This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

WIDENER
HN TEHZ 6

Digitized by Google

Scan 9221.5

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND SUBSCRIBED
FOR THE PURCHASE OF BOOKS
AND OTHER MATERIAL FOR
PURPOSES OF INSTRUCTION
IN GERMAN

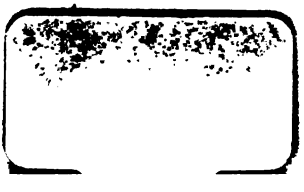

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Ur Gamla Papper

Femte Serien

af

Henrik Schück

Hugo Gebers Förlag.

Digitized by Google

Pris 2: 75.

Digitized by Google

1017

UR

GAMLA PAPPER

POPULÄRA KULTURHISTORISKA UPPSATSER

AF

HENRIK SCHUCK

FEMTE SERIEN

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

Scan 9221.5

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GERMAN DEPARTMENT FUND
July 14, 1933

34.34
51.3

STOCKHOLM
IDUNS KUNGL. HOFBOKTRYCKERI, 1902

Digitized by Google

INNEHÅLL.

	Sid.
Upsalalif	1
En scen ur Hamlet	9
En folktraditions historia	31
Lifvet i Vadstena kloster	52
Ett furstligt fängelse på 1500-talet	78
En diplomatisk brefväxling	89
När Geijer blef professor	104
Ur måltidens historia	124
Några blad ur sagans historia	142
Drottning Kristina	195

Digitized by Google

Digitized by Google

Upsalalif.

En novembereftermiddag kl. 3 i nådens år 1724 skulle stud. Johan Vidberg begifva sig hem till sitt kvarter i närheten af Bondkyrkan. På Oxtorget träffade han då stadens vaktmästare — eller hvad vi skulle säga: chefen för stadens poliskår — Johan Törngren, med hvilken han förut var bekant. Törngren sade då: »Kom och följ mig hem på ett stop öl.» Viberg tackade, och de begåfvo sig då till Krokens gård i Ärkebiskopens gränd, där Törngren bodde. Törngrens hustru satte fram öl, och de båda herrarna slogo sig ned att dricka och röka tobak. Men då det börjat skymma, tyckte Törngren, att det artade sig till att blifva »långsamt», och föreslog, att man skulle söka få tag i Heidenberg, en annan student, som logerade i Krokens gård såsom gäst hos novitien Kilström. Vidberg gick så in till Heidenberg, som tog nattrocken på sig och följde med. Därpå togos kort fram, och så fördrefs tiden tills bortåt 7 på aftonen, då vaktmästaren skulle ut på sin natttjänstgöring.

Digitized by Google

Törngren vände sig nu till sin nyförvärfvade vän Heidenberg och sade: »I natt skall du följa mig på vakt, bror!»

Heidenberg förklarade sig likväl hafva annat att göra och ursäktade sig dessutom därmed, att han icke hade några kläder. Men Törngren svarade: »Nog skall du blifva hulpen.» Därpå klädde han på Heidenberg sin egen väst och sin kapprock, och då Heidenberg anmärkte, att det nog vore bra, men att han icke hade några skor, tog den nitiske vaktmästaren fram äfven dylika och satte på honom. Heidenberg gjorde ännu några försök att slippa och påpekade först, att han också saknade hatt. Men Törngren vände sig till vaktdrängen Sundholm och sade till denne: »Gack och låna honom din hatt, att han må följa oss.» Det sista försöket parerades också. På Heidenbergs invändning, att strumpeband ännu fela des i kostymen, tog Törngrens hustru ädelmodigt af sig sina egna och sade: »På det I skall följa Törngren, så se här mina knäband.»

Heidenberg var nu fullständigt utstyrd såsom en ordningens väktare och kunde ej längre vägra att följa. Sedan därefter Törngren tillsagt sin hustru att skicka två kannor öl ned till vaktens corps de gardie, tågade han af, åtföljd af drängen Sundholm och de båda studenterna, hvilka således för natten blifvit enrollerade såsom stadsvakter.

Sedan sällskapet gjort en kort inspektionsvisit i corps de gardiet, vandrade de ut till Kungsängstullen, där de hälsade på hos en god vän, tullskrifvaren Tunberg. Efter där intagen förplägning återvände de till hufvudkvarteret, och nu utkallades hela vakten

Digitized by Google

till nattronde. Heidenberg och Vidberg ville då gå hem, men Törngren satte sig däremot och anmärkte: »Vi måste ännu hafva en bättre stil, innan vi gå hem. Om I viljen vara goda vänner med mig, så måsten I följa mig åt.» De båda studenterna läto i följd häraf sina betänkligheter falla och följde med. Klockan var då vid pass ett på natten.

I spetsen för den tappra skaran gick vaktmästaren med dragen värja, därpå Vidberg med en bajonett och drängarna med sina korsgevär. Man kom dock icke längre än till borgaren Algren, hos hvilken stadens försvarare sluppo in och erhöllo dricka och brännvin. Här synes sällskapet hafva stannat under den återstående nattjänstgöringen, drängarna drucko med, och förtäringen var icke så obetydlig, ty Törngren måste för denna sätta en dubbel karolin i pant. Det samma antydes för öfrigt äfven däraf, att de goda vännerna Heidenberg och Törngren nu började »krakela». Törngren lofvade visserligen att slå Heidenberg i golfvet, men sämjan blef snart återställd, och då klockan blifvit fem på morgonen och tjänstgöringen var slut, voro Heidenberg och Törngren åter de bästa vänner. Drängarna fingo nu gå hem, hvar och en till sitt, under det att Törngren, vaktdrängen Sundholm, Heidenberg och Vidberg begåfvo sig till Krokens gård, där de tre förra bodde. När de kommo i portlidret, ville Heidenberg gå upp i sin kammare, men Törngren sade: »Du kan så gärna ligga hos mig i natt, efter du inte slipper in hos novitien Kilström.» Heidenberg tyckte förslaget vara godt och följde med. Ej häller Vidberg var rätt

Digitized by Google

hågad att gå hem, utan frågade Törngren: »Bror, får jag blifva hos dig i natt?»

»Ja — svarade Törngren — om du vill hålla till godo med en sådan säng, som jag hafver. Efter kvinnfolken nu stiga upp till sina sysslor, så kunna vi bägge ligga uti en säng.»

Vidberg tackade och alla begåfvo sig in i Törngrens sofkammare, där emellertid Törngrens hustru ännu låg. På den äkta mannens uppmaning började Vidberg emellertid att kläda af sig. Sedan detta var gjordt — berättar Törngren — »gick han och lade sig i sängen vid väggen, och min hustru låg emellan och gaf barnet di, och jag låg framför och rökte tobak. Men Heidenberg satt på stolen och efter han såg, att Vidberg låg i sängen, så ville han lägga sig där med; det jag vägrade. Då kastade han sig upp i sängen ofvanpå barnet. Men då steg jag upp och drog honom utur sängen, och däraf kom trätan». Enligt Vidbergs uppgift hade Törngren värkligen uppmanat Heidenberg att också lägga sig i sängen »vid brädan». Då Heidenberg gjort detta, sedan Sundholm klädt af honom, hade dock Törngren, af för Vidberg obegriplig anledning, rusat upp och sagt: »Jag skall ränna värjan genom dig!»

De båda vännerna råkade nu »hvarandra i lufven» och föllo omkull på golfvet. Törngren hade öfvertaget, men snart steg Vidberg upp och kom sin kamrat till hjälp, hvarpå båda slängde Törngren emot en kista. Denne grep nu tag i sin värja, men blef afväpnad af hustrun och Vidberg. Heidenberg förmåddes därefter att gå ut ur nattstugan, och Vidberg sade till värden: »Bror, hvi skola vi slåss,

Digitized by Google

efter vi äro goda vänner och druckit brorskål?» Törngren, som tyckes hafva varit en försonlig man, medgaf olämpligheten af denna tvist och sade sig icke häller vilja bryta vänskapen. Då Heidenberg, som stod afklädd ute i förstugan och frös, enträget bad att få komma in och blifva god vän med honom, lät den fridsamme polischefen äfven här nåd gå för rätt och öppnade dörren för den utkörde.

Heidenberg hade emellertid kvar sitt martialiska lynne, ehuru han icke lät det bryta ut emot värden. I stället gick han fram till vaktdrängen Sundholm, som stod vid ett skåp och under hela den föregående tvisten tyckes hafva förhållit sig alldeles passiv. På honom murade han helt tvärt till ena ögat, hvarefter Vidberg, lika omotiveradt, murade till det andra. Nu började ett vildt tumult. Ljusen slogos omkull och det blef beckmörkt i stugan. Men under tiden slogo de bägge studenterna omkull stadsvaktmästaren och började mörbulta honom, under det att hustru Törngren skrek allt hvad hon orkade. Folket, som bodde i huset, strömmade till med ljus, och Törngrens hustru fick då tag i ett vedträ, med hvilket hon ifrigt började bearbeta de båda studenterna, som lågo öfver hennes äkta hälft. Med hjälp af grannarna lyckades man slutligen att drifva ut de båda våldsvärkarne ur gården.

I den lättast möjliga habit befunno dessa sig således i den bistra novemberkölden ute på gatan, men kölden hade ingen makt öfver det heta blodet. I stället beslöto de att storma huset, och såsom murbräcka emot fönsterluckorna begagnade de en stor björkstång, hvilken de fått tag i. Med denna bear-

Digitized by Google

betade de luckorna, så att dessa sprungo sönder, därpå krossades de små blyinfattade rutorna och fönsterkarmarna, och under arbetet undfägnade de Törngren med åtskilliga tillmälen, såsom: »Vill du inte komma ut, din korf!» »Har du, korf, stickor i båda ändarna», »korfknekt», »palt» o. s. v., och hustrun erhöll det då grofva öknamnet »Spisölsdordi».

Situationen började nu blifva betänklig för de belägrade, och en af gårdens kvinnor, »Alboms hustru», kröp ut genom ett fönster för att kalla på vakten. Först kom hon till Anders Jacobsson, som ännu ej gått till hvila, utan satt och lutade sig mot bordet.

— Anders Jacobsson — ropade hon — kom utföre till vaktmästarns. De göra af med honom och hans hustru!

Jacobsson skyndade sig då till Anders Göransson, som hastigt klädde på sig, hvarefter båda begåfvo sig till stridsplatsen. »Men» — säger denne senare — »när vi kommo till Ärkebiskopens gränd, tordes vi intet gå där fram, utan gingo tillbaka om professor Törners gård och Lutgränden utföre och in genom Ferdinanders gård och så öfver planket in i Krokens gård.» Slutligen kommo de båda vaktdrängarna in i Törngrens stuga. Törngren, som just fått stöflarna på, bad dem taga sina korsgevär och följa honom. Då de kommit ut, rusade Vidberg med björkstången i högsta hugg mot vaktmästaren, men denne parerade med geväret och gaf i stället Vidberg »en släng» med detta, så att han stupade på knä. Detta nederlag stäckte hastigt de båda bärsärkarnes mod, och de togo nu i stället till harvärjan och

Digitized by Google

flydde, förföljda af vaktmästaren och dennes båda drabanter. Heidenberg lyckades dock rädda sig in i Vidbergs rum och fick dörren i så godt lås, att vakten icke kunde bryta sig in för att föra honom, såsom ämnadt var, till »prubban». I stället hade han glädjen att från sitt fönster få sända dem några mindre vänliga afskedsord. Den stackars Vidberg, som däremot icke hunnit in i sin bostad och icke häller vågade sig dit, medan vakten sökte tränga in där, fick, endast iklädd skjorta och byxor, vandra omkring i staden i novembermorgonens bistra kyla.

Dagen därpå fick han väl sina kläder tillbaka från Törngren, men samtidigt erhöll han den mindre glada underrättelsen, att han och Heidenberg voro angifna inför konsistorium. Först försökte båda att hålla sig undan, så att stämningen ej skulle träffa dem, därpå gjorde de ett misslyckadt försök att instämma Törngren för stadens kämnersrätt för att på så sätt smuggla ärendet förbi den akademiska jurisdiktionen, och slutligen begingo de, lockade af sitt dåliga samvete, orådet att ej infinna sig vid konsistoriets dombord den 21 november (en vecka efter händelsen). Konsistorium skickade emellertid ut den akademiska vakten i staden, och denna lyckades att gripa först Vidberg och till slut äfven Heidenberg, hvilka båda efter den första ransakningens slut afförde till universitetets carcer.

Här fingo de sitta ända till konsistoriets sammanträde den 12 dec., då alla parter ånyo inkallades. Därvid förklarade de då, att de ingått förlikning med hvarandra. Vidberg och Heidenberg hade nämligen erbjudit sig att »till julen» gifva Törngren 8 plåtar

Digitized by Google

eller 48 daler kopparmynt för den skada, de honom tillfogat, och på konsistoriets fråga, om Törngren därmed vore förnöjd, svarade denne:

— Det må vara, hvad det vill, så är jag förlikt genom de åtta plåtarna.

Som det emellertid blifvit bevisadt, att de gifvit honom okvädinsord, och konungen hade del i böterna för dylika brott, så pröfvade konsistorium skäligt att döma dem till 4 daler silfvermynts böter för hvarje »skällsord» eller, då dessa voro fyra, till 16 dalers silfvermynts böter hvardera, hvarjämte de för öfvervåld på ett års tid relegerades från akademien. Hvad beträffade stadsvaktmästaren Törngren, befanns det lämpligt att tillskrifva magistraten ett bref, hvari »hans förhållanden» tillkännagåfvos.

Så slutar detta mål, som gifver en ganska god, om än föga tilltalande bild af det upsaliensiska studentlifvet vid 1700-talets början.

Digitized by Google

En scen i Hamlet.

Hvarje läsare torde erinra sig en bland de mest stämningsfulla scenerna i Hamlet. Konungen och hans rådgifvare Polonius hafva beslutat att utspionera, om Hamlets vanvett är fingeradt eller icke, och Hamlet lockas därför till ett förtroligt samtal med drottningen. Gent emot modern, så hoppas man, skall han visa sig mindre förbehållsam, och om han för andra burit vansinnets mask, skall han inför henne låta denna falla. Drottningen inviges i planen, och då Hamlet kommer, döljer Polonius sig bakom tapeten (the arras) eller den gobelin, som täcker väggen.

I de gamla textupplagorna, som i allmänhet sakna scenanvisningar, nämnes icke, hvar Polonius döljer sig, men genom ett yttrande af drottningen upplysas vi om gömställets karaktär.

Emellertid tror spionen, att Hamlet vill våldföra sig på drottningen, han ropar på hjälp, och Hamlet, som nu upptäcker försåtet och förmenar sig hafva att göra med konungen, sticker blixtsnabt sitt svärd genom tapeten och dödar lyssnaren.

Digitized by Google

Därefter följer den stora scenen med drottningen. Hamlet förebrår henne att hafva glömt sin förste make, Hamlets fader, och äktat dennes lumpne broder:

Se här på denna målning och på denna!
En härmad liknelse af tvänne bröder.
Se, hvad behag på denna panna trona:
Apollos lockar, Zevs Kronions hufvud,
En blick som Mars att hota och befalla,
En ställning lätt och smidig som en Hermes,
Nyss stigen ned på bärg af himlen kysst,
Ett sammandrag, en form, där en och hvar
Af gudarna sin stämpel tryckt att gifva
Åt världen sin förskrifning på en man.
Och denne *var* er make! — Se nu hit,
Se, denne *är* er make, lik ett brandax,
Förpestande sin broder. Har ni ögon?
Ni betade på detta himlabärg
Och har i detta träsk er gifvit ned etc.

Denna scen har uppfattats olika af olika skådespelare. Redan vid midten af 1700-talet brukade den engelske skådespelare, som utförde Hamlets roll, ur sin ficka upptaga tvänne miniatyrporträtt och visa drottningen. Edwin Booth och Rossi gjorde onekligen situationen mera värklighetstrogen därigenom, att de läto Hamlet framtaga sin faders miniatyrporträtt, under det att han sliter det andra porträttet, farbroderns, från drottningens hals; Hamlet visar ju därigenom, att *han* icke glömt sin store fader, under det att hans moder däremot låtit dennes bild utbytas mot mördarens, och Rossi förstärkte det dramatiska i denna scen genom att slunga det andra miniatyrporträttet i golfvet och krossa det, sedan han förut visat det för drottningen. Irving och Salvini åter hafva fattat saken på ännu ett annat sätt, i det att de blott med

Digitized by Google

Digitized by Google

själens öga skåda de båda bilderna. Emellertid är det tydligt, att scenen på 1600-talet utförts på ett tredje sätt. I Rowe's upplaga af 1709 finnes nämligen ett träsnitt, som visar oss teatern, sådan den då och förmodligen ända sedan restaurationen varit möblerad (se föregående sida). På väggen hänga där tvänne porträtt, och det är klart, att det varit till dessa, som Hamlet hänvisat under sitt samtal med drottningen.

Hvilket af alla dessa uppfattningssätt är nu det riktiga? Eller tänkte sig Shakspere själf denna scen på ännu ett olika sätt? Det är ett svar på denna fråga, som efterföljande uppsats afser att gifva, och detta svar skall äfven i någon mån gifva oss en inblick i Shakspere's sätt att arbeta.

Hamlet är ett bland de Shakspere-stycken, som säkrast kunna dateras. Som bekant utgåfvos den tidens dramer icke af författarne själfva, i hvilkas intresse det snarare låg att förhindra tryckningen — ett tryckt och därför allmänt tillgängligt drama kunde uppföras af hvilken trupp som hälst, utan att denna behöfde lämna författaren ett öre i ersättning. Alla kvartupplagor af Shakspere's dramer äro därföre tjuftryck, tillkomna mot skaldens egen vilja, och man måste gifva dessa tjufaktiga boktryckare det berömmet, att de voro ytterst flinka i sin handtering. Så snart ett drama blifvit uppfördt och vunnit en sådan framgång, att en tryckt upplaga hade utsikt att löna sig, voro de genast färdiga att skrida in. De anmälde sig hos boktryckargillet, tillkännagåfvo, att de hade för afsikt att trycka den eller den boken och erhöllo då mot en mindre afgift förlagsrätten. Den 26 juli 1602 anmälde sig en af dessa pirater, James Roberts,

Digitized by Google

hos gillet, och erhöll värkligen förlagsrätten »till en bok kallad The Revenge of Hamlet, prince of Denmark, såsom den nyligen spelades af Lord Kammarherrens tjänare.» Af denna anteckning framgår, att stycket då var alldeles nytt, och vi kunna således utan fara för misstag förlägga det till våren 1602.

Emellertid tyckes Roberts då icke hafva lyckats att komma öfver något manuskript till pjesen, och hans tillämnade upplaga blef därför inhiberad. Året därpå eller 1603 hade ett par andra bokhandlare, Ling och Trundell, bättre tur och på deras förlag utkom nu den första Hamletsupplagan. Det lider icke något tvifvel om, huru denna tillkommit. Herrar Ling och Trundell hade vändt sig till någon underordnad litterär handtlangare, som på stenografisk väg skaffat sig texten eller — rättare — vissa delar af denna och sedermera på egen hand gjort i hop ett drama af dessa, möjligen med ledning af ett äldre drama, som utgjort Shakspere's källa.

Först året därpå eller 1604 utkom en jämförelsevis trogen upplaga af Shakspere's drama.

Dess källa var, såsom nyss antyddes, ett äldre drama, som skrifvits någon gång på 1580-talet och som trots eller kanske tack vare sin bombast förvärfvat sig en viss popularitet. Tyvärr är detta i samtidens litteratur så ofta förlöjligade sorgespel förloradt, och vi äro således tvungna att på gissningarnas osäkra väg söka rekonstruera dess innehåll.

Den förste, som behandlat Hamlets historia, är som bekant den danske historikern Saxo Grammaticus, och det var hans berättelse, som vid midten af 1500-talet i öfversättning inflöt i en fransk novell-

Digitized by Google

samling, Histoires tragiques, kompilerad af F. de Belleforest. Denna samling utkom 1564 och följande år samt öfversattes troligen ganska snart till engelska. Den äldsta engelska Hamletsöfversättning, vi hafva, är väl först från 1608, men det är ytterst sannolikt, att en eller flera äldre upplagor gått förlorade. Huru som hälst: denna engelska öfversättning eller möjligen dess franska original var tydligen källan till 1580-talets nu förlorade Hamletstragedi, och åtskilligt tyder på, att dramat ganska troget följt sin förebild.

Betrakta vi nu den scen, som närmast intresserar oss, så finna vi för det första, att hvarken Saxo, Belleforest eller den engelske öfversättaren hafva någon antydan om de båda porträtten. Detta är således med all sannolikhet Shakspere's eget tillägg. För det andra märka vi, att Saxo och Belleforest i viss mån skilja sig från den engelske öfversättaren. Hos Saxo och hans franske bearbetare döljer sig lyssnaren i sänghalmen, där Hamlet upptäcker och dödar honom. Den engelska novellen placerar däremot, alldeles såsom hos Shakspere, lyssnaren bakom tapeten, och det kunde därför tänkas, att denna förändring härrörde från Belleforests okände engelske tolk. Men detta är icke sannolikt. Den engelske öfversättaren följer i allmänhet fullt troget den franska texten, och af flera skäl är det antagligast, att han — i den senare upplaga, som vi nu hafva kvar — blott lånat detta drag från 1580-talets Hamletsdrama. Scenen hade ju tack vare detta drama blifvit populär och bekant i denna form, och det var ju därför ganska rimligt, att man vid senare upplagor af novellen tog hänsyn härtill och i följd däraf gjorde en lätt bear-

Digitized by Google

betning. Från Shakspere förskrifver sig i hvarje fall icke denna ändring, och »lyssnaren bakom tapeten» förekom med all säkerhet redan i det äldre dramat, vare sig detta drag först uppfunnits af dess författare eller lånats från den engelska novellen.

Shakspere's tillägg till det gamla dramats plan kan således blott afse porträtten, och vi skola nu se, *huru* han kom på idéen att göra detta tillägg.

Vi måste då förflytta oss några år tillbaka i tiden, till 1580-talet, under hvilket decennium det engelska renässansdramat och den engelska skådespelarkonsten genomgick sin ynglingaålder. Det var hårda strider, som den dramatiska konstens målsmän då hade att utkämpa. Den engelska lagen likställde dem med landstrykare, och de puritanskt sinnade stadsmyndigheterna lade alla möjliga hinder i deras väg. Kom ett dylikt komediantband till en köping och begärde hos stadens bailiff och aldermen att få visa sina konster, blef detta dem ofta förvägradt, och för att icke svälta ihjäl nödgades några af dessa band att emigrera till utlandet i förhoppning att där finna mera välvilligt sinnade konstvänner. Den förste, som tyckes hafva gifvit sig öfver till kontinenten, var den på sin tid ytterst populäre komikern William Kemp, som 1585 följde lorden af Leicester på dennes fälttåg till Nederland. Det var också genom Leicesters försorg, som den första skådespelartruppen kom till fastlandet. I sin 1612 tryckta skrift An Apology for Actors berättar nämligen den berömde dramatikern Thomas Heywood, att »konungen af Danmark, (d. v. s. Fredrik II, som 1588 efterträddes af Kristian IV) fader till den, som nu regerar, hade i sin tjänst ett

Digitized by Google

sällskap engelska skådespelare, som rekommenderats till honom af grefven af Leicester.» Efter allt att döma hade dessa komedianter, liksom William Kemp, följt med Leicester till Nederland och därifrån, med hans rekommendationsbref, begifvit sig till Danmark.

Redan 1585 träffa vi dem i Helsingör. Stadens kammarräkningar för detta år innehålla nämligen en så lydande utgiftpost: »Giffuit for at lade ferdige thett Planckewerck imellem Lauritz Schriffuers og Raadehuss Gordenn, som Folck red (= rev) neder thend tid the Enngelske lechte i Raadhus Gordenn 4 Sk.» Häraf framgår, att engelsmännen på Helsingörs rådhusgård gifvit en representation, som lockat så mycket folk, att ett plank gått sönder — antagligen därigenom att åtskilliga trängt in i Lauritz Skrifvares gård och skaffat sig friplats på dennes plank.

Till en början synas engelsmännen hafva lifnärt sig genom att gifva dylika för allmänheten afsedda och af denna betalade föreställningar, men året därpå lyckades det dem att erhålla anställning vid hofvet. 1586 års hofräkenskaper innehålla nämligen en så lydande post:

Thomas Stiuens
Jurgen Brienn
Thomas Koning
Thomas Pape
Robert Perj

Thisse 5 instrumentister och springere kome vdj thienesten 17 junij, er fraa thendt tid och till thenne 8 maanet endis, som er thend 18 septemb. 3 monneden och 3 dage, huer om monneden vj daler, beløffuer huer 18 ½, d. 3 *β*, er tilsamen 92 ½, d. 15 *β*, som Thomas Stiuens annamet och quiterit.

Namnen äro naturligtvis, såsom alltid under denna tid, vanställda, men för litteraturhistorikern möter det inga svårigheter att i dem igenkänna: Tho-

Digitized by Google

mas Stephens, Georg Bryan, Thomas King, Thomas Pope, och Robert Percy.

Dessa engelsmän voro således i Fredrik II:s tjänst från 17 juni till den 18 sept. 1586, och under senare delen af denna tid (aug.—sept.) hade den nyss omtalade »Wilhelm Kemp instrumentist» också sällat sig till dem. Såsom det framgår af några då af konungen utfärdade bref, uppehöll sig hofvet på Kronborgs slott vid Helsingör. Af dessa bref framgår vidare, att kurfursten af Sachsen sökte få dem i sin tjänst, men att de gjorde svårigheter samt sade sig häldre vilja återvända till England. Konungen förmådde dock undanrödja deras betänkligheter och den 25 sept. afreste de till Sachsen. Kort därpå utfärdade härtigen ett »Bestallungsdekret» för — som namnen nu skrifvas — »Tomas Konigk, Tomas Stephan, George Beyzandt, Tomas Papst och Rupert Persten». De tillförsäkrades en årlig lön af 500 thaler och skulle därför visa sig »getreu und dienstgewertigh», vara skyldige att uppehålla sig vid hofvet samt följa härtigen på dennes resor, »wan wir taffel haltten, und sünsten so ofte Inen solchs angemeldet wirdt, mit Iren Geygen und zugehörigen Instrumenten auffwarten und Musiciren, uns auch mit Ihrer Springkunst und andern, was sie in Zirligkeit gelernett, lüst und ergetzlichkeit machen».

I sachsisk tjänst stannade de till 17 juli 1587, då de reste tillbaka till England, efter att i respengar hafva erhållit 114 fl. 6 gr.

Om deras närmast följande värksamhet sakna vi underrättelser, men i maj 1593 tillhörde William Kemp, Thomas Pope och Georg Bryan en under

Digitized by Google

Lord Strange's beskydd stående skådespelartrupp, hvilken på sommaren detta år företog en resa genom landsorten och besökte Bristol, Shewsbury med flera platser.

I april 1594 ingingo de flesta medlemmarne af denna trupp, bland dem de tre nämnda, i Lord Kammarherrens då nybildade eller rekonstruerade trupp, och åtminstone i december samma år var Shakspere en af samma sällskaps förtroendemän. Jämte Burbage och Kemp uppbar han nämligen betalningen för de stycken, som truppen då uppfört inför drottningen i Greenwich.

Den bekantskap, som Shakspere nu stiftade med Fredrik II:s f. d. hofskådespelare, blef en bekantskap för lifvet, och i den praktupplaga af skaldens dikter, som utgafs efter hans död, 1623, upptagas William Kemp, Thomas Pope och Georg Bryan bland de skådespelare, som utfört hufvudrollerna i hans dramer.

Hvad William Kemp beträffar, vet man dessutom, att han spelat med i Ben Jonsons stycke »Every man in his humour», som 1598 uppfördes af Shakspere's trupp. Likaså spelade han Peter i »Romeo och Juliet» och Dogberry i »Mycket väsen för ingenting». 1599, då detta stycke skrefs, tillhörde Kemp således ännu Lord Kammarherrens trupp. Men kort därpå begaf han sig ut på en resa till kontinenten, hvarifrån han återkom på hösten 1601, och antagligen — ehuru ej fullt säkert — sällade han sig då ånyo till sin gamla trupp, vid hvilken han stannade kvar till mars 1602, då vi finna honom såsom medlem af en rivaliserande Londontrupp. Visser-

Digitized by Google

ligen tyckes han redan i sept. samma år hafva återvändt till sina gamla kamrater, men förmodligen afled han kort därefter.

Anledningen att Kemp i mars 1602 — just då eller kort innan Shakspere skref sin Hamlet — bröt med sina gamla vänner var förmodligen någon tillfällig misstämning, en tvist om en eller annan sak, och som det vill synas förekommer i Hamlet en eller par anspelningar på denna händelse. Kemp var sin tids mest berömde komiker, och såsom Londons populäre clown hade han efterträdt den 1588 aflidne Tarlton. Nu förekommer det just i Hamlet ett yttrande om clownerna, hvilket efter allt att döma är riktadt mot Kemp. I upplagan af 1603, som — ehuru i mycket dålig form — återger dramat, sådant det åhördes och stenografiskt upptecknades, är utfallet synnerligen skarpt. »Låt er clown — säger Hamlet till skådespelarne — icke säga mer än som står i rollen. Bland dem finnas de, det kan jag säga Er, som själfva skratta för att narra en hop dumma åhörare att skratta med dem, ehuru någon hufvudsaklig punkt i skådespelet just då borde hafva varit föremålet för uppmärksamheten. Det är uselt och visar en högst erbarmlig egenkärlek hos den narren, som så gör. Och så finnes där en — fortsätter prinsen — som kännes igen på ett visst slags kvickheter, liksom en karl kännes igen på ett visst slags dräkt, och herrarna anteckna på sina plån hans roligheter, redan innan de gå på teatern, såsom: »kan ni inte stanna kvar, tills jag får äta min gröt» och »ni är skyldig mig ett kvartals lön» och »min rock har intet betjäntmärke» och »ert öl är surt», och så »babblar han på»

Digitized by Google

samt låter sin cinque-pace* utaf vitsar ramla i väg, under det att en drifven clown endast tillfälligtvis kommer fram med ett skämt utanför rollen, liksom en blind fångar en hare».

Hela senare delen af detta utfall saknas i 1604 års upplaga, likaså i 1623 års folio, och vi få därför antaga, att vi här blott hafva ett för tillfället nedskrifvet angrepp på de stereotypa »kvickheter», med hvilka Kemp sökte roa sitt auditorium. Då Kemp emellertid kort därefter försonade sig med sina gamla vänner, ströks förmodligen hela detta rent personliga utfall, och blott de mera allmänna reflexionerna fingo stå kvar. Måhända har denna senare del, som i hvarje fall tydligen citerar någon viss clown, icke nedskrifvits af Shakspere själf, utan vid det tillfälle, då stenografen åhörde stycket, extemporerats af Richard Burbage, som utförde Hamlets roll.

Kemp stod således i en ganska nära beröring med Shakspere. Äfven Bryan tillhörde tydligen hans närmaste umgängesvänner. 1594 hade de blifvit medlemmar af samma trupp, och två år därefter finna vi Bryan såsom en af truppens förtroendemän. Sannolikt var han dock död redan före 1602, året då Hamlet skrefs, ty i den uppräkning af truppens mera framstående medlemmar, som finnes från år 1603, förekommer ej hans namn. Den tredje af de danske skådespelarne, Thomas Pope, lefde däremot ända till 1604 och var således under tio års tid Shakspere's troligen dagliga umgänge. Förmodligen voro de också grannar. En nu förlorad handling upplyser nämligen, att skalden

* Ett slags dans med fem steg.

Digitized by Google

1596 bott i Southwark »nära Björngården», och räkenskaperna för denna stadsdel nämna, att äfven Pope haft sin bostad nära detta förlustelseställe.

Under den tid, då Shakspere skref Hamlet, var han således nästan dagligen tillsammans med åtminstone en, troligen med två af de skådespelare, som 1585—1586 hade uppehållit sig i Danmark, och han kan då gärna icke hafva underlåtit att med dessa vänner tala om detta för öfriga engelsmän så okända land — ty då för tiden visste man nog i London föga mer om Danmark, än hvad vi nu i Sverige veta om Brasilien. Frukten af dessa samtal blef en mängd förändringar i det gamla Hamletsdrama, som skalden då omarbetade. I Shakspere's stycke finnas nämligen en mängd smådrag, som förutsätta en personlig kännedom om Danmark, som skalden själf ej kan på egen hand hafva förvärfvat sig och som han ej ej häller kan hafva lånat från litteraturen.

Vi fästa oss först vid namnen. I novellen heter drottningen Geruth (Saxo: Gerutha). Detta under 1500-talet i Danmark obekanta namn har Shakspere förändrat till det vanliga danska kvinnonamnet Gertrude.

Den ena af de båda hofmännen kallas i 1604 års text Rosencraus, i folioupplagan Rosincrane. Utan tvifvel hafva vi här två korrekturfel för Rosencrantz — ett vanligt danskt adelsnamn, som på Shakspere's tid bars af flera bland Danmarks mera berömda män. En Rosencrantz var under Kristian IV:s minderårighet medlem af förmyndarregeringen, och en Holger Rosencrantz deltog i den ambassad, som under ledning af Kristian Frijs till Borreby afgick till England

Digitized by Google

att lyckönska James I i anledning af hans tronbestigning. Den andre hofmannen heter Guydensterne (1604) eller Guildensterne (folion), en stafning, i hvilken vi säkerligen hafva att igenkänna det danska adelsnamnet Gyldenstierne. En Peder Gyldenstierne var riksmarskalk under Fredrik II och medlem af förmyndarregeringen under Kristian IV. Af ett bref från Fredrik II framgår för öfrigt, att den, som å konungens vägnar dref underhandlingarna med Pope och dennes kamrater, just var konungens marskalk — således med all sannolikhet Peder Gyldenstierne själf.

Det behöfver ej tilläggas, att dessa namn hvarken förekomma hos Saxo eller i novellen utan uppträda först i Shakspere's drama.

Äfven ett fjärde namn är förmodligen af skandinavisk börd, nämligen det norska sändebudets, som kallas än Voltemar (1603), än Valtemand eller Voltemand (1604), än Voltumand (folion). Sannolikt hafva vi här ett af engelsmännen korrumperadt uttal af det danska Valdemar. Egendomligt nog använder Shakspere på ett ställe t. o. m. det danska ordet för att beteckna landets inbyggare. En dansk heter som bekant på engelska »a dane», men då Polonius frågar sin tjänare, hvilka danskar uppehålla sig i Paris, säger han: »What Danskers are in Paris».

Utom namnen är äfven lokaliteten i öfverensstämmelse icke med Saxos Danmark, utan med det Danmark, som Pope lärt känna. I novellen — samt naturligen ock i det äldre dramat — hade handlingen spelat på Jutland. I Shakspere's drama tilldrager den sig däremot i Helsingör, den ort, där Pope och hans kamrater företrädesvis vistats. Slottet, hvars

Digitized by Google

namn visserligen icke nämnes, är tydligen det då just färdigbygda Kronborg, som uppfördes mellan åren 1574 och 1583 och hvars läge vid hafvet riktigt angifves.

Men äfven andra drag finnas, hvilka visa, huru angelägen Shakspere varit om att gifva sitt drama en dansk lokalfärg. Ett sådant drag är, att han låter Hamlet studera i Wittenberg. De reformerta engelsmännen studerade som bekant icke vid detta lutherska universitet, åtminstone icke annat än i undantagsfall. Men antalet af de i Wittenberg studerande danskarna var däremot högst betydande, och Wittenberg och Rostock voro de båda högskolor, som af dem företrädesvis besöktes. 1567 funnos ej mindre än 26 danska studenter vid det förra universitetet, och trots de philippistiska stridigheterna förblef antalet också sedermera ganska betydande. I ett 1580 skrifvet bref berättar den unge danske ädlingen Sivard Grubbe, att den berömde juris professorn Vitus Windsheim särskildt gynnade de i Wittenberg studerande danskarna. Naturligtvis kände Shakspere till, äfven utan Popes fingervisning, att Wittenberg var ett berömdt universitet, men att han låter de danska ädlingarna Hamlet och Horatio besöka det — detta synes dock häntyda på en viss kännedom om dansk sedvänja.

Vi komma nu till en scen, i hvilken det är alldeles tydligt, att Shakspere sökt att karaktärisera ett egendomligt danskt bruk, som helt visst frapperat hans vänner. Hamlet och Horatio befinna sig vid midnattstid på Helsingörs vall samt vandra af och an, under det att de vänta på spökets ankomst. Plöts-

Digitized by Google

ligt hör man trumpetstötar och kanonskott. På Horatios fråga, hvad detta betydde, svarar då Hamlet:

Att kungen tar ett duktigt rus i kväll
Och rumlar om, af högfärd yr i mössan;
För hvarje klunk, han tar af renska vinet,
Förkunnar pukors och trumpeters klang,
Att han ej plägar svika uti dryckjom.

Horatio: Är detta landets sed?

Hamlet: Det är det visst.
Men fast jag är ett landets barn och uppfödd
Vid bägaren, så tycks mig bättre vara
Att bryta sådan sed än hålla den.
Ett sådant sus och dus oss skämmer ut
Bland andra folk i öster och i väster.
De kalla oss för drinkare och svin,
Och sådant griper, sanningen att säga,
Från våra höga, härliga bedrifter
Det goda namnets kärna och dess märg.
Så händer ofta ock med enskild man,
Att för ett otäckt lyte, som han har
Måhända medfödt — som han ej rår för,
Ty ej naturen välja kan sitt ursprung —
Till följe af ett blodets öfvermått,
Som bryter ned förnuftets alla dammar,
Måhända ock af *vana*, som för mycket
Förskämmer goda seders vackra form, —
Att, säger jag, en sådan man, som bär
Ett enda lytes prägel — vare sig
Naturens färger eller ödets fläckar —
Blir ratad blott för detta enda fel,
Om ock han vore englaren för öfrigt
Och ägde hvarje dygd, som ägas kan.
Ett kvintin dåligt skämmer ofta bort
Det öfriga utaf en ädel massa.

Genom situationen äro dessa utförliga reflexioner om dryckenskapen på intet sätt motiverade, och man

Digitized by Google

ser, att Shakspere endast med en viss svårighet lyckats att få in dem på detta ställe. Ett tydligt bevis härpå ligger redan däri, att skalden låter Horatio, som själf är dansk, fråga sin landsman Hamlet, om detta var landets sed — något som han borde veta lika väl som prinsen själf — och då Hamlet svarar honom, sker detta på ett sätt, som om han hade att göra med en person, hvilken vore alldeles obekant med danska förhållanden. Det, som särskildt väckte Shakspere's och alla resandes förvåning, var bruket att med kanonskott och trumpetfanfarer beledsaga skålarna, och den djuriska dryckenskapslast, som då utöfvades i Danmark och på hvilken kulturhistorikern Troels Lund ger så drastiska exempel, syntes dem ytterst vidrig.

I en dagbok, som en resande engelsman, Mr. William Segar, fört, heter det (d. 14 juli 1603): »På eftermiddagen gick konungen af Danmark ombord å det engelska skeppet och hedrades med en bankett på det öfre däcket, som täcktes med ett soltält af stickadt kläde; hvarje skål åtföljdes af sex, åtta eller tio grofva skott, så att icke mindre än 160 skott lossades under konungens uppehåll». Om den fest, som konungen gaf till ära för den engelske gesandten skrifver Segar, att »det vore onödigt att berätta för er om allt det öfverflöd, som här förekom, och man kunde bli sjuk af att höra på alla deras skålar».

I ett engelskt bref från 1632 omnämnes också denna sed: »Konungen af Danmark gaf en gång en fest för lorden (af Leicester), och denna räckte från klockan elfva till fram mot aftonen, under hvilken

Digitized by Google

tid konungen utbringade trettiofem skålar, den förste för kejsaren, den andre för sin engelske frände och så för alla kungar och drottningar i hela kristenheten. Slutligen bars konungen bort i sin stol, men Lord Leicester lyckades att bättre hålla sig uppe, och när två af konungens garde ville taga honom under armarna, när han gick utför trappen, slängde lorden undan dem och gick ensam utan hjälp.»

Men Hamlets reflexioner öfver danskarnas dryckenskapslast innehålla icke blott ett allmänt fördömande, utan gå mera i enskildhet. Skalden synes tänka på någon viss person, som i öfrigt utmärkt genom flera dygder, likväl fördunklade dessa genom den nämnda lasten. Också här har Pope måhända varit hans källa. Den danske konung, Fredrik II, med hvilken denne Shakspere's kollega råkat i beröring, var en i många afseenden lysande och ridderlig furste, men han var en oförbätterlig drinkare, och det var äfven denna last, som i förtid lade honom i grafven. Likpredikan öfver honom hölls af Anders Vedel, som där bland annat yttrar: »Hans Naade var alltid af Naturen i sig selv en før, karsk, tidig Mand, og ikke nogentid, det man veed af at sige, havt nogen synderlig stor Krankhed, saa Hans Naade gik dermed til Sengeleje. Man mener vel, at dersom Hans Naade kunde havt Aarsag, for fremmede Fyrsters og udlændiske Legaters og andre sine gode Mænds daglige Omgængelse, at holde sig fra den almindelig skadelige Drik, som nu over Alverden iblandt Fyrster og Adel og den menige Mand alt for meget gængs er, da syntes for menneskelige Øjne og Tanker, at Hans Naade kunde levet mangen god Dag længer.

Digitized by Google

Men dette er nu forgjæves at disputere om. Døden vil have en Aarsag».

Måhända misstager jag mig, men åtminstone för mig synes det ganska rimligt, att Pope haft ungefär samma uppfattning som den, som här i mera undersåtlig form kommer fram i Vedels liktal, och i det stora hela innehålla de reflexioner, som Hamlet uttalar med anledning af den danske konungens gille på Kronborg, intet annat än hvad Vedel yttrade vid Fredrik II:s bår.

Huru som hälst: så mycket är dock tydligt, att Shakspere utfrågat sin kollega Pope om danska förhållanden och att dessa upplysningar äfven lämnat spår efter sig i dramat.

Med detta resultat kunna vi vända tillbaka till utgångspunkten — den scen, i hvilken Polonius döljer sig bakom tapeten och Hamlet, efter att hafva dödat honom, visar drottningen de båda porträtten. Äfven här har Pope varit till hands med sina lokalupplysningar.

En af salarna på Kronborgs slott skildras i en samtida engelsk berättelse på följande sätt: »den är behängd med tapeter i nyfärgadt siden utan guld och alla de danska konungarna äro där framställda i sina antika kläder efter de olika tidernas fordringar med vapen och inskriptioner, omtalande alla deras eröfringar och segrar.»

Denna gobelinsvit beställdes af Fredrik II år 1581 af hofmålaren Hans Knieper, som i arbetslön samt till silke och flandriskt garn i olika poster erhöll 9,000 daler. Sviten var färdig 1584 och framställde 111 danska konungar från äldsta tider till

Digitized by Google

Fredrik II och dennes son. Tapeten beklädde hela riddarsalen utom den del däraf, som upptogs af tronhimmelns ryggstycke framför konungens och drottningens bord, samt räckte från bänkarna upp till loftets början. Hvarje monark afbildades i kroppsstorlek, men på somliga våder förekommo dock två eller tre konungar. I bakgrunden återgafs en eller annan tilldragelse ur konungens lif, bilden omslingrades af ornament, blomster och guirlander, under syntes riksvapnet, ofvantill några tyska verser, författade af hofpoeten A. F. Werner, och aldra öfverst konungens namn.

Af denna för sin tid präktiga gobelin — Danmarks äldsta — finnas endast några rester kvar. En del förstördes troligen vid Kronborgs brand 1629, en annan del, som öfverflyttats till Frederiksborgs slott, förtärdes af lågorna 1859, och blott den mindre del, som hamnat i den Kongl. Möbelkammaren och sedan öfverflyttats till Oldsagsmuseet, har bevarats till vår tid. Hamlets och de gamla sagokonungarnes bilder hafva dock gått förlorade, och — den mycket defekta — serien börjar nu med Valdemar II.

Det är alldeles klart, att det var denna af Shakspere själf aldrig skådade gobelin, som sväfvade för hans fantasi, då han diktade den scen, med hvilken vi nu sysselsätta oss. Den beskrifning, han ger af den gamle Hamlet, passar alls icke in på ett miniatyrporträtt, och hvarje åhörare ser tydligen bilden af en i renässanskonstens grandiosa former framställd hjältegestalt. Och de båda bilderna hafva tydligen följt hvarandra i sträck: »Look you now, what follows» (Se nu, hvad som följer) — säger Hamlet, då

Digitized by Google

han från beskrifningen på den gamle Hamlets bild öfvergår till den bild, som framställer den lefvande konungen.

Alla de olika sätt, på hvilka denna scen uppfattats, hafva således varit oriktiga. Hamlet har icke visat drottningen två miniatyrer, han har icke blott i fantasien skådat dessa bilder, och porträtten hafva häller icke varit några inramade, på väggen hängande bilder, utan de hafva utgjort delar af en serie gobeliner, framställande Danmarks forna konungar.

Det är också lätt att se, huru Shakspere kommit på denna idé. Det gamla drama, som han bearbetade, lät Polonius gömma sig bakom tapeten — och med dylika hängande tapeter voro de flesta förmögna engelska hem försedda. Förmodligen kom skalden då att tala vid Pope om danska tapeter, och denne berättade därunder för honom om den ståtliga gobelin-serie, som befann sig på Kronborgs slott. Och nu fick Shakspere uppslaget till scenen mellan Hamlet och drottningen. I novellen och det gamla dramat hade prinsen blott förebrått sin moder, att hon, en redan åldrad kvinna, kunnat ingå ett nytt gifte. Nu då den tapet, som befann sig i rummet och bakom hvilken Polonius dolde sig, visade bilderna af Danmarks alla konungar, lät han prinsen peka på dessa och med bilderna såsom åskådningsmateriel anställa en jämförelse mellan de båda kungliga bröderna.

Men denna undersökning visar ock — om än endast i en detalj — huru Shakspere arbetade. Man har med rätta beundrat hans förmåga att gifva lokal-

Digitized by Google

färg, och den starka italienska koloriten i stycken som Romeo och Juliet och Köpmannen från Venedig, den skotska färgtonen i Macbeth o. s. v. hafva lockat mången att tro, det Shakspere själf besökt de land, hvilkas stämning han så väl återgifvit. Men äfven här har han tydligen förfarit på samma sätt: med resande vänner har han samtalat om förhållandena i Venedig, Verona, Skottland o. s. v., och bearbetade af hans fantasi hafva de magra notiser, han därvid fått, sedan flutit in i hans dikter. Hade England på Shakspere's tid ägt någon Eckermann, som troget upptecknat skaldens alla yttranden, skulle vi säkerligen öfverallt i dikterna återfinna reflexerna af Shakspere's och hans vänners samtal på The Mermaid och The Mitre; måhända skulle vi ock hos dessa umgängesvänner återfinna de karaktärsdrag, som i samlad form möta oss i de olika Shakspere-gestalterna, och Shakspere's dikter skulle då erhålla något mera af det personliga lifvets friska färg, de skulle vida mer än nu blifva *Shakspere's* dikter.

Att i detta personliga ljus kunna se, låt vara, blott en obetydlig detalj är därför icke utan ett visst intresse.

Digitized by Google

En folktraditions historia.

I Mette Gjöes danska släktbok af 1663 finnes en folktradition upptecknad, hvilken sedermera flitigt gått igen hos följande historiker, skalder och romanförfattare. Hjälten är Valdemar Atterdag, och de båda hjältinnorna äro hans drottning Helvig och hans älskarinna Tova. Traditionen lyder:

Man må icke glömma att omtala, att konung Valdemar mycket älskade denna förut nämnda Tova lilla, såväl sedan han blifvit gift som förut, hvilket förtröt hans drottning, och därför lät hon kväfva henne i en badstuga. Själf kunde konungen aldrig lida drottningen och han hade äfven en annan sak emot henne, nämligen att hon skulle hafva älskat en af hans hofmän vid namnn Folker Lowmandson. Arild Hvitfeldt skrifver, att konungen skulle hafva gjort henne orätt, men huru därmed än var, så tog han sig häraf anledning och lät insätta henne på Helsingborgs slott, där hon satt under hela sin lifstid. Men denna nyssnämnda Tova lät konungen präktigt begrafva, hvarom ännu en gammal visa handlar. När nu denna Tova var död och kväfd, såsom skrifves,

Digitized by Google

kunde konung Valdemar icke finna någon ro, men hvart han än reste och hvar han än var, så skulle hennes likkista följa med och alla nätter stå framför hans säng. En dag då konungen ej var närvarande, dristade sig hans kammarjunkare att öppna likkistan och undersöka hennes lik, och han fann då under hennes ena arm en liten sedel instucken mellan hud och kött. Denna sedel tog han och behöll hos sig. När konungen kom hem, lät han begrafva liket, och konungen fick en sådan kärlek till denne kammarjunkare, att denne alltid måste vara hos honom. Men som kammarjunkaren förstod, att denna kärlek kom af den sedel, han bar på sig, tog han denna och kastade den i ett bottenlöst träsk. Till detta träsk fick nu konungen en lika stor dragningskraft, som han förut haft till kammarjunkaren— och så bygde han på samma ställe Vordingborgs slott.

Som man märker äro i denna berättelse tre olika traditioner förenade: om Valdemar och Tova, om drottning Helvig och Folke Lagmanson och om konungens kärlek till den döda älskarinnan. Endast om de båda första af dessa har jag några nya meddelanden att göra, men då det resultat, till hvilket jag vill komma, äfven belyses af den tredje traditionen, behandlar jag alla i ett sammanhang. Jag tager dem då i omvänd ordning och börjar med sagan om konungens kärlek till den döda älskarinnan.

* * *

Redan före Mette Gjöe berättades denna sägen i en ballad, nedskrifven ungefär 1600, där trollmedlet säges vara en amulett (»något underligt, som var

Digitized by Google

svept i en klut»), och vid kärret bygger konungen såväl Vordingborg som Gor (eller Gurre) kapell. Genom Peder Syvs tryckta folkviseupplaga, i hvilken denna ballad ingick, blef den allmänt bekant och har berättats af en mängd följande författare.

Emellertid är det tydligt, att denna tradition från början icke kan hafva handlat om Valdemar Atterdag. Redan på 1100-talet visste man nämligen i Tyskland att berätta ungefär samma historia om Karl den store. En gång hade en orm krupit fram till kejsaren med en dyrbar ädelsten i munnen, och kejsaren hade mottagit stenen såsom gåfva samt skänkt den åt sin gemål. Men stenen hade den egenskapen, att kejsaren måste älska hvar och en som bar den. Då nu kejsarinnan, som visste detta, blef dödssjuk och ej ville, att kejsaren skulle öfverflytta sin kärlek på någon annan, så gömde hon stenen i sin mun, hvarefter hon dog. Men kejsaren älskade nu hennes lik med samma lidelse, som han älskat henne själf, lät balsamera det och förde det med sig på alla sina resor. Först aderton år därefter kom en hofman att borttaga stenen, och kejsarens kärlek vände sig nu från den döda till hofmannen själf. Af en händelse kom denne emellertid att tappa stenen i en af de heta källorna vid Aachen, och genast upphörde kejsarens böjelse för riddaren. Däremot kände han sig genom en oemotståndlig böjelse dragen till den plats, där stenen låg, och lät där bygga upp staden Aachen, som sedan blef hans älsklingsuppehåll.

Då Petrarca några århundraden senare besökte Köln, hörde han där samma legend, dock i något förändrad form; kejsarinnan hade förbytts till en lätt-

Digitized by Google

färdig kvinna, och i hofmannens ställe hade ärkebiskopen af Köln trädt in.

Men Karl den store var ej den ende, om hvilken denna saga berättades.

I den norsk-isländska historieskrifningens äldsta alster eller den s. k. Agrip (omkring 1190) berättas följande, sedermera af Snorre Sturloson upprepade historia om konung Harald Hårfager. En jul kom konungen till en finne Svasi, och hälsades där af dennes dotter Snæfridr. Till välkomma bjöd hon honom ett horn med mjöd. Men då han fattat hornet och den fagra kvinnans hand, var det honom, som om en glödande eld genomfarit hela hans kropp, och han fäste henne genast till sin gemål. Då Snæfridr sedan dog, förvandlades hennes utseende ingalunda, utan hon förblef lika röd, som då hon lefde. Konungen satt därför alltid öfver henne och trodde, att hon skulle lefva upp. Så förgingo tre vintrar, och allt folket sörjde öfver hans förvillelse. På uppmaning af Torleifr den vise lät han emellertid flytta liket ur sängen och sätta andra kläder på detsamma. Men så snart hon lyftades ur sängen, slog en stank af förruttnelse och allehanda ond lukt upp ur liket, som då i hast fördes till bålet och brändes. Dessförinnan krälade ormar och paddor, grodor och ödlor fram därur.

Äfven på Gotland har sägnen upptecknats af Karl Säve 1844. Hjälten heter visserligen i hans uppteckning konung Valdemar, men själfva sagan visar sig vara en folklig omdaning af Kristian Tyranns och Dyvekes historia. Åtminstone synes den vara påverkad af folkets uppfattning af mor Sigbrit och hennes fagra dotter.

Digitized by Google

Det förtäljes, att Valdemar hade med sig en trollkäring, som skulle bistå honom att intaga landet, och med henne följde äfven hennes dotter, en fager mö. Konung Valdemar fattade snart för henne den mest brinnande kärlek, och när han seglade från Visby, tog han henne därför med sig och förde henne hem till sitt rike. Här lefde han med trolldottern i många år, och hans kärlek till henne, långt ifrån att afsvalna, tillväxte fast häldre dag efter dag, så att han slutligen icke kunde vara ifrån henne ett ögonblick — men därtill voro ju också moderns trolldomskonster skulden. På sistone vardt trolldottern sjuk, fick helsot och dog. Konungen råkade däröfver i den förfärligaste vånda och grämelse, men ej häller nu slocknade hans kärlek. Liket fick icke begrafvas, utan lades i präktiga kläder på en säng, och vid denna satt Valdemar sörjande och jämrande natt och dag.

Fortsättningen är ungefär densamma, som vi känna från Mette Gjöes släktbok.

* * *

Liksom vi häraf se, huru ett omtyckt sagomotiv knyter sig till än den ene, än den andre ryktbare personen, så skola vi blifva i tillfälle att göra samma iakttagelse, om vi vända oss till den andra af de i Mette Gjöes släktbok anförda traditionerna eller sägnen om drottningens kärlek till Folke Lagmanson.

Då Mette Gjöe hänförde denna tradition till Valdemar Atterdag och dennes drottning Helvig, stödde hon sig på äldre författare, som redan förut gjort sig

Digitized by Google

skyldiga till samma misstag — den äldste af dessa är den danske historikern och poeten Erasmus Lætus på 1570-talet — och detta misstag har sedan upprepats af följande författare ända till Svend Grundtvig. För honom var det tydligt, att alla de författare, som omnämnt denna tradition, endast i första eller andra hand stödt sig på en folkvisa, hvilken föreligger i åtskilliga danska och svenska redaktioner. Undersökningen borde således i främsta rummet riktas på denna folkvisa.

Innehållet i denna folkvisa är i korthet följande. Falkvor (Falken) Lagmanson tjänade i konungens gård och alla älskade den höfviske svennen; kärast var han dock för drottning Helvig, som han idkelig tjänte. Denna hans trogna tjänst inberättades af illvilliga tungor för konungen, som greps af svartsjuka och beslöt att straffa honom. Falkvor kastades på hans befallning i en spiktunna, men bedyrade in i det sista sin och drottningens oskuld. Då klockorna sedan började ringa till hans jordafärd, slöt sig den så skamligt förtalade drottningen till liktåget och visade på så sätt, huru föga ett rent sinne vårdade sig om illvilja och förtal. Med sorgen i hjärtat red hon tillbaka till borgen, där konungen hånande hälsade henne välkommen från älskarens begrafning. Men drottningen svarar lugnt, att hon älskar alla dem, som troget tjäna hennes herre och konung. Aldrig hade hon skänkt sin tro åt någon annan än åt sin make, och slutar visan —

Icke hon grät, icke hon log,
så margfald var hennes kvidan.
Den första natt de samman sof,
så dog hon vid hans sida.

Digitized by Google

Att denna visa, åtminstone på 1500-talet, i Danmark kom att hänföras till Valdemar Atterdag, berodde tydligen på drottningens namn, Helvig, ty Valdemar Atterdags gemål är den enda danska drottning, som burit detta namn. Men det fanns också, såsom Grundtvig påpekat, en annan nordisk drottning med samma namn, nämligen den svenska konung Magnus Ladulås' gemål, och Grundtvig drager däraf den slutsatsen, att visan i själfva värket handlat om henne, och ej om den danska drottningen. Ty på Sverige pekar icke blott drottningens namn utan ock de öfriga handlande personernas. Konungen kallas nämligen i alla gamla redaktioner blott »danerkungen», icke Valdemar, och i en dansk version kallas han, fullt riktigt, Magnus. Det kungliga paret betecknar således utan allt tvifvel Magnus Ladulås och drottning Helvig. Men äfven den egentlige hjälten, Falkvor Lagmanson, afser tydligen en på Magnus Ladulås' tid mycket ryktbar svensk herreman, nämligen Folke Algotsson, son till Västergötlands myndige lagman Algot. Visserligen blef han veterligen icke afrättad af Magnus Ladulås, men en broder till honom, Karl Algotsson, drabbades värkligen af detta öde med anledning däraf, att han varit inblandad i ett kvinnorof, som Folke utfört. I följd däraf upptager Grundtvig denna ballad såsom en »historisk» svensk visa.

* * *

Men liksom traditionen blifvit förvisad från den danska historien, nödgas vi äfven förvisa den från den svenska, ty om än namnen passa in på de hi-

Digitized by Google

storiska personligheterna, passar händelsen däremot alls icke in. Förhållandet mellan Magnus Ladulås och hans drottning tyckes hafva varit mycket godt, och i hvarje fall öfverlefde hon honom; i den punkten är balladen således på villovägar. Men äfven Folke Algotsson kan förete ett alibi. Han var visserligen inblandad i en kärlekshistoria, men med en annan dam än drottningen. 1288 hade han nämligen bortröfvat Svantepolk Knutssons dotter Ingrid och flytt med henne till Norge. Så vida visan vore historisk, skulle detta kvinnorof hafva skett *före* hans kärlekshandel med drottningen — ty i följd af denna afrättas han ju af konungen — men i så fall har man svårt att förstå, att balladen icke upptager någon allusion på denna händelse. Kronologiskt låter den ena tilldragelsen för öfrigt svårligen förena sig med den andra. Kvinnorofvet skedde 1288, året därpå eller enligt en annan uppgift 1290 halshöggs Karl Algotsson, och en annan broder, Rörik, nödgades då gå i landsflykt till Norge, där han sedermera afled. Att den egentlige brottslingen, Folke Algotsson, skulle hafva fått nåd före december 1290, då Magnus Ladulås afled, sedermera hunnit »tjäna vid konungens gård» och där vinna drottningens hjärta — detta är dock icke möjligt, och traditionen måste därför förvisas till diktens område.

Frågan blir då: äger man för öfrigt inom litteraturen någon ballad, som behandlar detta eller ett liknande ämne? I så fall är det ju ytterst sannolikt, att vår »historiska» ballad i verkligheten endast behandlar denna fiktiva händelse, ehuru den döpt de uppträdande med i Sverige bekanta historiska namn. Ty

Digitized by Google

att händelsen är rent fiktiv och att den icke tilldragit sig i värkligheten, är ganska uppenbart för hvar och en, som något sysslat med dylika ballad-motiv.

Den rika skottska balladlitteraturen, med hvilken vår egen har så många beröringspunkter, har värkligen en dylik dikt, Young Waters, som företer så pass stora likheter med den nordiska folkvisan, att ett samband dem emellan ej kan afvisas.

Vid juletid, då vinden blåste kall, red Young Waters med sina svenner till konungens hof, och från slottets tinnar såg drottningen hans ridt. En hofman frågade henne då, hvilken hon ansåg vara den vackraste riddaren i riket. Jag har sett lord, jag har sett laird, — svarade hon — men fagrare anlete än Young Waters har jag aldrig skådat. Då mörknade konungen och hans svartsjuka upptändes. Men drottningen svarade: du är ju hvarken lord eller laird, du är konung, och ej finnes det en riddare i Skottland, som ej måste böja sig för dig. Men konungens misstankar försvunno ej, och han lät fängsla Young Waters och kasta honom i fångtornet. För de ord — så slutar balladen — som den fagra drottningen sade, måste Young Waters dö.

Förmodligen har en ballad af denna art under medeltiden sjungits i Skottland; från Skottland eller England har den troligen vandrat öfver till Norge, som under hela medeltiden stod i starka handelsförbindelser med de britiska öarna; från Norge spred den sig till Sverige, där man då hade några förvirrade traditioner om konung Magnus Ladulås' strånghet mot Algotssönerna i anledning af en kärlekshistoria, och så kom man att »historisera» denna visa,

Digitized by Google

d. v. s. gifva de uppträdande namn, som lånats från den närmast föregående tidens historia.

Från Sverige vandrade balladen slutligen till Danmark, men drottningens namn, Helvig, inbjöd där till en ny historisk kombination. Så hade Valdemar Atterdags drottning hetat, och 1500-talets historiker voro därför snart på det klara med, att balladen handlat om henne. Händelsen lokaliserades därför till Danmark, till Nyborg, och i sin upplaga af visan gaf Peder Syv konungen namnet Valdemar.

Ungefär på samma sätt förhåller det sig med den tredje traditionen i Mette Gjöes släktbok, traditionen om Valdemars och Tovas så mångbesjungna kärlek.

* * *

1700-talets historiker hade åtskilligt att berätta om den vackra Tova — först att hon härstammade från Rügen, vidare att hon tillhörde den berömda släkten von Podebusk m. m. Men allt detta är blott lärda fantasier, och traditionens enda källa är en folkvisa, hvilken föreligger på danska, svenska, isländska och färöiska. Namnet Tova är gemensamt för alla; öfverallt, utom i de svenska visorna, heter konungen Valdemar, och i de äldsta danska visorna samt i den färöiska kallas drottningen Sofia, af hvilket de isländska visornas »Suffaralin» tydligen blott är en förvrängning.

På grund af dessa namn drog Grundtvig den slutsatsen, att visan icke, såsom 1600-talets tradition förmenade, kan hafva handlat om Valdemar Atterdag, hvars drottning hette Helvig, utan att dess hjälte

Digitized by Google

i stället varit Valdemar den store, som dels hade en drottning, som hette Sofia, dels äfven haft en älskarinna med namnet Tova. På grund häraf upptager han balladen bland Danmarks »historiska» folkvisor.

Vi skola då taga en hastig öfversikt af innehållet i denna i Danmark och äfven i Sverige så populära visa.

Konungen hade tagit sig en frilla, Tova, och hon har födt honom två söner, Kristoffer (eller Kristian eller Björn) och Knut. Så gifter han sig med Sofia, som genast röjer sitt glödande hat till rivalen. För att hämnas på henne låter hon upphetta en badstuga och lockar in den stackars Tova i denna, hvarefter hon läser dörren i lås. I stället för lut och vatten, finner Tova blott glödande stenar och en kväfvande hetta. Förgäfves ber hon drottningen att få slippa ut, men denna låter i stället öka elden, och så blir Tova jämmerligen bränd till döds. I det följande afvika de olika redaktionerna från hvarandra. I en ballad dödas den elaka drottningen af Tovas söner, i en annan förskjutes hon af konungen, som sörjande följer Tova till grafven.

Är nu detta historiskt? Att Tova med konungen haft en son Kristoffer, är sant, men Knut var däremot drottningens son, och intet talar för, att förhållandet mellan konungen och Tova fortvarat efter den förres giftermål. Säkert ohistoriskt är, både att drottningen dödats och att hon förskjutits af konungen, som hon för öfrigt öfverlefde, och ännu under Valdemars sista lefnadsår födde hon barn åt sin gemål. Saxo, som var hennes samtida och så utförligt skildrar sin tids historia, gör ingen anspelning på

Digitized by Google

denna händelse; ingenstädes omtalas hon såsom grym, hatad tycktes hon icke hafva varit, utan i stället prisas hon för sin oförlikneliga skönhet.

Det enda historiska i denna tradition tyckes således vara namnen — karaktärerna äro det icke och knappast häller själfva handlingen. Hvarifrån kan då detta motiv hafva kommit? För att besvara denna fråga nödgas vi vända vår uppmärksamhet till ett annat land, till England, och ett annat konungapar, Henrik II och hans gemål Eleanor af Poitou.

* * *

Eleanor är en bland medeltidens märkligaste kvinnor, särskildt berömd för sitt intresse för litteraturen. Det var hon, som i högre grad än någon angaf tonen för 1100-talets diktning, och det är hennes idéer och umgängeslifvet vid hennes hof, som spegla sig i den tidens s. k. romans brétons. Hon hade äfven litterära anor, ty hennes farfader var Guillem IX, den äldste trubaduren, hvilken inledde den så rika, sydfranska lyriken. Född troligen 1122, hade hon vid blott femton års ålder förmälts med Frankrikes tronföljare, sedermera Ludvig VII, som hade alla skäl att vara glad åt partiet, ty i hemgift medförde den unga bruden hela sydvästra Frankrike, från gränsen af Brétagne och Anjou ända till Pyreneerna. Men äktenskapet blef icke lyckligt, och 1152 upplöstes det — officiellt på grund af de båda makarnas alltför nära släktskap. Redan på 1100-talet visste dock skvallerkrönikan att angifva en annan anledning, och säkert är, att drottningens rykte ingalunda var fläckfritt.

Digitized by Google

Skön, snillrik samt — framför allt — omätligt rik, behöfde Eleanor ej länge förblifva en frånskild hustru. Friarne voro t. o. m. så närgångna, att hon en gång endast genom en nattlig flykt kunde rädda sig från en af dem, grefve Teobald af Tours, som med väpnad hand sökte bemäktiga sig den vackra Eleanor. Slutligen segrade Henrik, grefve af Anjou och härtig af Normandie, och redan några månader efter hennes skilsmässa blefvo de ett äkta par.

Två år senare blef Henrik konung af England. Under den första tiden höra vi föga om drottning Eleanors ingripande i politiken, men då hennes och Henriks söner vuxit upp, finna vi moder och söner såsom bundsförvandter mot konungen, och enligt åtskilliga samtidas åsikt var det hon, som var den egentliga driffjädern till sönernas uppror 1173. Detta uppror bildar också vändpunkten i hennes lif. Hon var just färdig att, förklädd till karl, fly bort i sönernas sällskap, då hon greps af konungens utskickade och kastades i fängelse. I detta, som dock ej tyckes hafva varit vidare strängt, förblef hon ända till Henriks död 1189 — fortfarande i egenskap af hans gemål, ty Henriks försök att blifva skild från sin »hatade drottning» kröntes ej med framgång.

Om hennes följande öden är här ej anledning att orda. Bruten af mödor och ålder, afled hon först 1204.

I denna sorgliga äktenskapshistoria förekommer ännu en tredje figur, konungens älskarinna, den vackra Rosamunda Clifford. Ehuru få personer torde vara mera populära inom den engelska folktraditionen — otaliga äro de gamla, murgrönskransade ruiner,

Digitized by Google

som betecknas såsom »Rosamundas torn» — så är det, man värkligen faktiskt vet om henne, ganska litet, ehuru hennes existens och grunddragen af hennes lefnadsöden äro fullt historiska. Hon var dotter till en Walter de Clifford, och efter hvad en af 1100-talets historieskrifvare berättar, blef hon konungens öppet förklarade älskarinna i slutet af 1174, sedan denne redan förut hemligen varit sin gemål otrogen. Enligt några visserligen senare författare dog hon »kort därefter», och så mycket är i hvarje fall säkert, att hon afled före sin fader, hvilken för hennes själafrid gjorde en donation till Godstow nunnekloster, där hennes kropp hvilade. Slutligen kan tilläggas, att enligt en tradition, som dock troligen är oriktig, hade hon och konungen tvänne söner, Geoffrey, erkebiskop af York, och William Longsword, grefve af Salisbury.

* * *

Vi återvända nu till Tova-sagan. Henrik II, Eleanor och Rosamunda passa onekligen bättre in i denna än Valdemar, Sofia och Tova. Konungen är här värkligen en äktenskapsbrytare, Rosamunda är hans älskarinna, medan han är gift, drottningen är en hatad ränksmideska, hon förskjutes af konungen och nödgas tillbringa sexton år i fängelse. Karaktärerna stämma således ganska godt med de historiska. Men händelserna? Här afvika åter dikt och värklighet från hvarandra, och drottning Eleanor kan icke hafva dödat Rosamunda redan af det skälet, att hon då sedan mer än ett år satt i fängelse. Väl kan hon

Digitized by Google

hafva haft anledning att önska Rosamundas död, ty kärleken till älskarinnan tyckes hafva varit en af anledningarna, hvarför konungen önskade skilja sig från sin gemål. Väl är det också möjligt, att drottningens parti ej stod alldeles främmande för Rosamundas död, som säges hafva skett »plötsligt». Men om allt detta veta vi intet med bestämdhet, och utan att våga sig in på de djärfva hypotesernas område, torde man kunna påstå, att Rosamunda nog aldrig blifvit bränd till döds i en badstuga. Dylika seder hörde knapt hemma i Henrik II:s England.

Men från historien vända vi oss till folktraditionen, och vi skola då undersöka, om denna är mera gifvande. Redan på 1300-talet hade denna bemäktigat sig Rosamundas person. För att skydda sin älskarinna mot drottningens svartsjuka, hade konung Henrik dolt henne på slottet Woodstock i en hemlig kammare af »Dædalisk slöjd», d. v. s. i ett slags labyrint, och historieskrifvaren Fabyan (omkr. 1500) har vidare utfört denna saga. Enligt honom berättade traditionen, att drottningen, med tillhjälp af ett silkessnöre, som skulle vägleda konungen, letat sig fram genom labyrinten, hvarefter »hon behandlat Rosamunda så, att denna strax därefter dog». I slutet af 1500-talet visste man att förtälja, att den svartsjuka drottningen uppenbarat sig inför sin rival med en dragen dolk och en giftbägare, som den olyckliga Rosamunda tvingats att tömma.

Men dessa traditioner äro, som man finner, dels mycket unga, dels hafva de föga likhet med Tovasagan. Emellertid är det, som vi strax skola se, tydligt, att de endast ersatt en äldre tradition om Rosa-

Digitized by Google

mundas död, en tradition, som redan tidigt knutits till en annan person.

Vi öfvergå till denna. Det finnes en på franska affattad krönika öfver London, skrifven under 1300-talets förra del, men tydligen kompilerad ur äldre källor. Under året 1263 förekommer där följande egendomliga anteckning:

»Detta år blef drottningen skamligt okvädad och förolämpad vid London Bridge, när hon ville begifva sig från Towern till Westminster, därför att hon låtit döda en ädel dam, den skönaste man visste. Hon förebrådde henne att vara konungens frilla. Därför lät drottningen gripa och afkläda henne alldeles naken samt sätta henne mellan två stora eldar i en mycket noga tillstängd kammare, så att den sköna damen blef mycket förskräckt, ty hon trodde, att hon skulle blifva bränd, och hon började röja tecken till stor förtviflan. Under tiden hade drottningen låtit göra i ordning ett bad, och den vackra damen tvingades att inträda däri. Därpå lät hon en elak gammal käring piska henne med en käpp på hennes båda armar, och så snart blodet rann ut, kom en annan fördömd häxa, som på en »troboille» (okändt ord) bar tvänne gräsliga paddor, hvilka hon satte på den vackra damens bröst, som de genast grepo om och började suga. Och två andra gummor höllo hennes armar utsträckta, så att den vackra damen icke kunde nedsjunka i vattnet, så länge blodet, som var i hennes kropp, ännu rann ut. Och hela tiden sögo de smutsiga paddorna den vackra damens bröst, och drottningen hånade henne under skratt och kände

Digitized by Google

stor glädje i sitt hjärta, ty nu hade hon ändtligen hämnat sig på Rosamunda.

När hon var död, lät hon taga kroppen och kasta den i en smutsgraf, och paddorna lades ofvanpå kroppen. Men när konungen förnummit, huru drottningen gjort med den vackra damen, som han så mycket älskade och hade så kär i sitt hjärta, röjde han stor sorg och klagade bittert: »O, jag olycklige, hvad skall jag göra för den sköna Rosamunda! Aldrig kan man finna hennes likhet i skönhet, naturlighet och höfviskhet». Och när han så länge klagat, ville han veta, hvarest den vackra damens kropp blifvit dold. Konungen lät då gripa en af de usla trollpackorna och ansatte henne hårdt för att få henne att för honom yppa hela sanningen, huru de förfarit med den ädla damen. Vid den allsmäktige guden svor han, att om hon ljöge ett ord, så skulle hon få en så grym dom, som kunde fällas. Då började den gamla att tala och berättade för konungen hela sanningen, huruledes drottningen hade förfarit med den ädla damen och på hvilket ställe, han skulle finna henne. Men under tiden lät drottningen taga upp den vackra damens kropp och befalde att föra den till ett kloster, som hette Godstow, två mil nära Oxford, att där begrafva Rosamundas lik. Därmed ville hon försköna sina mörka gärningar, så att ingen måtte få kunskap om de skamliga och usla dåd, som drottningen hade utfört, och så att hon kunde fria sig från skuld till den ädla damens död.

Konung Henrik begaf sig då till Woodstock, hvarest hans hjärtligt älskade Rosamunda så svikligt mördats af drottningen. Men när han red till Wood-

Digitized by Google

stock, mötte han (tåget med) Rosamundas lik, inneslutet i en väl och med starka järnband tillbommad kista. Och konungen frågade, hvilket lik detta var och namnet på den döda, som de förde. Då svarade de honom, att det var den sköna Rosamundas kropp. Men när konung Henrik hörde detta, befalde han genast att öppna kistan, så att han kunde få skåda den kropp, som så skändligt blifvit pinad. De gjorde så som han bjudit och visade honom Rosamunda, som på ett så gräsligt sätt blifvit tagen af daga. Och när konungen insett hela sanningen, föll han af stor smärta afsvimmad till marken och låg länge i vanmakt, innan man kunde få ett ord af honom. Men när konungen vaknade ur sin dvala, så svor han en dyr ed, att han kraftigt skulle hämnas detta skamliga dåd, för hvilket hon af svartsjuka blifvit utsatt. Därpå började konungen åter att jämra sig och veklaga för den sköna Rosamunda, som han i sitt hjärta så mycket älskade: »Ack, olyckliga Rosamunda, aldrig finnes din like, aldrig har en så skön varelse lefvat. Måtte den milde, treenige Guden hafva barmhärtighet med den ljufva Rosamundas själ och förlåta henne alla hennes fel. Sanne, allsmäktige Gud, som är slutet och början, tillåt aldrig, att hennes själ må gå under i afgrundens kval och gif henne full förlåtelse för alla hennes synder, af din stora barmhärtighet». Och när han hade gjort denna bön, befalde han dem att rida rakt till Godstow med flickans kropp, och där i detta nunnekloster lät han reda hennes graf samt befalde tretton kaplaner att för all framtid sjunga mässor för den sagda Rosamundas själ. I detta nunnekloster Godstow, det

Digitized by Google

säger jag eder för sanning, hvilar den vackra Rosamunda. Den sanne, allsmäktige Guden hafve barmhärtighet med hennes själ. Amen».

* * *

Så lyder krönikans berättelse. Hvad vi först hafva att konstatera, är en ny sammanblandning: Henrik II och hans gemål Eleanor hafva här blifvit förblandade med den närmare hundra år senare lefvande Henrik III och dennes drottning, som likaledes bar namnet Eleanor. Äfven denna drottning var, ehuru af andra skäl, mycket hatad af folket, och öfverfallet vid London Bridge är historiskt. Allt det öfriga i berättelsen afser däremot Henrik II, hans drottning och hans älskarinna.

Till grund för krönikans berättelse ligger tydligen, såsom utgifvaren anmärker, någon gammal, nu förlorad, ballad om den vackra Rosamundas död, men denna ballad tyckes här hafva blifvit icke så litet öfverarbetad — det hopande af gräsligheter, som här förekommer, tillhör icke den äkta balladen, och dessutom möta vi här en motsägelse: vi hafva dels den upphettade badstugan, i hvilken Rosamunda fruktar att blifva bränd till döds, dels paddorna, som suga hennes blod. Den ursprungliga versionen kan blott hafva haft ettdera af dessa dödssätt, och det torde knapt kunna betviflas, att den senare gräsligheten är ett yngre raffinement, tillkommet för att öka ohyggligheten.

Men stryka vi bort detta tillägg, hafva vi här Tova-sagans hufvudmotiv: frillan, som i en badstuga

Digitized by Google

brännes till döds af den elaka, svartsjuka drottningen. I England är denna tilldragelse säkerligen lika ohistorisk som i Danmark, och utan tvifvel är det blott ett balladmotiv, som knutits till de historiska personligheternas biografi. *Skulle* värkligen något dylikt hafva inträffat, bör det gärna hafva skett vid det merovingiska hofvet i Frankrike, där dåd af en liknande, vild grymhet ofta förekommo, möjligen ock under Englands anglosaxiska tid, men säkerligen icke under det högt civiliserade 1100-talet.

Denna Rosamunda-saga vandrade emellertid till Norden, troligen redan på 1200-talet, och där knöts den icke blott till en utan till tvänne nordiska monarker, dels till den svenske konung Waldemar Birgersson och dennes drottning Sofia, dels till den danske Waldemar I och hans drottning Sofia.

Den förra kombinationen har icke varit observerad, men torde icke dess mindre vara säker. För det första säger konungen i den isländska versionen af visan till drottningen: »Bättre var Tova i sin enkla nattdräkt än du i ditt Svearike», hvilket onekligen häntyder på ett svenskt och icke ett danskt konungapar. För det andra försköt Valdemar I aldrig sin drottning, hvilket däremot Valdemar Birgersson gjorde, och för det tredje upplyser den isländska visan, att balladens konung sedermera gifte om sig med en annan kvinna vid namn Kristina. Men just detsamma berättas i den svenska rimkrönikan om Valdemar Birgersson.

Och sedan blef han i Danmark qvänter (gift)
och blef af kronan väl belänter.
Dock fick han henne ej länge aga (äga)

Digitized by Google

för ödets lag och dödens plaga (plåga).
Den frun hon het' Kristina.
Sedan fick han en, som het' Katrina.

Att man således i några versioner af balladen i hufvudpersonerna sett det svenska konungaparet Valdemar och Sofia, kan ej gärna bestridas, liksom det är säkert, att man i andra identifierat det med det danska, och liksom man förut identifierat det med två engelska härskarpar samt sedermera ytterligare med ett annat danskt. Med andra ord: balladens »konung» har varit Henrik II, Henrik III, Valdemar den store, Valdemar Birgersson och Valdemar Atterdag. I detta ligger intet orimligt. I stället hafva vi här blott ett nytt bevis för sagans tendens att ständigt häkta sig fast vid historiskt bemärkta personligheter. Den rena historien kan väl genom dylika undersökningar förlora åtskilliga roande episoder, men hvad den politiska historien förlorar, vinner litteraturhistorien — och vinner kanske betydligt mer, än historien förlorar. Ty de slutsatser, som häraf kunna dragas för den litterära samfärdseln mellan medeltidens England och Skandinavien, äro ganska vidtgående, ehuru nu icke är tillfälle att beröra dem.

Digitized by Google

Lifvet i Vadstena kloster.

»Jag är» — så låter Birgitta Kristus säga i en af de uppenbarelser hon nedskrifvit — »såsom en mäktig konung, som planterade en vingård. Lång tid bar den det allra kostligaste vin, men omsider sådde hans ovän där det snödaste ogräs, hvilket så mycket växte och utbredde sig, att vinkvistarna blott med den största svårighet förmådde framalstra några drufvor. Men konungens tjänare sade till honom: Herre, vi hafva beskådat din vingård, och i den funno vi ganska få vinkvistar, som buro drufvor, men ogräset, som till intet duger, utan till att brännas, hade öfvermåttan frodats och vuxit till. Herren svarade dem då: Jag skall plantera mig en ny vingård, i hvilken vinträdet skall bära frukt och slå starka rötter; själf vill jag lägga gödsel och fetma kring det; och det skall bära det aldra härligaste vin. Men denna vingården skall jag själf vårda, att om något skadeligt där ingår, skall vinet däraf blott växa till, så att det varder än mera sött, och ogräset skall till intet varda. Det skall vissna och utrotas, innan det hinner göra någon skada. Men när denna vingårds

Digitized by Google

vin bjudes vid mitt bord, då skola alla glädjas och gifva äran åt Herren, som planterade vingården och gaf den fetma. Jämväl skall ock den glädjas, som grof för rötterna, och Gud skall icke förgäta den, som ditförde ympkvistarna. Men af denna vingården skola många andra vingårdar uppväxa, som fordom vissnade och förtorkade varit hafva. Såsom den nya, renade vingården skola äfven de få en föryngringens dag samt ånyo börja att bära frukt.»

Liknelsen, lånad från Jesaia, är lätt att fatta. Vingården, som blifvit öfvervuxen af det ogräs, som ovännen sått, afser de gamla klostersamfunden. Den nya vingården, som Herren själf ville taga under sin vård, var den orden, som Birgitta just då tänkte grunda och som hon efter frälsaren ville kalla Salvatorsorden, hvilket också förblef dess officiella titel, ehuru den i dagligt tal benämndes efter stiftarinnan själf. Syftet med denna orden var att gifva det religiösa lifvet och särskildt det religiösa lifvet i norden en ny väckelse, men därjämte afsåg Birgitta tydligen att upprätta — om jag så må säga — ett adligt jungfrustift, en uppfostringsanstalt för adelns döttrar, men en anstalt där uppfostran icke blott inskränkte sig till meddelandet af några vissa kunskaper, utan afsåg hela personlighetens utbildning i den riktning, som Birgitta ansåg var den väsentliga.

Denna birgittinerordens aristokratiska karaktär sträckte sig väl ej så långt, att ofrälse förmenades inträde i ordens kloster — dylika funnos där i stor mängd — men den lyser dock fram redan i ordensregeln: ingen skall, heter det, tagas till syster eller broder utom höfviska och välfräjdade människor.

Digitized by Google

Och granskar man förteckningen öfver systrarna, skall man bland dem finna det medeltida Sveriges främsta namn. I klostret valde högadelns medlemmar också hälst sina grafplatser, och den aristokratiska karaktären röjer sig slutligen i klostrets jämförelsevis stora tjänstepersonal. Denna omtalas redan i ett, enligt uppgift, af Birgitta själf gjordt tillägg till klosterregeln. »Den tid» — säger Kristus i en af de s. k. revelationes extravagantes — »jag vistades med apostlarna här i världen, då vårdade jag mig blott om själarnas frälsning, ty icke lämpade det sig för denna uppgift att samtidigt syssla med världsliga bestyr. Därför fingo också troende män och kvinnor, hvilka hvarken voro eller kallades apostlar, utföra dessa världsliga värf; de voro således hjälpare och underlättade deras arbete, som tjänade mig i andelig måtto, det är, apostlarna. Så må det också vara nu. Om det är nödvändigt och lägenheten så fordrar, må abbedissan i klostret intaga fyra för arbetet i köket afsedda kvinnor, hvilka — utom matlagningen — skola sköta om elden, bära in ved och vatten, föra ut orenligheten ur klostret samt hjälpa de systrar, som i sina sysslor mindre förmå.» På samma sätt fingo bröderna till sin tjänst två »stekarhussvenner».

Redan under sierskans egen lifstid tyckes således en mindre tjänstepersonal hafva funnits i klostret, men denna ökades snart högst betydligt och nådde under klostrets blomstringstid en storlek, hvarom Birgitta själf säkerligen ej kunnat drömma. Denna utveckling var emellertid fullt naturlig och kan alls icke skrifvas på klosterinvånarnas lättja. Såsom jag sedan får tillfälle att utveckla, var såväl nunnor-

Digitized by Google

nas som munkarnas dag strängt upptagen af — hvad vi kunna kalla — andligt arbete, och samtidigt hade klostret utvecklat sig till landets måhända störste egendomsägare, som hade gods i Sveriges alla landskap. Antalet af dessa gods steg till den kolossala siffran af öfver 800, och dessutom hade klostret stora tillfälliga inkomster, som också måste skötas. Så t. ex. sålde man under det s. k. jubelåret 1394 aflatsbref för minst 300,000 kronor i vårt mynt. Vadstena var därför med all säkerhet landets förnämsta ekonomiska anstalt, och att sköta dess angelägenheter var ingalunda en lätt sak, i synnerhet som dessa inkomsttitlar ofta balanserades af motsvarande utgifter. Vidare hade Vadstenakonventet såsom ordens moderkloster naturligen en ganska vidlyftig korrespondans med dotterinstitutionerna, dessutom med de världsliga store och — ej minst — med den påfliga kurian, hos hvilken klostret hade synnerligen viktiga intressen att bevaka, exempelvis den för klostrets ekonomi ytterst värdefulla rätten att sälja aflat.

De fåtaliga stekarhuskvinnor och svenner, som omtalas i det nyssnämnda tillägget till klosterregeln, efterföljdes snart af en hel skara af tjänare. Då dessas antal och uppgifter icke otydligt åskådliggöra lifvet inom klostrets murar, vill jag här uppräkna dem, därvid dock förutskickande den anmärkningen, att denna personal endast afser själfva klostret, icke dess kring hela Sverige kringspridda egendomar, hvilka naturligtvis hvar och en sköttes af folk till behöfligt antal.

Högst i rang stod sysslomannen, som hade öfverinseendet öfver hela den vidsträckta och svårskötta

Digitized by Google

ekonomien, som var skyldig att föra jordeböcker och mantalslängder, uppbörds- och utgiftsböcker eller — som det heter i klosterregeln — beskrifva alla klostrets jordegendomar och ägor med alla deras dit hörande ängar och ekskogar, bokskogar, kvarnar, kvarnströmmar, fiskevatten, öar, gårdar och torp, humlegårdar och alla andra tillhörigheter. Vidare skulle han — hvad som helt visst var ganska besvärligt — rida kring på syn till klostrets alla egendomar. Han red med fem hästar, d. v. s. fyra tjänare, till Närke, Västmanland, Uppland, Södermanland, Östergötland samt Tjust, Kind och Ydre. Under sig hade han tvänne undersysslomän, hvilka skulle visitera godsen i de andra delarna af riket (Västergötland, Småland o. s. v.). Dessa sysslomän skötte således hvad vi skulle kunna kalla den stora ekonomien.

Den mindre sköttes af intäktamannen och gårdsmästaren i hjonegården, som hade uppsikt öfver klostrets gårdsfolk samt mottogo och förde räkenskap öfver de naturaprestationer, som skickades till klostret från dess arrendatorer och egendomar. Dessutom kräfde omsorgen om klostrets världsliga behof följande tjänare, hvilka stodo under gårdsmästarens lydno: 1 åkerman och 6 legodrängar, 1 stekare och 1 dräng, 1 källarsven, 1 stallsven, 2 fäherdar, 2 svinherdar, 6 fiskare, en mjölkdeja med tre kvinnliga biträden, 2 bryggerskor med trenne biträden, 2 bakerskor med sex eller sju biträden, 6 skeppare, 1 smed med 1 dräng, 1 timmerman med 1 dräng, 1 skomakare med 2 drängar, 1 skinnare (buntmakare) med drängar, en vattenvindare, 2 mälterskor, 1 hönsvak-

Digitized by Google

terska, 1 väfkvinna, 1 trädgårdsmästare, 1 karl till nunnornas badstuga för att vinda vatten, hugga ved och göra kvastar, 2 portpiltar, en för nunnorna och en för munkarna, 1 skrifvare åt abbedissan, två klerker för församlingens skull samt två klockare. Klostret hade således en hjonegård på öfver 80 personer.

Som man ser, var denna hofstat fullt ut lika stor som den, med hvilken en världslig furste kunde omgifva sig. Men att den förefaller oss så betydlig, beror till en icke ringa del därpå, att varuutbytet under medeltiden var så oerhördt mycket mindre utveckladt än i våra dagar. Ett landthushåll hvarken köpte t. ex. bröd eller fisk, utan man bakade själf och hade sin egen fiskare; ej häller köpte man kläder och skodon, utan — då man icke tillvärkade dem själf — hade man sin egen skräddare och sin egen skomakare. Dylika s. k. »ämbetsmän» funnos väl i städerna, men för en så stor institution som Vadstena kloster var det naturligen både billigare och bättre att så att säga drifva egen rörelse. Dessutom böra vi erinra oss, att klosterpersonalen, som tarfvade denna stora tjänarskara, var en tämligen talrik församling. Antalet nunnor steg till 60, antalet munkar till 25, således tillsammans 85 personer.

* * *

Vi vända oss nu till frågan om det sätt, på hvilket dessa munkar och nunnor tillbringade sin dag. Hos oss protestanter har det ju hart när blifvit en dogm, att klosterlifvet varit och är en sysslolöshetens och vällefnadens tillvaro, och det kan

Digitized by Google

därför vara af ett visst intresse att mera i detalj undersöka frågan.

Den ojämförligt drygaste delen af deras tid upptogs onekligen af gudstjänstöfningar, och i hvad mån dylika kunde anses vara nyttiga och befogade, är naturligtvis en fråga, som beror på hvars och ens religiösa ståndpunkt. Men alldeles oafsedt denna, kan man svårligen stämpla denna klostergudstjänst såsom ett latmansgöra, ty, som vi skola se, kräfde den både arbete och rent af en ganska stor fysisk ansträngning.

Klosterfolkets dag började tidigt. Redan mellan 3 och 4 på morgonen ljöd dormitoriets eller sofhusets klocka, och munkarna hade då att skynda sig upp ur sina bäddar för att förrätta ottesången eller den s. k. matutinan, hvilken bestod af två tämligen självständiga delar, nocturnen och laudes. I Palestina, där denna gudstjänstordning först utvecklats, var nocturnen afsedd att börja vid det första hanegället, laudes vid solens första frambrytande; i norden, där vinterdagen började långt senare och sommardagen vida tidigare än i södern, var det naturligen omöjligt att rätta gudstjänsten efter solens uppgång, och man måste därför bestämma sig för ett visst klockslag. Mellan tre och fyra vandrade därför munkarna från sina celler till den skumma klosterkyrkan, där de vid skenet från några svagt flämtande ljus började sin gudstjänst. Någon bestämd, för Birgittinerklostren egendomlig ritual fanns ej för denna, utan i stället var det i klosterregeln bestämdt, att ordens munkar skulle följa den ritual, som begagnades inom det stift, där klostret var beläget. I Vadstena följde man således Linköpingsritualen.

Digitized by Google

När munkarna slutat sin matutina, som väl torde hafva tagit vid pass en timme att utföra, lämnade de klosterkyrkan, och i deras ställe inträdde nu nunnorna för att börja *sin* ottesång, ty — heter det i en förordning för Vadstena kloster — »från det att brödernas ottesång börjar (d. v. s. kl. 3 om morgonen) och till dess att systrarnas non är lyktad (d. v. s. kl. 8 om morgonen) skall ej vara återvändo eller tystnad i sång och Guds lof i kyrkan, ty alltid skall glädjens och frälsningens röst ljuda i rättfärdiga människors boning». I själfva verket växlade också munkar och nunnor med hvarandra att under dagens första fem timmar förrätta en ständigt fortgående gudstjänst.

Den ritual, som nunnorna hade att följa vid dygnets sju s. k. tider eller gudstjänststunder, var egendomlig för Birgittinerorden, och redan under Birgittas egen lifstid hade denna ritual, kallad cantus sororum eller Jungfru Mariæ örtagård, blifvit diktad och sammansatt af sierskans biktfader och trogne följeslagare, den helige Petrus af Skeninge. En dylik ritual var i själfva värket ett stort religiöst poem, indeladt i lektier, hymner, antifoner, sekvenser o. s. v. samt omfattade icke blott dygnets sju s. k. tider utan ock veckans alla sju dagar. Att utföra denna lofsång till den heliga jungfruns ära var birgittinernunnornas främsta plikt.

Då klockan tvänne gånger ljudit i nunnornas sofhus, samlade sig alla systrarna och gingo i procession till klosterkyrkan, i hvilken de inträdde, under det att munkarnas matutina ännu pågick. Nunnornas kor, där de skulle förrätta sin gudstjänst och

Digitized by Google

där de nu togo plats, var dock ett annat än munkarnas, ty aldrig, icke ens under gudstjänsten, fingo de båda könen hafva någon beröring med hvarandra. Nunnekoret var därför beläget på en läktare, elfva alnar öfver kyrkogolfvet, och detta kor var ej mer än fyra alnar i höjd till hvalfvets början.

När de ordnat sig i koret, föllo de på knä och läste Pater noster och Gloria Patri, ända till dess att munkarna slutat sin gudstjänst. Därpå gaf den s. k. horistan (d. v. s. den syster, som ledde det hela) ett tecken, hvarpå nunnorna reste sig upp, gjorde korstecknet och vände sig mot altaret. Så började deras matutina, hvars olika delar jag här vill genomgå för att gifva en föreställning om den karaktär, en dylik klostergudstjänst hade; därvid vill jag dock öfversätta de latinska invokationerna. Horistan började: »Låt mig, o heliga jungfru, lofva dig,» hvarpå kören svarade: »Gif mig kraft mot dina fiender». Efter att hafva läst Ave, sade horistan: »Herre, öppna mina läppar», hvartill kören svarade: »Och min mun skall förkunna din ära». Horistan fortsatte därpå: »O Gud, vänd ditt ansikte till mig», och kören svarade: »Herre, skynda dig till min hjälp». Därefter knäböjde hela jungfrukören, »ärandes den helga trefaldighet», och bad Gloria Patri, reste sig därefter ånyo upp och sjöng nu Halleluja.

Efter denna inledande del vidtog det s. k. invitatoriet eller en inbjudan till lofsång. Detta invitatorium började med ett solo, som därefter upprepades af kören. Invitatoriet öfvergick sedan i Davids 94:e psalm, som sjöngs af en solist, hvilken vid vissa delar af psalmen afbröts af kören, som ånyo

Digitized by Google

intonerade invitatoriet. Sedan man därefter sjungit den hymn, som var bestämd för dagens matutina, började den afdelning af gudstjänsten, som kallades nocturn. Denna bestod af tre psalmer, hvar och en åtföljd af sin antifon, eller en fritt diktad växelsång. Före psalmen sjöngs antifonen af en solist, efter af hela kören. Psalmen utfördes så, att de udda verserna sjöngos af en halfkör, de jämna af en annan. Efter en collecta (bön) vände sig därefter lectrix d. v. s. den nunna, som skulle uppläsa de s. k. lektierna eller läsestyckena, till horistan och bad om hennes välsignelse. Horistan svarade, att hon icke ägde makt att välsigna, men att hon bad jungfru Maria gifva sin välsignelse åt den bedjande. Därpå började lectrix att uppläsa de tre läsestycken, som hörde till denna del af gudstjänsten och hvilka voro hämtade ur den s. k. Änglahälsningen d. v. s. en uppenbarelse, som en ängel gifvit Birgitta. Hvarje lectio åtföljdes af ett s. k. responsorium d. v. s. en fritt diktad sång, sjungen af hela kören och afsedd att utgöra det lyriska komplementet till den prosaiska lektien. Efter en s. k. versikel, d. v. s. en kort sats, sjungen af en soloröst, började matutinans andra del eller laudes, som inleddes med horistans åkallan: »Herre, vänd ditt ansikte till mig». Efter invokationen följde fem psalmer, inledda och afslutade med en och samma antifon. Därpå kom en kort lektie, det s. k. capitulum, så en af hela kören sjungen hymn, sedan Zacharias lofsång, föregången af en antifon och efterföljd af en annan, därpå en bön, en här infogad antifon till den heliga Birgitta samt en därmed förbunden collecta eller bön. Efteråt sjöngs

Digitized by Google

en för hvarje dag olika välsignelse, hvarpå det hela afslutades med en bön.

Som man märker, var denna ritual ganska komplicerad samt fordrade en sträng uppmärksamhet både af de ledande och af själfva kören. Särskildt bör skyldigheten att vid vissa tillfällen falla på knä, stå upp, åter falla på knä, vända sig mot altaret, göra korstecknet o. s. v. hafva varit ganska frestande på uppmärksamheten, ty dessa ställningar växlade nästan oupphörligt; så t. ex. skulle nunnorna sitta under nocturnens första psalm, stå under den andra, sitta under den tredje o. s. v. Under de långa lektierna fingo de väl sitta, men då systrarna — heter det — för dessa läsestyckens längd ofta varda gripna af sömn och lättja, så skola de stå upp, då responsorierna sjungas. Själfva sången fick för öfrigt alls icke vårdslösas; den skulle vara höfvisk, flärdlös, allvarlig och enfaldig, ej vara skrikig, ej använda tremulandon eller figurer, utan den skulle vittna om ödmjukhet och gudsfruktan. Orgelspel, som kunnat gifva denna gudstjänst en mera grann och pompös karaktär, fick därför ej förekomma i klostret.

Då systrarna hade slutat sin matutina och aflägsnat sig ur kyrkan, inträdde munkarna för att börja sin s. k. prim d. v. s. den första af dagens »småtider». Den nästa gudstjänsten eller den s. k. tersen skulle väl egentligen först hållas kl. 9, men af praktiska skäl nödgades man i Vadstena låta munkarna börja med denna tidegärd omedelbart efter det de slutat primen. Båda voro dock jämförelsevis korta. Efter tersens slut drogo sig munkarna tillbaka, och nunnorna inträdde i deras ställe samt bör-

Digitized by Google

jade sin prim. Sedan denna slutat, vidtog omedelbart för dem en stor och viktig gudstjänst, nämligen den s. k. vårfrumässan, som icke tillhörde de sju s. k. dagliga tiderna och därför ej häller ingår i den egentliga birgittinerritualen eller Jungfru Mariæ örtagård. Äfven denna mässa var ganska komplicerad och fordrade stor uppmärksamhet af nunnorna, ehuru dessa naturligen icke kunde utföra den egentliga mässan, kommunionen, som förrättades af en prestvigd munk. När vårfrumässan utförts, aflägsnade sig presten och nunnornas ters började omedelbart därefter. När denna slutat, vandrade nunnorna par om par till en nyuppkastad graf för att där påminna sig alltings förgänglighet. Vid grafven lästes psalmen De profundis, hvarefter de vände åter till kyrkan för att vara redo till nästa gudstjänst. Under tiden hade bröderna omedelbart efter afslutandet af systrarnas ters börjat sin tredje tidegärd eller sexten, och när denna jämförelsevis korta gudstjänst slutat, voro nunnorna tillbaka i kyrkan, där nu de i sin ordning utförde sexten. Därpå var det åter munkarnas tur, ty nu vidtog *deras* stora mässa eller högmässan. Hvarje söndag ingick i denna mässa en predikan, som för nunnornas skull hölls på modersmålet. Visserligen är det en alldeles falsk uppfattning, att medeltidens predikningar alltid eller i regeln höllos på latin. En dylik orimlighet har den katolska kyrkan lika litet under medeltiden som i våra dagar låtit komma sig till last, och liksom nu voro äfven då predikningarna på landets språk. Men väl plägade man i munkklostren, där auditoriet var latinkunnigt, predika på latin. I Vadstena däremot, hvars in-

Digitized by Google

vånare till större delen voro kvinnor, var detta dock till intet gagn, och predikanten begagnade sig därför, liksom då han talade till lekmän, af modersmålet. I förbigående kan anmärkas, att Vadstenamunkarna voro synnerligen nitiska predikanter, och antalet af deras ännu bevarade predikningar är högst betydligt.

Efter högmässans slut började munkarna omedelbart sin fjärde tidegärd eller non, och efter den utförde nunnorna samma gudstjänst. Först då denna lyktades, ringde bordsklockan. Enligt vanlig klostersed förrättades nonen vid den nionde timmen eller kl. 3, men det är tydligt, att man i Vadstena blifvit färdig vida tidigare. I annat fall nödgas vi antaga, att klosterfolkets andakt oafbrutet fortgått i tolf timmar — från 3 på natten till 3 på middagen — hvilket onekligen blir en väl lång tid, i synnerhet om vi erinra oss, att de under hela denna tid ej fått njuta någon föda. Af åtskilliga skäl, på hvilka här vore för vidlyftigt att ingå, framgår ock, att man var färdig med nonen redan kl. 8 på morgonen, och att den stora gudstjänstens olika afdelningar således blott varat i fyra à fem timmar — i hvarje fall en ganska ansträngande tid för de stackars munkarna och nunnorna, som ända sedan gårdagens kväll hvarken fått mat eller dryck.

* * *

Man hade därför all rätt att taga sig ett grundligt mål, och därtill hade man så mycket större anledning, som endast två måltider funnos — middag och aftonvard — och det i klosterregeln var stränge-

Digitized by Google

ligen förbjudet att förtära något mellan dessa båda mål, hvarken vått eller torrt. Den tid, som var anslagen till dessa måltider eller en och en half à två timmar för hvarje, förefaller oss onekligen väl rundligt tillmätt, men som vi skola se, hade klosterfolket under måltiden äfven andra sysselsättningar än att äta och dricka.

Då klosterklockan ljudit, begåfvo sig munkarna till sitt refectorium, nunnorna till sitt. Om det sätt, på hvilket brödernas refectorium eller konventsstuga var inrättad, sakna vi närmare underrättelser, men däremot hafva vi en ganska noggrann beskrifning på systrarnas.

Då tidegärden var lyktad, började priorissan att ringa i den klocka, som befann sig på klosterstugans tak. Från klockan hängde en sträng ned i själfva stugan framför det altare, som befann sig i rummets midt, och då priorissan ringde, skulle hon alltid vända sitt ansikte mot detta altare. Vid hvarje långväggssida befann sig ett bord med trettio platser, så att alla de sextio systrarna kunde få rum vid dessa två bord. Öfverst vid det högra bordet presiderade abbedissan, under det att priorissan intog den första platsen vid det vänstra. De öfriga nunnorna togo plats närmast dem, hvar och en efter sin ålder i klostret. Och abbedissan skulle icke äga rätt att gifva någon en bättre plats på grund af hennes höga börd eller af andra skäl. Likaså voro alla skyldiga att intaga sin måltid vid det gemensamma bordet, och det enda undantaget gjordes för de sjuka, som fingo äta i sjukstugan. Efter några inledande ord af abbedissan började horistan att läsa vissa reglementerade böner.

Digitized by Google

Därefter steg lectrix eller dagens föreläserska fram till läsepulten och bad abbedissan välsigna maten, som nu inbars af de systrar, som förrättade denna veckotjänst.

Mat och dryck voro lika för alla, och hvar och en hade fått sig en lika stor portion eller proventa tilldelad; endast abbedissan fick en större proventa och bättre mat än de öfriga, och reglementet tillägger egendomligt nog, att om abbedissan ser någon syster, som ej är nöjd med den vanliga proventan utan behöfver mera eller icke gitter äta den mat, som sättes framför henne, så bör abbedissan skicka henne någon del af de rätter, som hon har framför sig, så att systern däraf må äta sig mätt.

Måltiden var naturligen olika allt efter som det var fastedag eller ej, och fastedagarna voro ej få. Men å andra sidan voro de ej stränga, och Birgitta själf uttalar sig i klosterregeln rörande denna punkt på ett sätt, som nästan kan sägas vara protestantiskt. »Mina heliga män — låter hon Kristus säga — tvingade icke sin lekamen, så att de hatade den, utan därför att de ville tygla den till den gudstjänst, till hvilken kroppen är skapad. Och icke tvingade de sig, därför att de genom ett dylikt tvång trodde sig värdiga att utan min nåd få mitt rike, ty om än människan hundrade gånger dråpe sin lekamen, blefve hon icke för den skull värdig att af egen förskyllan få mitt rike, så vida jag handlade mot henne efter min rättvisa. Därför är mig kärt och anammeligt, att människan sörjer för sin lekamens behof liksom för det ansträngda arbetsdjurets, så att hon förmår att förblifva i min tjänst.»

Digitized by Google

Enligt klosterregeln fingo munkarna och nunnorna fyra gånger i veckan äta kött, nämligen söndag, måndag, tisdag och torsdag; på onsdag och lördag serverades endast fisk och »hvit mat» och på fredagen — den strängaste fastedagen — endast fisk och grönsaker (men ej ost, smör eller dylikt). Såsom en särskild späkning kunde ock förekomma en fasta på vatten och bröd. Men äfven då skulle vattnet vara kokadt i bjugg eller korn, och ej var det klosterfolket förmenadt att äta äpplen, päron och nötter. Dock förtjänar att tilläggas, att utom dessa ordinarie fastedagar funnos en mängd andra mer eller mindre långvariga perioder, då klosterfolket nödgades iakttaga hel eller half fasta; så t. ex. hölls sträng fasta (d. v. s. på fisk och grönsaker) under hela adventen; från allhelgonadagen och till advent var halffasta (d. v. s. fasta på fisk och hvit mat).

Allt öfverflöd var i klosterregeln strängeligen förbjudet. »Tillgodosen därför — heter det — kroppens behof med måtta och skälighet. Nyttjen enahanda soppa, kål eller annan supanmat, och afstån för Guds skull från flera; af kött eller fisk lofvas Eder att hafva två olika slag på bordet — är där mera, så afstån därifrån af kärlek till mig. Äten det bröd, som lägges framför Eder. Behöfven I mera, så bedjen Eder mästare därom i mitt namn».

Den ordinarie matsedeln vid middagen var följande: hvarje dag i veckan ett halft skålpund bröd och ett salustop öl eller vin. Söndagen och torsdagen köttsoppa eller fruktsoppa, dessutom ett stycke färskt eller saltadt kött samt ett stort stycke stekt kött. Om måndagen och tisdagen serverades kål eller

Digitized by Google

något dylikt samt två portioner kokadt kött. Under den lättare fastan, d. v. s. på onsdagar och lördagar, fick hvar och en två portioner fisk, smör, ägg, ost eller annat dylikt. Under den strängare fastan serverades tvänne soppor, så att den, som ej blef mätt af den ena, fick hjälpa till med den andra. Dessutom fick man två portioner färsk och en portion saltad fisk samt äpplen eller annan frukt. Bröd och öl eller vin utdelades äfven då i vanliga portioner.

Medeltiden hade i allmänhet smak för starka kryddor, men dessa ansågos som en läckerhet, och Birgitta varnar särskildt för dem. »Ej må», säger hon, »de, som i klostret äro, idkeliga nyttja peppar eller kummin eller sådana kryddor, utan sådana vanliga örter, som jorden bär, där de bo.» I verkligheten tyckas dock dessa föreskrifter icke så litet hafva öfverskridits, och åtskilliga notiser häntyda på, att man i Vadstena satte värde på ett godt bord, dock efter medeltidens mera bastanta kulinariska smak. Så t. ex. hafva vi från 1466 en räkning, som bl. a. visar, att bruket af peppar ej var alldeles aflyst i klostret. »Item — skrifver gårdsmästaren Arvid Jonsson — köpte jag i Stockholm första veckan i fastan 4 pund peppar för 20 öre svenska; för 6 pund fikon gaf jag åtta örtugar och två penningar i Stockholm; 9 öre för 8 pund ris; för 2 pund pepparkummin gaf jag 2 öre; för ½ tunna lax i Stockholm 17 öre; gaf jag 15½ mark svenskt i Stockholm för tre tunnor skånsk sill; 2 mark för ½ tunna nejonögon, som kom till klostret; 5 mark svenska för ett skeppund finska gäddor.» Vidare finner man, att han köpt ½ tunna olja, 3 askar honung på ett ställe och 4 på ett annat

Digitized by Google

o. s. v. Man visste också godt, hvarifrån de bästa varorna kommo; så t. ex. stadgades, att det korn, som kom från Upland, skulle särskildt »gömmas till systrarnas och brödernas behof». Likaså skulle af råg, mjöl, smör, fläsk och fisk det bästa först aftagas till konventets eget kosthåll och ej utlämnas till hjonagården (d. v. s. tjänstepersonalen).

Vi hafva därför all anledning att antaga, att man i det hela lefde ganska godt i klostret, och onekligen låg det mycken sanning i Olavus Petris bäska ord: »och när man granneliga tillser, är det en underlig fasta, som man håller nu för fasta, förty man håller sig från kött och smör etc. och slår sig full med allehanda fisk, så att kroppen får sin fyllest såväl om fastedagar som andra dagar». Likväl tror jag, att man har orätt, såvida man påstår, att något särskildt utsväfvande och yppigt lif fördes i de svenska klostren. Af naturen voro icke våra förfäder anlagda för asketism, kanske snarare för råa utsväfningar i mat och dryck, men för söderns mera förfinade njutningslif saknade man sinne. Måltiderna i Vadstena voro därför helt visst ej några glada festmåltider, utan endast afsedda att gifva det ganska strängt sysselsatta klosterfolket en stadig och välbehöflig näring. Karaktäristisk för dessa klostermåltider var vidare den absoluta tystnad, som under dem härskade. Och här hafva vi kommit fram till det stadgande, som kanske kändes hårdast för de stackars systrarna. Under hela morgongudstjänsten ända till Vårfrumässans afslutande fingo de ej säga ett enda ord. Efter denna var det dem tillåtet att mellan de återstående tidegärderna växla några ord i religiösa ämnen, men löje

Digitized by Google

och fåfängeligt tal voro strängt förbjudna. Vid bordet fick ingen yttra ett enda ord. Om någon nödgades att bedja om något, skulle detta ske med tecken eller med en öronhviskning. Endast abbedissan eller priorissan hade så till vida rätt att tala, att de, om de så ville, kunde få yttra något hugnesamt med anledning af det stycke, som under måltiden förelästs för nunnorna. Efter middagens slut och till aftonsångens början var det väl tillåtet att tala, men endast i de rum, som kallades auditoria och som befunno sig mellan kyrkan och refectoriet. I kyrkan, refectoriet, trädgården eller badstugan fingo inga samtal föras, och om någon släkting eller annan världslig person önskade att tala med en nunna, kräfdes därtill för det första abbedissans tillstånd, och för det andra skulle alltid tvänne andra systrar vara närvarande vid detta samtal och åhöra det. Slutligen fingo de talande blott meddela sig med hvarandra genom ett järngaller. Vid arbetet på eftermiddagen fingo nunnorna endast samtala med låg röst, och vid kvällsmåltiden samt i sofrummet var absolut tystnad påbjuden.

I stället för samtal sysselsatte man sig under måltiden med läsning. I tur och ordning fick en nunna tjänstgöra såsom lectrix eller föreläserska, och denna läsning pågick under hela måltiden. I följd däraf fick också lectrix äta efter de öfriga tillsammans med de systrar, som passat upp vid bordet. De arbeten, som på detta sätt förelästes, voro legender och uppbyggelseskrifter, och troligt är, att den aldra största delen af vår svenska medeltidslitteratur tillkommit just i syfte att tjäna de icke latinkun-

Digitized by Google

niga nunnorna till bordsläsning. I flera arbeten finnes detta särskildt angifvet, så t. ex. i en handskrift, hvars innehåll är lånadt från Gamla och Nya testamentet, från legender, postillor, Bonaventuras betraktelser, Mechtilds och Birgittas uppenbarelser m. m. På sid. 23 står t. ex.: »Detta skall läsas till bords på palmsöndagen», på sid. 25: »detta skall läsas från bord om palmsöndagen om middagen;» sid. 26: »detta skall läsas till bords om palmsöndagen om kvällen» o. s. v.

Under läsningen gaf abbedissan vid tre olika tillfällen ett tecken åt föreläserskan att för en stund upphöra med läsningen. Detta tecken gafs antingen med en klocka eller med ett slag med knifven mot bordet, och då skulle nunnorna sluta upp att äta samt höfviskt lyfta upp sina händer och bedja tre Ave Maria. Det tredje tecknet angaf, att måltiden var slut. Några böner lästes då, abbedissan lät hopsamla den öfverblifna maten för att utdela denna åt de fattiga, och därpå stego nunnorna upp samt begåfvo sig i procession till kyrkan, där Gratias lästes.

Därmed var dagens första del afslutad och den andra började.

Från kyrkan begåfvo nunnorna sig par om par till auditoriet, där de en stund hade rätt att fritt samtala med hvarandra. Sömn efter middagen tilläts blott mellan påsk och helga Korsdag; eljes var hela denna tid anslagen till klostrets mera världsliga arbete, som naturligen var olika för munkar och nunnor. De tretton munkar, som voro prester, hade antagligen fullt upp att göra med att utföra de själamässor, som klostret åtagit sig och på hvilkas ordent-

Digitized by Google

liga fullgörande ju klostrets ekonomi till en icke ringa del hvilade; det var ju tack vare dem, som Vadstena så ofta ihågkoms i den tidens testamenten. Men dessutom hade de äfven andra göromål. Såsom jag förut nämnt, afsände och mottog klostret en stor mängd bref. De mottagna brefven infördes i det välskötta arkivet samt afskrefvos i klostrets ännu förvarade kopieböcker, i hvilka äfven de utgående skrifvelserna infördes. Vidare hade munkarna sitt bibliotek eller sin »rustkammare», som man älskade att kalla detta rum, hvarifrån de andliga vapnen hämtades.

Detta bibliotek, hvars spillror nu finnas i Upsala, var säkert Sveriges och troligen nordens förnämsta medeltidsbibliotek, och böckernas antal tyckas hafva uppgått till vid pass 1,400 band. De flesta af dessa hafva utan allt tvifvel tillkommit i själfva klostret genom munkarnas och nunnornas afskrifvarflit, och efter allt att döma var biblioteket ordnadt med stor omsorg. Hvarje bok hade sitt särskilda nummer, som angaf dess plats, ett nummer för skåpet, ett för hyllan och ett för platsen på hyllbrädet. På bokens utstyrsel användes ofta stor flit, och den sirliga, prän. tade stil, som återfinnes i flera af dess handskrifter, kan än i dag uppväcka vår beundran för klosterfolkets flit. På en dylik konst satte man också pris, och diariet anmärker ofta, att den eller den brodern eller systern var en god »skrifvare». I regeln begagnades böckerna blott i biblioteket, men bröder, som behöfde större ro för att utarbeta sina predikningar, fingo dock lof att i sina enskilda celler taga in några handskrifter för att där i lugn studera dem. Dessa

Digitized by Google

bokskatter tyckas hafva varit munkarna mycket kära, och i klostrets diarium finnes en särskild uppmaning ställd till bibliotekets vårdare att vid krig eller annan hotande fara genast flytta boksamlingen till ett hemligt hvalf, hvars läge angifves.

De åtta lekbröderna fingo sig tilldelade andra mera praktiska sysselsättningar såsom att biträda i stekarhuset, passa upp vid bordet, tjänstgöra såsom portvaktare m. m.

Systrarnas sysselsättningar voro ännu mångfaldigare, och en stor del af dem hade särskilda ämbeten, till hvilka de utsågos för hvarje vecka. En del af dessa hade afseende på kyrkosången. Främst bland dem, som härvid funktionerade, stod horistan, hvilken ledde det hela; dessutom funnos tvänne försångerskor, den ena kallad cantrix, den andra succentrix, hvar och en anförare för en halfkör; vidare tvänne s. k. versicularise och en lectrix. Åtminstone under äldre tider tyckas vissa sångtimmar hafva ingått i eftermiddagens arbetsplan, och diariet nämner flera skickliga sånglärare.

Andra ämbeten voro: en sjuksköterska eller infirmaria, som gjorde tjänst i nunneklostrets båda sjukhus, af hvilka det ena var afsedt för dem, som voro svårt sjuka, det andra, det s. k. sommarhuset, för konvalescenter. Infirmarian var skyldig att tända upp ljus för de sjuka, göra upp eld, hämta mat åt dem, två deras fötter, bädda och ansa deras sängar samt öfver hufvud stå dem bi. Vidare funnos tvänne veckosystrar, som skulle passa upp vid bordet, tvänne, som skulle hålla vakt vid »världsporten», och en, som tjänstgjorde vid »brödernas taluport», två »pen-

Digitized by Google

ningesystrar», som hade vård om klosterkassan, två »visthussystrar», som skulle hafva tillsyn öfver klostrets matförråd, två »källarsystrar», som hade hand om källaren med ölet och vinet, fyra »sacristæ», som skulle hafva inseendet öfver mässkläder och altarskrud, två systrar, som hade vården om nunnornas trädgård, och slutligen ett obestämdt antal systrar, som skulle sy och laga nunnornas samt brödernas gångkläder.

Som man ser, var det ingen brist på olika sysslor, men dels torde flera af dessa ej hafva upptagit vederbörande nunnors hela tid, dels funnos åtskilliga andra systrar, som icke under veckan hade någon speciell uppgift. Men äfven för dessa var arbete anordnadt.

»Emedan — heter det — alla tider skola användas till Guds heder, goda gärningar och gudligt arbete, så skola ock systrarna vara värksamma hela den tid, de ej sysselsätta sig med Guds lof i sång eller läsning. Då skola de ägna sig åt handarbete, och såsom de tjänat Gud med munnen, så skola de ock tjäna honom med andra lemmar.» Då de hade läst gratias i kyrkan omedelbart efter middagens slut, hade de begifvit sig till auditoriet. Efter en stund infann abbedissan sig där och hälsade de församlade med ett »benedicite», hvilket var ett tecken för dem, att nu skulle arbetet börja. »Då — heter det — gånge hvar syster till sitt arbete, till dess att det första gången ringer till aftonsång. Men de systrar, som kunna skrifva, skola gå till att skrifva, de, som skola kontroll-läsa, gånge att rätta böckerna, andra systrar, som kunna sömma och brodera eller

Digitized by Google

förfärdiga altarkläden, gånge till sin gärning, likaså de systrar, som skola skära och sömma brödernas och systrarnas kläder.» Åter andra fingo reda vadmal, spinna eller väfva. Ingen syster, utom de sjuka, fick ursaka sig för dylikt handarbete.

Detta handarbete utfördes i en särskild byggnad med stora, ljusa fönster och bekväma stolar, men för abbedissan var en högre, särskild stol vid ena ändan af rummet, så att hon från denna kunde öfvervaka arbetets gång. För att upprätthålla ordningen utsågos tre eller fyra systrar till custodes ordinis eller ordningskvinnor. Dessa hade särskildt att uppmärksamma, om någon talade med för hög röst, begagnade några ohöfviska ord o. d., i hvilket fall den brottsliga genast straffades på så sätt, att hon fick falla på knä och läsa Pater noster och Ave Maria.

Hvarje lördag inspekterade abbedissan deras arbete.

Bland de sysselsättningar, till hvilka eftermiddagen kunde användas, hörde ock bad. Sjuka fingo bada så ofta de önskade, men friska blott en gång i månaden eller hvar fjortonde dag. Detta är onekligen icke ofta, men vi böra därvid erinra oss, att för den asketiska världsåskådningen var kroppens vård och renlighet rent af af ondo, och legendarierna sakna alls icke helgon, hvilkas främsta förtjänst tyckes hafva bestått i deras förakt för vanlig, världslig snygghet. I Vadstena var man i detta, liksom i andra fall, tydligen ganska liberal.

På eftermiddagen, den dag abbedissan ansåg lämplig, hölls ock kapitel, då rannsakning företogs rörande alla öfverträdelser af klosterregeln. Straffen voro mer eller mindre stränga, men de flesta förse-

Digitized by Google

elserna tyckas hafva bestått i prat samt skvaller i »världsporten». I lindrigare fall straffades nunnorna med förmaning, läsning och fasta. I svårare fall fingo unga systrar, d. v. s. sådana, som voro under 24 år, smaka riset, dock ej mer än fem slag. Särskildt genstridiga, sådana, som sände kärleksbref till världsligt folk, som grepos, då de ville klättra öfver klostermuren, och dylika svårare förbryterskor lades i »mörkastugan» eller klostrets fängelse.

Eftermiddagen, eller de sex timmarna mellan kl. 10 f. m. och 4 e. m., var således ganska rik på sysselsättningar för klosterfolket. Klockan 4 ljöd emellertid vesperklockan, således tidigare än i utlandet, där vespern inföll först klockan 6. Vid den första ringningen slutade arbetet upp, och de nunnor, som det önskade, kunde då få begifva sig till konventsstugan att dricka. Vid den andra ringningen begåfvo sig alla till kyrkan att förrätta aftonsången eller vespern, näst matutinan den största och viktigaste af dygnets tider. Efter aftonsångens slut vidtog kvällsmåltiden af ungefärligen samma längd som middagen och med ungefär samma rätter. Äfven nu försiggick måltiden under tystnad, medan man lyssnade till föreläserskans föredrag. Under fastan var kvällsmåltiden dock ersatt blott af en aftondryck, under hvilken systrarna likaledes fingo sitta tysta vid sina kannor.

Munkarnas och nunnornas dormitorier voro så till vida olika, att munkarna fingo sofva hvar och en i sin cell, under det att alla nunnor, som icke voro sjuka, tillbringade natten i en gemensam sofsal, det s. k. dormitoriet, ty ingen af dem, utom abbedissan fick hafva någon egen cell. Det enda »egna», de

Digitized by Google

fingo hafva, var ett litet skrin, hvilket abbedissan dock ofta skulle rannsaka. Sängen bestod af enkla bräder, sammanfogade med spikar, och några bolster fingo ej finnas, utan blott halm, hvaröfver ett björnskinn eller ett tjockt vadmalskläde var kastadt. Såsom täcke fingo de begagna en vadmalsfilt och en ria (d. v. s. ett groft täcke af häst- eller nöthår) samt om vintern dessutom ett fårskinn — hvilket väl kunde behöfvas, då sofrummet tyckes både hafva saknat glasfönster och varit oeldadt. För öfrigt lågo de i sina nattkjortlar med bälte och dok, och »om någon ville behålla kåpan med kapuschongen, skulle detta ej förmenas henne».

En natt i ett dylikt dormitorium, där 60 personer lågo, kan ej gärna hafva varit synnerligen angenäm, och ett af obehagen antydes i följande humana föreskrift: »hafver någon syster allt för stark hosta, uppstötningar, snarkande eller orolig låt i sömnen, då må ett annat rum anvisas åt henne att sofva i, att ej de andra må hafva oro af henne».

Kl. 8 på kvällen var allt tyst. Vaktsystrarna gjorde en sista rond i klostret, sågo till att portar och dörrar voro väl lästa, att all eld var utsläckt o. s. v., och därpå skyndade äfven de sig till dormitoriet, den vakthafvande systern läste till dörren, och dagen i Vadstena var till ända.

Digitized by Google

Ett furstligt fängelse på 1500-talet.

Den gamle kung Gösta förde, som bekant, »ett ärligt och konungsligt hof», men han var en uppriktig fiende till allt slöseri, och häldre än att lysa i det yttre njöt han i tysthet af att se, huru skatterna i »Herr Eskils gemak» år från år hopade sig. När han skildes hädan, var han också utan all gensägelse den rikaste monark, Sverige då ännu haft, och det var ett ståtligt arf, hans söner tillträdde. Men det är också bekant, att de följde andra ekonomiska principer än fadern, och måhända har aldrig ett så vanvettigt slöseri förekommit vid det svenska hofvet som under åren närmast efter den gamle konungens död.

Det är ett bevis på denna renässanslyx, jag här vill meddela, härrörande från ett inventarium öfver härtig Johans tillhörigheter. Inventariet förvaras i Upsala bibliotek och förskrifver sig med all sannolikhet från 1567, då Johan lössläpptes ur sitt fängelse på Gripsholm, dit han 1563 hade förts från Åbo. En jämförelse mellan det odaterade slutinventariet och de olika posterna i de »skickningar», som under

Digitized by Google

åren 1563—1567 för härtigens behof afgått till Gripsholm, gör det också ytterst sannolikt, att han haft alla de i slutinventariet uppräknade dyrbarheterna med sig i fängelset.

Boken börjar med en redovisning för en samling guldkedjor, som Karl Kammarsven haft under sin förvaltning och hvilka tydligen blott användts till hedersgåfvor. Granskar man förteckningen på dem, som hugnats med vedermälen af härtigens nåd, får man emellertid det intrycket, att samlingen snarast varit en politisk agitations- eller mutfond — så vida nämligen det varit den stackars fången själf, som fått utdela dessa hedersgåfvor och icke hans kunglige broder, som i så fall helt enkelt tagit dem och skänkt bort dem åt sina anhängare.

Dessa guldkedjor voro till antalet 23, af hvilka 5 voro besatta med ädla stenar, såsom t. ex. »en guldkedja med 20 demanter och 20 rubiner». De vanliga guldkedjorna värderades till 3,316 kronor*) och de diamantprydda till 2,700 daler. Med undantag för två af hvardera slaget skänktes alla bort ununder loppet af åren 1564 och 1565. I april 1564 erhöllo konungens gunstlingar Claude Collart och Göran Persson hvar sin kedja, i oktober fick Klas Kristersson Horn en, året därpå ännu en o. s. v.

Och när Johans syster, den för sin skönhet och sina galanta äfventyr bekanta prinsessan Cecilia, 1564 trädde i brudstol,» anammade hon» credentzer, kannor. silfverstakar m. m. till en vikt af 70 lödige marker

*) En krona beräknades 1567 till 6 mark, dalern till 5 mark, ehuru den i värkligheten var 6,18.

Digitized by Google

och 5½ lod; vidare erhöllo de till Ryssland resande sändebuden fyra credentzer med sig, af hvilka storfursten erhöll tre och höfvitsmannen i Novgorod en. Slutligen lämnades ej mindre än 798 lödige marker och 14 lod silfver till Jost Myntemästare att förvandlas till penningar — säkerligen till konungens behof.

Att dessa belopp voro högst betydliga, framgår af några andra siffror. Forssell uppskattar hela det under Gustaf Wasa indragna kyrksilfret till 17,500, aldra högst till 31,000 lödige mark och hela beloppet af rikets utmyntning af finsilfver under åren 1562, 1563 och 1564 till respektive 25,254, 56,855 och 33,852 lödige mark.

Att härtigen trots dessa åderlåtningar likväl ingalunda blef utarmad, framgår af det förut omtalade slutinventariet, som börjar med en förteckning på hans halsband och »charicanter». Dessa voro till antalet tjugu, och det sammanlagda värdet af dem steg till 30,000 daler. Efter denna post, som ju är ganska imponerande, följer en annan, som är ändå mera aktningsbjudande, nämligen inventariet öfver furstens »Hengie» eller hängsmycken. Nästan alla voro prydda med ädla stenar, såsom smaragder, rubiner, diamanter, ametister, pärlor, granater, safirer eller jachzinter, och en af dem värderas till 8,000 daler; tillsammans uppskattas alla trettio till öfver 36,000 daler. Af »madaller» hade hertigen blott tre, alla dock besatta med ädla stenar; vidare en »guldpipa» med en diamant och två rubiner, sex armband med rubiner, pärlor o. s. v., två »korleband» och ett »christalleband» med förgyllda »sölfstenar», fem dyrbara med ädla stenar smyckade bälten och slutligen de fyra

Digitized by Google

ofvan omtalade guldkedjorna, som ännu voro kvar sedan 1565. För att förstå, hvad det ville säga att äga endast halsband och hängsmycken till ett värde af 66,000 daler, må man erinra sig, att rikets hela silfverutmyntning under åren 1565, 1566, 1567 och förra delen af 1568 var 82,702 daler och 2,667,607 mark, d. v. s. (då dalern räknas till 6,18 mark) tillsammans 514,353 daler. Endast denna post representerade således mer än en åttondedel af rikets silfverutmyntning under närmare fyra år.

Efter dessa guldskatter, som således efter den tidens värdeförhållanden representerade en storartad förmögenhet, följer förteckningen på härtigens silfverskatter, först på hans credentzer (pokaler). Öfverst på listan figurera fyra stora, förgylda credentzer i drifvet arbete och vägande, hvar och en, mellan 30 och 31 lödige marker; hvarje »täcke» (lock) hade en bild, föreställande en man med en fana i handen. Vidare fanns ett »stort förgyldt och drifvet credentz, något annulleradt; på täcket en beväpnad man med ett vapen i handen», tre credentzer af pärlemor med löfvärk och sölf, förgylda och försedda med »täcken», åter två credentzer och ett »handfat med en pellican», 23 lödige mark i vikt, ytterligare tre handfat med kannor och slutligen sjutton credentzer, af hvilka några åtföljdes af dithörande silfverstop. De s. k. dubbelcredentzerna voro nio till antalet och silfverkannorna sjutton. De flesta af dessa senare vägde två à fyra lödige mark, under det att en stor vinkanna i drifvet arbete hade den enorma tyngden af 40 lödige mark och 14 lod. Vidare funnos tre silfverstop, nio »drickesskålar» af förgyldt silfver, tre

Digitized by Google

kalkar, tre konfektskålar, hvar och en vägande mer än fyra lödige mark, fyra silfverflaskor, tillsammans vägande 35 lödige mark och 13½ lod, fyra saltkar, af hvilka tre med lock, och 14 »saltzerer» (mindre saltkar). Däremot var silfverstakarnas antal ganska litet, endast tre, och af dessa hade två blott en pipa hvar. Den tredje var däremot försedd med sju pipor och vägde 22 lödige mark. Desto rikare var härtig Johans förråd af silfverfat, nämligen fyra stora fat med förgylda »bräddar» och furstens vapen; ytterligare sjutton af samma slag med en sammanlagd vikt af 175 lödige mark; vidare en tredje samling på fjorton fat med härtigens vapen i drifvet arbete och förgylda bräddar, tillsammans vägande 77 lödige mark och 10 lod; en fjärde uppsättning på tio fat, likaledes i drifvet arbete, med förgyllningar och härtigens vapen; en femte uppsättning på sex, en sjätte, likaledes på sex »passelige store»; en sjunde, omfattande sju fat, och slutligen elfva små silfverfat med förgylda bräddar och furstens vapen. Tillsammans vägde dessa silfverfat närmare 450 lödige mark, och alla tyckas de af beskrifningen att döma hafva varit utförda i ett ytterst konstnärligt arbete.

De förgylda silfvertallrikarnas antal var 54, silfverskedarnas — egendomligt nog — ej mer än två dussin, alla dock förgylda. Knifvar och gafflar förekomma alls icke i denna förteckning, och af lätt insedda skäl. Gaffeln var en ännu i hela Europa, utom Italien, okänd lyxartikel, hvilken långt senare, äfven i England, omtalas såsom ett bevis på det italienska lefnadssättets förfining. Och hvad knif beträffar, tyckes hvar gäst ännu hafva medfört och begagnat sin egen.

Digitized by Google

Silfverinventariet slutar med att uppräkna diverse föremål, såsom sporrar, jägarhorn m. m., och därefter öfvergår skrifvaren till en förteckning på gångkläderna. Denna också mycket aktningsbjudande katalog börjar med en »fiolbrun sammetskjortel, som härtigen brukade i Kongl. Maj:ts vår allernådigste herres kröning; därtill en hatt med hermelinsuppslag och en pärlekvast; manteln är fodrad med kordentaft». »Öfverkjortlarna» voro sex och tyckas ha varit mycket dyrbara, såsom en »röd stripet sammetskjortel, besatt med gull och sölfpasement, förkvarteren fordrade med sabler (sobel) och bakkvarteren med mård». Äfven »lifjackorna» vittnade om samma praktlystnad, t. ex. »en af fiolbrunt sidenatlas, allutöfver belagd med guldsnören, besatt med pärlor och med guldfransar, underfordrad med svart kordentaft». Kappan — blott en enda dylik upptages — var af fiolbrunt kläde med bräm och silfverfransar samt fodrad med siden. De tio »tröjorna» voro af sidenatlas, sammet eller damast, »kragarna» — sex till antalet — mest af sammet, och af beskrifningen att döma tyckas de hafva varit små mästervärk i sin art, som gjort skräddarikonsten all heder. En af dem skildras sålunda: »en af fiolbrunt gyllenatlas, allutöfver belagd med guld och sölfpasement och fransar; däruti sitta fem guldrosor, underfodrade med fiolbrunt skillert». »Hosorna» (byxorna) voro nio par, af sammet eller af siden, samt utstofferade med fransar, pärlor, guld- och silfversnören; de dithörande strumporna voro af silke. Antalet hattar var åtta, och dessutom hade härtigen åtta s. k. »bonetter» (baretter, mössor). Såsom tillbehör till dessa upptagas tre »pärlekransar» samt en

Digitized by Google

stor mängd fjädrar, såsom t. ex. »tre fasanefjädrar, smyckade med guld och pärlor», »några grå tranefjädrar, en hop smyckad med guld». Taskor, d. v. s. fickor, som buros utanpå, voro tre. Skorna — tio par — voro mest af sammet, men äfven af »sölfverduk» och gyllenduk.

Denna del af förteckningen slutar med två »mantelsäckar» och två »säjare» (klockor).

Liksom silfverpjäserna hade äfven härtigens garderob flitigt anlitats af konungen, och inventariet ger oss en förteckning på dessa tvångslån, nämligen »Utgiften på härtig Johans sidentyg. Först anammade Morten Mortensson uti Kongl. Maj:ts sidentygskammare:

Kordentaft:

Disterblått	79	alnar
Himmelsblått	36	»
Fiolbrunt	64½	»
Grönt	32	»
Gult	21	»

En blå och brun knektefännika (fana) med ett gult kors.

Än fiolbrunt kordentaft	37	alnar	
Än grönt kordentaft	36	»	
Hvit kordentaft till fännikor	40	»	1 kvarter
Hvit skillert	36	»	3 »
Grönt kordentaft (till fännikor)	38	»	3 »

Karl Kammarsvens lefrering till Kongl. Maj:ts behof af härtig Johans sidentyg. Först till fröken Virginias behof:

Röd stripet sammet	7	alnar
Röd gyllendammast med en gyllene grund till ett kjortelbräm, höll (litet mer än kvartersbredt)	14	»
Röd gyllenatlas till ett skört, höll	5½	alnar.»

Digitized by Google

Därjämte togos till konungens behof 4½ pund önsegull (gulltråd) och ett pund önsesilfver. Men äfven de öfriga kungliga syskonen, härtigarna Magnus och Karl samt »fröknarna» Cecilia, Sophia och Elisabeth förstodo att förse sig med den fångne furstens ägodelar och »anammade» ganska flitigt af hans förråd. Lyckligtvis blef han, såsom vi sett, icke utarmad.

Från gångkläderna öfvergår inventariet till »svärd, rappertar och daggertar» samt beskrifver fjorton dylika. I samband därmed uppräknas nio bälten och sex vapensköldar, dels af järn, dels broderade på siden eller kläde. Sadlarna, som därefter förtecknas, synas hafva varit ytterst praktfulla; några voro försedda med furstens vapen samt beslagna med guld och silfver, och äfven förgylda silfverstigbyglar funnos. Hästtäckena voro af sammet och gyllenduk »med sölfpasement», seltygen, som voro ganska många, likaledes af sammet med förgylda silfverbeslag; ett af dem var t. o. m. prydt med »en stor sköldpadda».

Värdefullast var måhända den stora samlingen af väfda tapeter. Alla hade härtigen, såsom ett inventarium visar, ägt redan 1563, då han tillfångatogs i Åbo, så den stora, af tretton stycken bestående framställningen af Trojas historia; af en serie, konung Hiskias historia, saknades däremot nu två nummer af de åtta, som funnits i Åbo. Vidare återfinna vi här sju andra tapeter med bilder ur Gamla Testamentet, två med Paris' dom och en med Esters historia. Sexton stycken framställde löfvärk och fåglar, fyra mans- och kvinnspersoner» — i det hela hade Johan således 49 gobeliner.

Digitized by Google

Efter tapeterna följer en diger förteckning på täcken o. s. v. samt därpå »Drabante- lakeje- och drängeklädningar». Däremot var tillgången på kontanta penningar ej vidare stor:

»Uti en säck:

Halfmarkstycken	21½	mark
Femtonörestycken	5	stycken
Tolförestycken	4	»

Uti en annan säck:

Penningar	200	marker

Uti den tredje säcken:

Penningar	42	marker
Daler	2	stycken
Sked	1	stycke
Ring	1	stycke.»

Speglar funnos ej häller i öfverflöd, ty förteckningen upptager blott en enda — af stål — och denna tyckes härtigen för öfrigt alldeles nyligen hafva fått. Synnerligen rikhaltigt var däremot hans förråd af skinnvaror, och i förteckningen finner man pälsvärk af alla slag, varglo, kattlo, mård, ulf, järf, utter hermelin, björn, svarträf, grå korsräf, röd räf och sobel — däraf 237 utvalda sobelskinn, 23 sämre och 18 sobelhalsar.

Nästa afdelning är »Fateburs parzeler», upptagande en oerhörd mängd bänkdynor och hyenden, vid sidan af hvilka örngåtten förefalla väl fåtaliga — två små af svart sammet, ett af röd skillert och åtta af kamlott. Sängbolstren voro ej flere än sjutton, och endast ett uppgifves innehålla dun. »Hufvudbolstren» voro tre. Af »allehanda täcken» funnos tio, af »turkiska täppen» 36; vidare uppräknas fällar, vagnstäcken o. d. Den fångna familjens ljuskronor voro

Digitized by Google

ej flere än fem, af hvilka två — af mässing — dock hade femton pipor hvar. Ljusstakarna — utom de förut omtalade af silfver — voro 22, däraf sex mångarmade. Förmodligen voro de af mässing, så när som på två, hvilka uttryckligen uppgifvas vara af tenn.

Förteckningen slutar med »2 vattensprutor af mässing» och »en lång bordduk».

Därmed var inventariet öfver härtigens ägodelar slut, och skrifvaren fortsätter med att förteckna furstinnans. Som det förefaller, är endast början bevarad, men denna är desto ståtligare. Så ägde Katarina Jagellonica närmare sextio credentzer af förgyldt silfver, och hennes »bonetter» (hattar) skulle troligen än i dag uppväcka damernas afund. Att de voro exceptionellt dyrbara framgår — utom af själfva beskrifningarna — äfven däraf, att vid de flesta finnas värdena utsatta; så t. ex. värderas en svart sammetshatt med en caricant, nio safirer, åtta rubiner och sexton pärlor till 1,000 daler. Priset tages dock af följande nummer: »en af rödt karmosinsammet med fyra stora guldtecken (väl = plåtar); på hvart tecken sitta tre rubiner och en demant. Item fyra stora guldrosor; på hvar sitta fyra demanter och en rubin. Item åtta små guldtecken; på hvart tecken är en demant och en rubin. Item 44 pärlerosor; på hvar ros sitta fyra pärlor. Item 42 små guldrosor; på hvar äro tre pärlor». Detta konststycke uppskattades också till 2,200 daler. Tre andra stego till 1,000 hvar, en till 600, två till 100 hvar, två till 60 och en till 50. Tolf stycken, som dock tydligen voro ganska dyrbara, upptagas ej till något bestämdt värde.

Tyvärr afbrytes inventariet här, och vi få så-

Digitized by Google

ledes ej lära känna den fångna furstinnans öfriga garderob. Men det anförda är emellertid tillräckligt för att visa, hvilken lyx ett furstligt hof redan den tiden kunde utveckla, äfven när detta hof var inrymdt inom ett fängelses murar. Inventariet visar oss för öfrigt också en annan sak. Äfven om Erik, som vi sett, icke drog sig för att lägga beslag på broderns silfver och sidentyger, sände han honom å den andra sidan ofta ganska rika gåfvor i kläder och andra förnödenheter. En gång skickade han honom en laddning böcker, naturligen mest teologi, men äfven Ovidii arbeten, Boccaccio (på tyska), Ciceros De Officiis, en lutebok, historiska arbeten, såsom Olaus Magnis och Olavus Petris krönikor, Plutarchus m. m. Vid ett annat tillfälle gaf han honom en uppsättning kläder till de dvärgar, med hvilka den fångne fursten tyckes hafva sökt att skingra fängelsets ensamhet. Och emot sin svägerska visade sig Erik ganska uppmärksam samt skickade henne flere gånger stora kistor med linne, silke, guldtråd, nipper, bonetter o. d.

Utom friheten tyckes Johan således ej hafva saknat mycket, och i det stora hela voro dessa år på Gripsholm kanske de lyckligaste i hans lif — lyckligare än de, då han såsom konung öfverallt vädrade försåt samt mötte motstånd och misskännande.

Digitized by Google

En diplomatisk brefväxling för tre tusen tre hundra år sedan.

År 1888 fästades den lärda världens uppmärksamhet på ett fynd, som blifvit gjordt i den egyptiska arabbyn Tell-el-Amarna. En beduinkvinna hade nämligen där under arbetet påträffat en mängd besynnerliga lertaflor, försedda med egendomliga skriftecken, hvilka snart befunnos tillhöra den babyloniska s. k. kilskriften, och utom af henne tyckas dylika lertaflor äfven hafva påträffats af andra; åtminstone voro de på vintern 1887—1888 en ganska omtyckt handelsvara i Kairo, där de infödde efter bästa förmåga schackrade med dem, slogos om dem och stulo dem från hvarandra. För att få mera betalt knackade de ogeneradt sönder de större taflorna, som sedermera försåldes i bitar, och så fortgick ofoget, till dess att regeringen slutligen grep in och gjorde ända på affären. Resultatet blef, att 320 lertaflor eller fragment af dylika räddades, och af dessa tillföllo de 82 värdefullaste British Museum, som nu utgifvit dem i en prydlig upplaga; museet i Berlin fick 160, dock sämre åtgångna, museet i Gizeh

Digitized by Google

60, och resten har öfvergått till privata samlare. Af samtliga brefven utkom 1896 en engelsk, af Winckler utgifven öfversättning, och innehållet har redan länge varit föremål för vetenskaplig diskussion.

Som man snart fann, hade man här påträffat en del af det egyptiska statsarkivet från de båda faraonerna Amenophis III:s och Amenophis IV:s tid, d. v. s. man hade funnit de diplomatiska noter, som af Asiens furstar skickats till det egyptiska hofvet. Alla dessa noter — äfven en från Egyptens farao — äro skrifna med babylonisk skrift och på babyloniska, som att döma häraf då tyckes hafva varit det allmänt diplomatiska språket i Orienten liksom sedermera aramäiskan. Godt lär språket icke vara, och flere af de asiatiska småfurstarnes kabinettssekreterare skola, enligt en kännares vittnesbörd, ganska ofullkomligt hafva känt till sin babyloniska. Grammatiken säges vara klen, och ej sällan finnas, i brefven från Palestina, kanaanitiska ord inblandade. Ett af brefven — för öfrigt ett bland de största — är af obekant anledning skrifvet på det fortfarande okända Mitani-språket. Mitani var ett rike, som sträckte sig från Kappadokien till Nineve och hvars befolkning tyckes hafva varit besläktad med de på den sista tiden i den vetenskapliga världen så mycket omtalade hittiterna. Men äfven detta bref skall nog i en snar framtid afslöja sina gåtor och i och med det samma för forskningen öppna ett alldeles nytt språkområde samt bidraga till tydningen af de många inskrifter, vi hafva från hittiternas forna rike.

Men frånsedt detta bref är väl samlingens förnämsta intresse af historisk art, ty denna diplomati-

Digitized by Google

ska korrespondens är, så vidt jag vet, den äldsta, som världen känner: enligt den vanligaste kronologien förskrifver den sig från tiden kort efter år 1400 f. Kr. och är således nu vid pass 3,300 år gammal.

De flesta brefven äro från egyptiska lydfurstar och ämbetsmän i Palestina, några från det babyloniska hofvet och åtskilliga från Mitani och andra riken i främre delen af Asien. De gifva oss således den yppersta inblick i denna tids politik och kultur samt förtjäna att blifva mera allmänt bekanta äfven i Sverige. I förväntan på en framställning från mera kompetent håll, må det tillåtas en lekman att i all anspråkslöshet redogöra för deras innehåll och karaktär.

* * *

Korrespondensen utmärker sig liksom all dylik litteratur för sin stereotypa kurialstil, ehuru denna naturligtvis icke är så litet afvikande från den, vid hvilken vi äro vana, och denna kurialstil var, som man lätt kan förstå, ganska olika, så vida det var en lydfurste eller en suverän, som tilltalade den mäktige härskaren vid Nilen. Så t. ex. börjar den kanaanitiske lydfursten Rib-Addi af Gebal ett af sina bref: »Rib-Addi talar till landens konung, den store konungen, stridens konung. Må Gebals Baalat (gudinna) gifva makt åt min herre, min konung. Sju och åter sju gånger faller jag ned inför min herres, min sols fötter». Med denna ödmjuka ingress inledas de flesta dylika bref, någon gång med ett ytterligare tillägg af komplimenter, såsom: »Se, staden Gebal tillhör i sanning min herre, ländernas sol, jag är fotapallen

Digitized by Google

för min herres, min konungs fötter, och jag är hans trogna tjänare». Och i samma stil är ofta afslutningen på brefvet, t. ex.: »Om konungen skulle begära min hustru, skulle jag icke tveka att utlämna henne, och om konungen skrefve till mig: stöt bronssvärdet i ditt hjärta och dö, så skulle jag ej dröja med att utföra konungens befallning». Som man ser, brusto uttrycken ingalunda i vördnadsfull undergifvenhet.

Mera värdigt skrifva de själfständiga furstarna till sin »broder» af Egypten. Så t. ex. börjar ett bref, som Kadaschman-Bel, konung af Babylon, aflåtit: »Till Nimmuria (Amenophis III), konung af Egypten, min broder. Kadaschman-Bel, konung af Karduniasch (Babylon), din broder. Med mig står det väl till. Må det stå väl till med dig, med ditt hus, dina gemåler, dina söner, dina höfdingar, dina soldater, dina hästar, dina stridsvagnar, ditt land, må det stå väl till. Må det gå väl för mig, för mitt hus, mina gemåler, mina söner, mina höfdingar, mina soldater, mina hästar, mina stridsvagnar och mitt land.» Ungefär samma, icke som värst stilistiskt eleganta vändning återkommer i en föga varierad form äfven i de andra suveräna furstarnes bref, också i det bref, som Nimmuria (Amenophis III) aflät till sin kunglige broder i Babylon. Frasen tillhörde således den tidens internationella etikett, och denna etikett tyckes då hafva varit nästan lika sträng som på den vestfaliska fredens tid; i en diplomatisk not höra vi värkligen, huru en furste klagar öfver, att den inbilske och brutale Napchuria (Amenophis IV) börjat ett bref med sitt namn i stället för med adressatens.

Digitized by Google

Om de egyptiska ämbetsmannaförhållandena gifva dessa bref för öfrigt åtskilliga, ganska intressanta upplysningar. Så t. ex. har ett bref följande kanslireg istrering: »Emottaget i Nimmurias trettioandra regeringsår i den första vintermånaden, den tionde dagen, när hofvet befann sig i den södra hufvudstaden (Tebe) på borgen Ka-em-echut. Duplikat af Naharina-bréfvet, som budbäraren Pirizzi och en annan förde med sig.» Huru utveckladt måste icke det byråkratiska system hafva varit, som utgör förutsättningen för en dylik annotation!

Om denna byråkrati få vi ock i brefven andra påminnelser, och dessa antyda, att Egyptens enväldiga faraoner liksom Rysslands tsarer i mycket blott voro dockor i de mäktiga ämbetsmännens händer. En högst inflytelserik man var den kunglige skrifvaren Haja, likaså hofmannen Dudu, generalen Amanappa samt framför allt nedre Egyptens »landshöfding» Janhamu, och ingen af dessa tyckes hafva varit okänslig för mutor; då liksom nu spelade »backschisch» en mycket stor roll i den orientaliska förvaltningen.

Så hafva vi några, dock tyvärr mycket skadade bref, i hvilka de egyptiska och de främmande ministrarne utbyta skänker med hvarandra, och de stackars lydfurstarne fingo tydligen punga ut med ganska betydande summor till den mäktige Amanappa och den ännu mera allsväldige Janhamu. Uttrycken i brefven till dessa höga herrar äro ytterst vördnadsfulla. Så skrifver den stackars Rib-Addi af Gebal: »Till Amanappa, min fader, Rib-Addi, din son. Inför min faders fötter faller jag ned. Ofta och åter

Digitized by Google

ofta har jag frågat dig, om du då icke kunde rädda mig ur Abd-Ascheras hand?... Men du svarade: frukta dig icke, utan skicka ett skepp till Jarimuta (nedre Egypten, d. v. s. Janhamus guvernement), och silfver och klädnader skola därifrån skickas dig. Jag lydde dig, och har nio gånger förgäfves talat med höfdingen (Janhamu)». Men Janhamu var tydligen mutad af den listige amoriterfursten Abd-Aschera och dennes son Aziru samt gjorde intet för att hjälpa den nödstälde Rib-Addi, som trots det att han tyckes hafva haft fältherren Amanappa på sin sida, likväl icke lyckades att få några hjälptrupper från nedre Egypten. Men Aziru och Abd-Aschera hade också förstått att vinna den inflytelserike Dudu samt sekreteraren Haja. Till den förre skref Aziru: »Till min herre Dudu, till min fader. Aziru, din son, din tjänare. Jag faller ned inför min faders fötter, må min fader må väl. Se, o Dudu, jag gifver allt hvad min herre önskar. Och låt konungen, min herre skrifva alla sina önskningar och jag skall uppfylla dem. Och må Dudu, min fader, skrifva mig till om sina önskningar, och jag skall uppfylla dem. I sanning, du är min fader och min herre, och jag är din son, och amoriterlandet är ditt land, mitt hus ditt hus. Och hvad hälst du än önskar, så skrif blott, och jag skall gifva dig, hvad du önskar.» Tack vare dessa mutor fick också Aziru en längre tid fara fram i Palestina nästan som han ville, och de öfriga furstarnes klagomål kommo ofta måhända ej längre än till det kungliga kansliet, där Dudu drog försorg om att de stannade. Oförskämdast synes Janhamu hafva varit, om man får tro en småfurste, Milki-el: »Må konungen

Digitized by Google

min herre, veta det dåd, som Janhamu har utöfvat, sedan jag lämnat konungen (hos hvilken han personligen tyckes hafva infunnit sig för att begära hjälp mot Abdicheba af Jerusalem). Se, han har röfvat 3,000 talenter ur min hand och sade till mig: 'gif mig din hustru och dina söner, att jag må döda dem'».

* * *

En mycket inflytelserik ställning hade också Faraos moder, och då man icke på annat sätt kunde göra sig hörd vid hofvet, vände man sig till henne — också med vederbörlig »backschisch». Så skrifver Tuschratta, konung af Mitani, till Ti, Amenophis III:s enka och Amenophis IV:s moder, och ber, att hon skall lägga sig ut för honom hos sonen. Brefvet börjar med åtskilliga välönskningar för drottningens hus, i hvilket Tuschratta också innefattar »Taduchipa, min dotter, din unga medgemål», och slutar med följande kulturbild: »Låt dina budbärare afgå till Juni, min gemål, på samma gång som Napchurias (Amenophis IV:s) sändebud, och Junis budbärare skall också komma till dig. Se, jag sänder skänker, bestämda för dig, askar, fylda med välluktande oljor». Tyvärr är brefvet här skadadt, så att vi ej få den fullständiga katalogen öfver dessa kungliga vängåfvor, men af ett annat — likaledes stympadt bref — framgår, att konungamodern äfven fått dyrbara stenar, hand- och örringar.

Öfver hufvud tyckas hofvets damer hafva spelat en ganska viktig roll i politiken, och flera af brefven röra giftermålsangelägenheter. Men en härskare på

Digitized by Google

Faraos tid kunde ock i dylika frågor hafva en vidlyftigare korrespondens än en monark i våra dagar, enär han alls icke var bunden af något bestämdt antal gemåler, utan kunde, då politiken så fordrade, besvågra sig med alla sina kungliga bundsförvandter. Ett ganska upplysande kapitel i den vägen är brefväxlingen mellan Egypten och Babylonien.

I Amenophis III:s välförsedda harem befann sig den babyloniske konungens syster, men förmodligen ville Amenophis ytterligare stärka de vänskapliga förbindelserna med Kadaschman-Bel och anhöll därför att såsom ett förnyadt bevis på den babyloniske härskarens förtroende erhålla äfven hans dotter till gemål. På detta bref svarade emellertid Kadaschman-Bel undvikande: att ingen af hans sändebud ännu hade sett hans syster vid hofvet, och han visste således ej, om hon var lefvande eller död. På sina sändebud litade han för öfrigt icke, då de icke personligen kände prinsessan, och, tillfogar han, hvem vet, om ej den dam du visat för dem varit en tiggares dotter, en gagäiska, en flicka från Mitani eller från Ugarit? På dessa dystra betraktelser svarade emellertid Amenophis med några andra frågor. Hvarför hade Kadaschman-Bel icke skickat en kamiru (eunuck), som värkligen känt prinsessan och som kunnat släppas in i Amenophis' harem? Och hvad anledning kunde Amenophis väl hafva haft att fördölja hennes död?

Det egentliga skälet till Kadaschman-Bels kanske ej så uppriktigt menade tvifvelsmål var dock, såsom af fortsättningen framgår, af en mera ekonomisk natur. När — hade han skrifvit — mina sändebud

Digitized by Google

haft företräde inför din gemål och min syster, »borde de hafva bringat mig några gåfvor från henne såsom ett bevis på, att hon värkligen befinner sig hos dig.» Som man märker mynna broderns ömma farhågor ut i ett ganska genomskinligt utprässningsförsök. Men äfven på detta visste Amenophis att svara: »När de stora konungarne, dina allierade, mottaga dina döttrar till gemåler, månne de då skicka allt det de hafva och det deras gemåler hafva till dig?» Amenophis ansåg sig för öfrigt hafva goda skäl att beskärma sig öfver de babyloniska sändebudens uppträdande. De hade klagat öfver, att de ej fått några presenter, men, fortsätter han, »hvilken som än kommer till Egypten, äfven om han kommer alldeles ensam, får guld, silfver, olja, kläder och all möjlig ynnestbevisning, mera än i andra land».

Förmodligen blef denna diplomatiska kontrovers angående systern ordnad till ömsesidig belåtenhet, ty i ett nytt bref återkommer Kadaschman-Bel till frågan om dottern: »Min dotter, som du begär till äkta, har nu vuxit upp och är mogen för ett giftermål; skicka och låt hämta henne.» Men i samband härmed anser Kadaschman-Bel ej ur vägen att vidröra den gåfva, han — väl som ersättning för flickan — fått mottaga från Egypten, eller 30 guldminor, en summa som han i faderlig stolthet anser vara alltför knusslig, särskildt i betraktande af de rika presenter, som *han* skickat till Egypten.

* * *

I ett tredje bref är det Kadaschman-Bel själf, som uppträder som friare, ej häller nu utan ekono-

Digitized by Google

miska biafsikter. Han hade anhållit om Faraos dotter, men till svar fått den stolta repliken, att en egyptisk konungadotter icke giftes bort utanför sitt eget land. Generellt taget låg häri nog en sanning, ty åtminstone var det mycket vanligt, att Farao gifte sig med sina egna systrar — det enda sättet för personer med deras höga börd att undvika en mesallians. Men Kadaschman-Bel, som tydligen förälskat sig åtminstone i hemgiften, lät icke afskräcka sig af denna lilla ohöflighet, utan framställde ett annat förslag, som åtminstone utmärker sig för sin originalitet: »Hvad vill detta säga? Du är ju en konung och kan handla efter ditt hjärtas önskningar. Om du gifver mig henne, hvilken djärfves väl säga något däremot? När du hade berättat mig ditt svar, skref jag: Döttrar och vackra kvinnor hafva vuxit upp (i Egypten). Om någon vacker kvinna finnes där, så skicka henne till mig. Hvilken djärfves väl påstå, att hon icke är konungens dotter? Om du likväl alls icke vill skicka någon till mig, så fäster du intet afseende vid broderlighet och vänskap.»

Afslutningen af brefvet är lika karaktäristisk. »Beträffande guldet, om hvilket jag skref till dig: Skicka guld, mycket guld till mig, sänd det genast denna höst, antingen i månaden Tammuz eller i månaden Ab, och då skall jag fullborda det arbete, hvilket jag nu har för händer. Om du — likväl denna höst, i Tammuz eller i Ab — skickar det guld, om hvilket jag skref, så skall jag gifva dig min dotter, men du skall gifva mig guldet, som jag begärde. Och om du icke skickar guldet i Tammuz eller i Ab, så kan jag icke fullborda det arbete, jag

Digitized by Google

nu börjat... När jag fullbordat det arbete, som jag nu har för händer, hvartill skulle jag väl då behöfva guld? Om du då än sände mig 3,000 talenter guld, skulle jag icke mottaga dem, men sända dem tillbaka och icke gifva dig min dotter till gemål.»

Hans efterträdare Burnaburiasch tigger nästan ännu oförsyntare. »Sedan min fader och din fader — skrifver han till Amenophis IV — öppnade vänskapliga förbindelser med hvarandra, plägade de alltid skicka hvarandra rika gåfvor, och den ene afslog icke någon önskan, som den andre framställde, hur stor den än var. Nu har min broder såsom present skickat mig blott två guldminor, men skicka mig mycket guld, så mycket som din fader, och om mindre, sänd hälften af det din fader sände. Hvarför skickade du mig blott två guldminor? Arbetet på templet pågår nu som bäst, och med kraft har jag gripit mig an med dess fullbordande. Skicka mig därför mycket guld. Och hvad hälst du önskar från mitt land, skrif, och det skall sändas dig.» Såsom ett bevis på hans goda vilja medföljde en present af tre minor lapis lazuli, fem hästspann och fem krigsvagnar.

I ett följande bref upprepar han sin begäran om guld, »mycket guld», och tillägger: »Må min broder icke lämna det guld, han skickar, till någon ämbetsman, utan må min broder med egna ögon själf se det, må min broder själf försegla och afsända det. Emedan min broder ej själf såg efter det guld, han nyss skickade, utan en af min broders ämbetsmän förseglade och afsände det, så voro de guldminor, som de förde till mig, undermåliga, när jag lade dem i smältugnen.»

Digitized by Google

Burnaburiasch kunde dock trösta sig med, att han ej var den ende tiggaren vid det egyptiska hofvet. Så skrifver konungen af Assyrien: »I ditt land är guldet så ymnigt som stoftkornen... Jag håller nu på att fullborda det nya palats, som jag bygger. Skicka guld för byggningen och för dess inredning. När min fader Assur-nadin-ahi skickade till Egypten (och bad om guld), sändes honom 20 talenter guld, och när konungen af Hanigalbat skickade till sin fader (efter guld), sändes honom likaledes 20 talenter guld.»

Priset tages dock af konung Tuschratta af Mitani. I det första brefvet uppträder han visserligen blott såsom den ädelmodige gifvaren och erinrar om, att Nimmuria var gift med hans syster. Af brefvet numro två finna vi, att han ökat sin välvilja genom att äfven afsända sin dotter till Nimmuria, som han därför vänligt titulerar »min måg». Men strax därefter öfvergår han till realia och fortsätter: »Jag skrifver detta till min broder, på det att han må bevisa mig ännu mera kärlek, än han bevisat min fader. Nu begär jag guld af min broder, och detta guld behöfver jag för två orsakers skull, i första rummet för fälttåget, i det andra för hemgiften. Må därför min broder skicka guld i mycket stora massor, otaligt mycket, och må han skicka mera guld till mig än till min fader. Ty i min broders land är guldet ymnigt såsom stoftkornen. Må gudarna så foga, att ehuru guld nu finnes i öfverflöd i min broders land, han likväl må få tio gånger så mycket guld som nu. Säkerligen skall ej det guld, jag nu begär, smärta min broders hjärta, men må min broder ej häller bedröfva mitt hjärta. Må alltså min

Digitized by Google

broder skicka mig guld, tallöst med guld, guld i stora massor. Och hvad än min broder begär för sitt hus, må han blott skrifva därom, och han skall få det, ty jag vill gifva hvarje gåfva, min broder önskar. Och detta land är min broders land, detta hus hans hus.»

I det hela tyckes Tuschratta hafva plundrat sin kära »broder», svåger och måg ganska bra. Det sista vedermäle han erhöll eller, rättare sagdt, skulle hafva erhållit af dennes bevågenhet, var några statyer af rent guld. Men just som de skulle afskickas från Egypten, dog olyckligtvis Nimmuria och efterträddes af den snåle och bråkige Napchuria (Amenophis IV), hvilken hade den taktlösheten att sända Tuschratta — ej själfva guldstatyerna, utan trämodellerna till dem. Detta såg nästan ut som en blodig ironi, och i hvarje fall uppskattade Tuschratta alls icke det skämtsamma i presenten. Det uppstod därför en ganska hetsig diplomatisk notväxling mellan Mitani och Egypten, och det ser ut, som om tvisten slutat med ett fredsbrott.

* * *

Det ojämförligt största intresset anknyter sig emellertid till brefven från Palestina, genom hvilka vi få en ypperlig inblick i de politiska och sociala förhållandena i detta land strax före den israelitiska invasionen. Kanaan hade eröfrats af den egyptiske hjälten Thutmosis III, men i det stora hela tyckes landet hafva fått behålla en viss själfstyrelse. Någon fara för det egyptiska väldet innebar detta knappast, då hela landet sönderföll i en mängd af hvarandra oberoende byområden, städer och andra kommuner.

Digitized by Google

Dessa styrdes af inhemska lydfurstar eller af egyptiska ståthållare, och i deras inbördes afundsjuka hade Farao sin säkraste borgen mot ett allmänt uppror. Om det sätt, på hvilket dessa duodesfurstar styrde sina områden, tyckes han föga hafva bekymrat sig, blott den årliga tributen ordentligt erlades, och frånsedt denna inskränkning fingo kanaaniterna sköta sig tämligen på egen hand. Detta förenklade betydligt förvaltningen och hade dessutom den fördelen att ej kosta regeringen något. Var det för öfrigt någon, som tredskades med skatten, behöfde man ej besvära sig med att skicka några egyptiska trupper till Kanaan för att uppfriska den tredskandes offervillighet, utan kunde i stället gifva en rival det angenäma uppdraget att tukta den försumlige. Tack vare dessa förvaltningsmaximer befann sig också hela Palestina i ett vildt inbördes krig, alla slogos mot alla — under det att den egyptiska regeringen lugnt såg på samt höstade in mutor från alla de tvistande. Var det någon, som blef allt för fräck samt hotade att bemäktiga sig ett allt för stort område, erhöll han en vänlig inbjudan att personligen infinna sig vid det egyptiska hofvet — en inbjudan, som mottogs med ungefär samma glädje, med hvilken en turkisk pascha i våra dagar mottager det beryktade silkessnöret. En dylik process hörde dock till undantagen, och i följd däraf var rättslösheten nästan fullständig. Icke ens Faraos egna sändebud voro säkra för de kanaanitiska röfvarne, karavaner plundrades, och gåfvor till och från Farao kommo bort på vägen. Först då våldshandlingarna blefvo allt för svåra, infunno sig några egyptiska trupper för att tukta packet.

Digitized by Google

För Israels historia äro således dessa bref af en ganska stor betydelse. Vi kunna genom dem förstå, huru det var möjligt för en liten, men kraftig och samlad ökenstam att tränga in i Kanaan och där bita sig fast. Hade kanaaniterna varit eniga och med hela sin makt kastat sig mot fienden, hade Israel säkerligen ganska hastigt drifvits tillbaka till öknen. Nu däremot kunde dessa beduiner eröfra det ena området då, det andra då, och tack vare de kanaanitiska samhällenas afundsjuka hade de troligen ej svårt att finna allierade, när så behöfdes.

För öfrigt förefaller det, som om brefven skulle behandla den israelitiska invasionens första tid. Bland de folk, som foro fram i Palestina, omtalas nämligen också *Habiri*, och i dessa vilja de flesta forskare, om än icke alla, se *hebräerna*. De uppträda ännu såsom en beduinstam, hvilken särskildt håller till i det södra Palestina, trakten kring Jerusalem, där de värfvas af än den ene, än den andre af de stridande. Men därjämte svärma de också kring i trakten af Libanon, och hade måhända äfven satt sig fast i Ephraims bärg. Visserligen har denna fråga om identiteten mellan Habiri och hebräer ännu ej fått sin afgörande lösning, men skulle — som det ser ut — de båda folken visa sig vara ett och samma, så hafva Tell-el-Amarna-brefven därigenom fått ett nästan oskattbart värde för den gammaltestamentliga kritiken.

Digitized by Google

När Geijer blef professor.

Då Geijer 1803, vid ännu ej fylda 21 års ålder, »eröfrat» Svenska akademiens stora pris för sitt äreminne öfver Sten Sture, var han med den tidens vördnad för dylika utmärkelser redan en stor man; han hade — för att begagna Tegnérs ord — på en dag »vuxit till en jätte». Men trots denna tidiga framgång gingo hans befordringar vid universitetet vida mindre raskt, än man kunnat vänta; docent blef han först 1810 och professor 1817 — samt då ingalunda utan strid, och hans kort förut gjorda ansökan om en adjunktur hade misslyckats. Då dessa Geijers akademiska förhållanden icke torde vara allmänt kända, kan det ej anses opåkalladt att här med några ord beröra dem. De hithörande handlingarna hafva äfven så till vida intresse, att de äfven belysa Geijers förhållande till den bekanta filosofen Grubbe, hvilken i dessa papper framstår såsom en ovanligt nobel och rättänkande man.

Grubbe, som var tre år yngre än Geijer, var 1810 sökande till den då lediga professuren i praktisk filosofi, som Biberg erhöll, samt utgaf med an-

Digitized by Google

ledning däraf specimensskriften De Harmonia Religionis et Moralitatis in Philosophia practica vindicanda. Med anledning af denna skrift tillät sig Geijer ett utfall i sin i Idunas andra häfte (1811) införda uppsats: Om historien och dess förhållande till religion, mytologi och saga. Den i en not införda kritiken mynnar ut i följande kraftord: »Det vore visserligen öfverflödigt besvär att antasta detta nyssnämnda arbete, om ej dess författare röjt lika mycket *anspråk* som inrotad *medelmåtta*. Det är tid, att lärdomsprof till ett för samhället så viktigt ämbete som en lärareсyssla i filosofien underkastas en allmännare pröfning.»

Att på detta sätt anfalla en kollega vid universitetet kan just ej kallas vidare taktfullt, och Grubbe hade ock rätt att känna sig sårad, i synnerhet som han såsom sökande till en akademisk syssla befann sig i en situation, då äfven en flegmatisk natur är ganska sensibel. Han svarade emellertid lugnt och värdigt i broschyren »Om förhållandet mellan religion och moral». Det enda polemiska i denna skrift är en kort passus i företalet: »Öfver den del af anmärkningen, som är riktad mot hans (Grubbes) person, vill han ej förlora ett ord. Han lämnar det med fullkomligt lugn åt läsarens rättvisa att bedöma såväl anfallets beskaffenhet som den angripnes visserligen blott *medelmåttiga* egenskaper». Men detta hofsamma svar gaf den ingalunda blygsamma Geijer endast anledning till en ny replik: »Om rätta förhållandet mellan religion och moralitet», som öfverträffar det första utfallet i invektivens våldsamhet. Grubbes afhandling karaktäriseras såsom ända igenom ab-

Digitized by Google

surd och den där begagnade bevisföringen »afsäger för alltid domen öfver författarens filosofiska dugliglighet. Emellertid kan jag blott genom denna genomdrifna potentierade oreda i hans afhandlingar förklara mig, hvarför de kunnat finna försvarare, t. o. m. beundrare. Hade i dem funnits något enstaka, i ögat fallande felslut, någonting saillant, hvarvid man kunnat hålla sig och få rätt på härftråden, så hade omdömet om dem varit snart afgjordt. Nu ligger grundfelet ej på något ställe, utan öfver allt, går öfver allt igenom och rörer det ena om det andra. Man kan ej tro, att allt är blott en enda, lifslefvande absurditet. Ty det falska, då det uppträder jämte det sanna, har människan lätt att urskilja, men att genomse den totala och i sin rundning kompletta absurditeten, att begripa själfva obegripligheten för hvad den är, därtill fordras en möda, som icke belönar sig, och ett ej vanligt förstånd . . . Härmed — fortsätter Geijer — vore då väl omdömet om den inrotade *medelmåttan* så väl som *anspråket* mer än till fullo rättfärdigadt. I företalet till sin sista skrift, där författaren uppträder, i sitt värde innesluten, tyder han detta omdöme till ett personligt anfall, öfver hvilket han ej vill förlora ett ord (han har förlorat många ord för att bevisa detta omdöme). Han lämnar åt läsarens rättvisa, säger han, att bedöma så väl anfallets beskaffenhet som den angripnes visserligen blott *medelmåttiga* egenskaper. Nu, hvad har jag sagt emot hans person, emot honom själf såsom människa? Ej ett ord. Det är min skyldighet att tro, och jag tror gärna, att han i detta afseende har goda egenskaper. Men öfver hans person som *skriftställare*,

Digitized by Google

det vill säga ej öfver hans vilja, men öfver hans förstånd har kritiken domsrätt, så snart han som författare uppträder... Vidare: jag har beskyllt hans författareperson för anspråk. Nu är väl hvar och en sådan en person med anspråk, ty hvarför skrifver man, om man ej tror sig kunna säga någonting, som duger. Men dessa anspråk äro tadelvärda i samma mån, som de äro parade med oförstånd, och oförståndet är utan tvifvel anstötligast i de ämnen, som just fordra det klaraste förstånd. Tillämpningen på närvarande fall gör sig själf.»

Härpå kom åter ett nytt svar af Grubbe, som nu — och detta ganska ursäktligt — tog humör, i synnerhet som han icke utan skäl misstänkte, att Geijer här endast gått Benjamin Höjers ärenden; Höjer, hvilken i Geijer hade en ifrig beundrare, var nämligen Grubbes fiende.

Så stod saken, då kort därefter adjunkturen i teoretisk och praktisk filosofi blef ledig. Geijers vän Höjer var då död och Grubbe innehade den aflidnes lärostol. På hans votum berodde således ofantligt mycket, och man måste medgifva, att Geijer just ej kunde vänta sig någon mild dom af en person, han på detta sätt förolämpat. Icke häller kunde han trotsa på sina lärda meriter, ty hans filosofiska bagage var ej synnerligen stort. Hans gradualbetyg voro klena, approbatur i teoretisk och cum laude i praktisk filosofi. Hans akademiska skriftställeri i denna vetenskap inskränkte sig till den obetydliga specimensskriften De jure Naturæ, som blott upptog några blad, och för öfrigt hade han endast att åberopa några populära uppsatser — samt strids-

Digitized by Google

skrifterna mot Grubbe; och han var icke docent i filosofi, utan i historia. Visserligen voro hans medsökande icke några vetenskapens stormän, men bland dem fanns det en, som genom sin ålder och sina många pappersmeriter var farlig, nämligen e. o. adjunkten i filosofi Elias Kristoffer Grenander, hvilken då varit akademisk lärare i elfva år och redan uppnått en lefnadsålder af fyrtio. Geijers andra båda medsökande, docenterna i filosofi Lars Magnus Enberg och Abr. Nensén, voro unga och således mindre farliga under denna anciennitetsprincipens gyllene tid.

Då ärendet den 1 juni 1814 förekom inför den filosofiska fakulteten, hade Grubbe såsom den yngste ledamoten att yttra sig först, och hans yttrande, hvilket jag här meddelar, är ett mönster af heder och skärpa. Man söker där fåfängt efter ens en anspelning på den nyss ändade litterära fejden, och om än denna hos Grubbe kvarlämnat någon tagg, märkes icke en gång ärret i ämbetsmannens votum:

»Af de fyra sökande, hvilka alla genom godkända specimina dokumenterat sig såsom kompetenta, synas mig tvänne, nämligen hr e. o. adj. mag. Grenander och hr mag. doc. Geijer framför de öfriga förtjänte att vid den ifrågavarande sysslans besättande komma i åtanke. Jag skulle önska att utan orättvisa kunna tillägga den af dessa, som till lefnadsår och akademisk tjänstgöring är den äldste, nämligen hr adj. Grenander, ett afgjordt företräde. Men med den största benägenhet att gifva åt hans förtjänster all tillbörlig vikt, nödgas jag likväl för att icke brista i uppfyllandet af en helig och ovillkorlig ämbetsplikt bestämdt tillkännagifva, att hans medsökande, hr mag. doc. Geijer i anseende till sina genom flera utgifna skrifter ådagalagda ovanliga naturgåfvor och sin lika grundliga som universella bildning efter min öfvertygelse måste erkännas för den skickligaste af alla de sökande. Det är sannt: filosofien

Digitized by Google

synes icke hafva varit hr mag. doc. Geijers egentliga hufvudstudium; emellertid är likväl, äfven i afseende på filosofisk bildning, förhållandet mellan honom och hans medsökande sådant, att jag med sammanlagdt afseende därpå och på hans öfverträffande egenskaper i allmänhet icke utan orättvisa skulle kunna undgå att uppföra honom i första rummet på förslaget till den ifrågavarande sysslan. Emellertid och ehuru öppet jag erkänner denna hr mag. doc. Geijers öfverlägsenhet, kan jag likväl icke neka, att det i tvänne afseenden skulle synas mig önskligt, att han genom utsikter till någon annan mot hans förtjänster mera svarande befordran funne sig föranlåten att mindre eftersträfva den, till hvilken han nu anmält sig såsom sökande. Dels skulle det nämligen för vetenskaperna vara förmånligast, om hr mag. doc. Geijer sattes i stånd att helt och hållet och för alltid ägna sig åt den af dessa, till hvilken han synes äga den sannaste och mest afgjorda kallelse, dels blefve det äfven därigenom möjligt att utan hans förorättande med den nu ifrågavarande sysslan belöna hr adj. Grenanders förtjänster. Ehuru jag på detta förslag blott kan uppföra denne sökande i andra rummet, så tror jag mig dock ej böra underlåta att anmärka, att alla de skäl, som vid frågan om en akademisk befordran kunna hämtas af en långvarig och bepröfvad öfning vid ungdomens handledning samt en berömlig flit och arbetsamhet, förenad med en genom filosofiska fakultetens omdöme öfver flere specimina och genom flera terminers offentliga föreläsningar på ett fördelaktigt sätt vitsordad skicklighet, tala till hr adj. Grenanders fördel.»

I tredje rummet satte han doc. Enberg.

Detta omdöme, afgifvet af Geijers ädelmodige fiende, blef emellertid ej fakultetens.

Prof. Lundvall, som yttrade sig därnäst, var nu såsom alltid en pappersmeriternas vapendragare. I första rummet satte han Grenander och anså honom därtill berättigad »genom flerårig oförtruten möda med den studerande ungdomens dels offentliga, dels

Digitized by Google

enskilda undervisning, genom flera fullt godkända specimina samt tvänne förut erhållna förslag, det förra till den adjunktur, han nu för andra gången söker, det senare till professionen i logiken och metafysiken». I andra rummet satte han Geijer och i tredje Enberg — utan att inlåta sig på jämförelse mellan de sökande. I själfva värket finner man dock ganska lätt motivet till hans gradering: det är *åldern*, som för honom bestämmer förslagsrummet.

En ifrigare försvarare fick Grenander i prof. Biberg, som särskildt åtog sig den vanskliga uppgiften att bortadvocera det obehagliga faktum, att Grenander trots sin högre ålder icke egentligen författat någonting. Skälet sökes i den filosofiska vetenskapens svårighet. Det händer — säger Biberg, troligen icke utan en hänsyftning på Geijer — »i denna vetenskap kanske oftare än i någon annan, att den, som med sitt nit och för sin egen tillfredsställelse däråt uppoffrat sig, i synnerhet sedan han bemäktigat sig vetenskapens högre stationer, sällan tror det löna mödan att med den i denna väg ännu oförsökte ynglingen ens göra ett försök till meddelande af sina högre eller grundligare insikter: det värkliga afståndet gör en sådan möda icke blott i hög grad besvärlig, utan äfven i framgången ganska tvifvelaktig; därför är frestelsen här stor att göra allt för sin egen bildning och litet eller intet för andras. Denna frestelse tilltager ofta i samma mån, som den egna bildningen växer, och någon gång ger själfva det yttre tidsskick, som vetenskapen fått, denna frestelse en ny näring.» Efter en längre utredning kommer han därför till samma resultat som Lundvall, och denna

Digitized by Google

mening omfattades ock af proff. Svanborg, Kolmodin, Liljeblad, Nordmark, Aurivillius, Fant och Knös. Endast Bredman och Afzelius förenade sig med Grubbe. Geijer erhöll således blott tre röster till det första rummet, under det att Grenander fick nio. Denne senare blef också utnämnd till platsen, och Geijer fick trösta sig med att blifva »e. o. adjunkt inom den filosofiska fakulteten».

Till Geijers heder kan tilläggas, att han icke förblef känslolös för Grubbes nobla uppträdande i denna sak. 1816 utkom en ny upplaga af Idunas andra häfte, och i denna är den polemiska noten utesluten. Geijer anmärker, att den ifrågavarande uppsatsen meddelas i samma skick som förut, »utom några uteslutningar, hvaribland med största skäl uteslutandet af en till saken ej hörande polemik mot en man, som jag nu älskar och aktar».

Därvid var denna strid till ända och Grubbe och Geijer försonade.

* * *

Omedelbart efter striden om den filosofiska adjunkturen i Upsala fick Grubbe en ny anledning att uppträda till Geijers förmån. Professor Fant hade nämligen på våren 1816 erhållit afsked från den historiska professuren, och Geijer förordnades att under ledigheten upprätthålla platsen. Själf gjorde sig Geijer alldeles säker på att blifva Fants efterträdare, t. o. m. så säker, att han på sommaren 1816 vågade sätta eget bo och gifta sig. Men som vi skola se, var utgången länge ganska tvifvelaktig och delvis med

Digitized by Google

rätta. För en person i våra dagar kan detta synas egendomligt, och man anser det ju som en självklar sak, att Sveriges främste häfdatecknare utan vidare bort vara självskrifven till första lediga lärostol i historia. Geijers biografer hafva också nöjt sig med att helt enkelt meddela, att han 1817 utnämndes till Fants efterträdare. Men detta år var saken ingalunda så klar, som den nu förefaller oss. Geijer var då icke den frejdade författaren till Svenska Folkets Historia, utan en ganska oerfaren nybörjare på historiens fält, och hans akademiska skrifter i historia inskränkte sig till två skäligen obetydliga afhandlingar på tillsammans några få ark, föga höjande sig öfver den latinska krians nivå: De stilo historico apud Romanos, som egentligen var ett specimen för docenturen i latin, samt den nu bortglömda disputationen De mutationibus imperii in Svecia ab exstincta familia Lodbrokiana usque ad dominationem Folkungorum; vidare hans af Svenska akademien belönade prisskrift Sten Sture, som endast inför en mycket välvillig uppfattning kunde rubriceras såsom ett historiskt specimen; ännu mindre kunde detta sägas om dikterna och uppsatserna i Iduna, hvilka voro af en allmänt filosofisk innebörd. Endast den i det sjätte häftet införda afhandlingen om den skandinaviska halfön kunde såsom historisk-geografisk anses äga någon betydelse för den sökta platsen. I själfva värket var hans utrustning så svag, att det för en universitetsman i våra dagar förefaller obegripligt, att han på så klena meriter ens *ville* söka en plats. *Nu* skulle utan allt tvifvel en glänsande inkompetensförklaring blifva det enda svaret på ett dylikt tilltag. Emeller-

Digitized by Google

tid är detta en modern synpunkt. På Geijers tid blefvo de flesta professorer på några obetydliga latinska krior, t. o. m. utan dylika, och då ålder, personlig vänskap eller beskydd från högre ort ej fälde utslaget, upprättades förslaget oftast på grund af hvad man enskildt visste om den sökandes duglighet eller kanske snarare på grund af de förhoppningar, man hyste om honom.

* * *

Geijers medsökande voro denna gång ingalunda föraktliga, åtminstone enligt den tidens åskådningssätt, ehuru de naturligtvis i begåfning voro Geijer djupt underlägsna. Farligast var professorn i historia vid Lunds universitet Anders Otto Lindfors, som ju redan genom sin plats vid den andra högskolan ägde en viss rätt att anse sig såsom själfskrifven och som dessutom såsom historisk författare var Geijer något öfverlägsen. Hans Analecta historiæ academiæ Lundensis var ett för sin tid ganska betydande arbete, likaså hans handbok i de romerska antikviteterna; och hans disputation De civitate Jomensi låg åtminstone kvantitativt öfver Geijers om den »Lodbrokska ätten». Skulle Geijer lyckas slå en dylik motståndare, kunde detta ske endast därigenom, att man lade hans obestridliga intellektuella öfverlägsenhet i vågskålen. Men denna var endast en öfverlägsenhet i allmänhet och icke dokumenterad i den vetenskap, hvarom här var frågan. Historikern Geijer tillhörde ännu blott de ovissa förhoppningarnas värld, och ehuru förhoppningar kunna vara en så pass god

Digitized by Google

befordringsgrund som andra, lider principen dock af det felet, att den förutsätter domare, som för det första värkligen äga förmåga att lyfta framtidens förlåt och som för det andra äro absolut hederliga män; eljes bli framtidslöftena lätt blott ett annat uttryck för personlig bekantskap och kotteriväsen.

I värkligt *ådagalagd* vetenskaplig duglighet var väl Lindfors, så vidt jag vågar döma, åtminstone jämngod med Geijer, och han skulle väl äfven, om allt gått rätt till, hafva erhållit både platsen och det första förslagsrummet, men en omständighet gjorde honom mindre fruktansvärd *då* för tiden; *nu* skulle det faktum, till hvilket jag här kommer, ej haft något alls att betyda. Prof. Fant erhöll nämligen sitt afsked den 22 maj; detta afsked inlämnades i konsistorium den 22 juni, platsen annonserades ledig i tidningarna den 31 juli, och prof. Lindfors' ansökan inkom den 18 augusti. Men nu föreskrefvo författningarna, att ansökningar skulle vara inlämnade inom 56 dagar efter ledighetsdagen, och frågan var då, hvarifrån denna skulle räknas. Detta spörsmål förefaller oss något egendomligt, ty redan länge har man varit på det klara med, att en plats icke kan sökas, innan den förklarats ledig, samt att i följd däraf ansökningstiden ej börjar förrän annonseringsdagen. En motsatt tolkning leder genast till uppenbar orimlighet. Antag, att en plats af någon anledning får stå obesatt två eller tre månader efter den förre innehafvarens afgång, innan man anser sig kunna anslå den till ansökan ledig — denna plats skulle då aldrig kunna sökas i laga tid, utan hvarje sökande skulle hafva försutit fatalietiden. Måhända skulle

Digitized by Google

man också på Geijers tid allmänt hafva insett denna självklara sak, såvida Lindfors varit upsaliensare och icke lundensare; nu var det åtskilliga, som föredrogo att anse, det hans ansökan inkommit efter ansökningstidens utgång, hvars början de räknade från det Fantska afskedets datum.

En annan medsökande var därför i verkligheten långt farligare; det var den bekante latinaren, titulärprofessorn Tranér, adjunkt i latin. För det första var han betydligtigt äldre än Geijer — han var 47 år — hvilket då betydde mycket, för det andra var han upsaliensare såsom Geijer, han hade liksom denne vunnit en serie akademiska pris, han var universitetets ständigt anlitade latinskald och ägde en mängd pappersmeriter — d. v. s. förslagsrum till platser, som andra fått —, han hade en tid, före Geijer, upprätthållit professuren i historia samt hade äfven skrifvit en historisk afhandling, och, sist och icke minst, hade han såsom en glad sällskapsmänniska många vänner bland konsistoriets och fakultetens professorer.

De öfriga sökande voro »lille Schröder», då e. o. amanuens vid biblioteket, doc. Josef Wallin och doc. Ullgren, hvilken senare jämväl sökte den då lediga Borgströmska professuren i praktisk ekonomi — den tiden drog man sig ej för att samtidigt söka två professurer, äfven om de ej stodo hvarandra närmare än historia och landtbruksvetenskap. Emellertid blef, som vi strax skola se, Ullgrens nu omtalade ansökan ej utan inflytande på frågan om den historiska lärostolens besättande.

* * *

Digitized by Google

Den 16 nov. 1816 förekom ärendet i den filosofiska fakulteten. Den, som först yttrade sig, var Josef Otto Höjer, professor i grekiska och broder till den kort förut aflidne filosofen. Likasom denne var han Geijers vän, och detta röjer sig ock i hans yttrande. Men den mening, Höjer här uttalar, var naturligtvis hela det bildade Sveriges, och han säger knapt mera, än han värkligen kan stå för:

»Då jag — yttrar han — i första rummet å förslag till den lediga professionen i historien uppför e. o. adj. Geijer, sker detta med afseende till de lyckligt sammanträffande egenskaper, hvilka efter mitt omdöme gör honom eminent i den ifrågavarande kunskapsgrenen. En riktig kännedom om historiens högsta fordringar, en vidsträckt beläsenhet och mångsidig bildning, förenad med en lycklig kombinationsförmåga, som jämte liflighet och en i våra tider sällsynt klarhet och redighet i framställningssättet synas mig på ett fördelaktigt sätt utmärka de skrifter i och om historien, hvilka han tid efter annan utgifvit. Såsom bevis härpå kunde jag anföra flera hans afhandlingar i tidskriften Iduna (ibland hvilka den för ej lång tid sedan utgifna om skandinaviska halfön kanske är nog för att bevisa, hur han förstår att med sanna och träffande drag uppgöra en tafla af länders och folkslags lynnen samt föra äfven vanligtvis med torrhet afhandlade ämnen under stora och intressanta synpunkter), hans senast utkomna prisskrift, som ehuru ej egentligen historisk, dock på flera ställen framvisar vidt historiska insikter, äfvensom hans akademiska specimina, som med en noggrann detalj och mogen forskning synas mig förena en sann och al-

Digitized by Google

drig förlorad öfversikt af det hela. För denna min öfvertygelse behöfver jag väl ej någon yttre auktoritet; likväl såsom gällande bevis, att jag därvid ej torde misstaga mig, tjäna hans tvänne i Svenska akademien vunna stora pris i ämnen af historisk halt och den af filosofiska fakulteten bevittnade berömliga skicklighet, hvarmed han under flera terminer förestått den historiska professionen. Hvad de öfriga sökande beträffade, så synes mig historiarum professor Lindfors närmast böra komma i åtanka, så snart jag erkänner hans kompetens till förslaget. Fråga därom har uppstått i anledning af dess ansöknings inlämnande senare än 56 dagar efter det prof. Fant i nåder beviljade afskeds datum. Jag tycker mig likväl ej rimligen kunna anse en syssla för ledig, förrän därom är officielt kungjordt, och då detta först skedde för konsistorium den 22 sistlidne juni samt ännu långt senare genom allmänna tidningar, så synes mig, att prof. Lindfors' ansökning, som inkom den 16 aug. och således inom 56 dagar efter det officiella kungörandet, bör i likhet med öfriga sökandes komma under omröstning. I detta fall åter synes han mig förtjäna det andra rummet å närvarande förslag, hälst som han utgifvit historiska skrifter, hvaribland må nämnas isynnerhet dess lexikon i romerska antikviteterna, dess akademiska afhandling De civitate Jomensi, som enligt min mening tillkännagifva grundlighet och granskning, samt för öfrigt i flera terminer förestått och för det närvarande innehar den historiska professionen vid Kongl. Akademien i Lund. På tredje rummet uppförer jag professorn samt lit. hum. adj. Tranér, som under en termin förestått den

Digitized by Google

historiska professionen och nyligen utgifvit ett godkändt historiskt specimen samt under de flera år, han här vid akademien varit fästad, med berömligt nit offrat sin tid åt den studerande ungdomens undervisning i de kunskapsgrenar, dem han mera egentligt valt till sitt yrke.»

I detta yttrande, som utan tvifvel är det sundaste och bästa af de afgifna, instämde emellertid endast två af fakultetens medlemmar, Knös och Grubbe. Majoriteten ställde sig på en helt annan ståndpunkt, och dess talan fördes af anciennitetsprincipens vapendragare prof. Lundvall. I första rummet uppförde han Tranér på grund af dennes föregående förslagsrum, som uppräknas, hans många förordnanden samt därför att han till lefnads- och promotionsår var äldst samt äldre docent och adjunkt. I det andra rummet satte han af samma skäl Lindfors och i det tredje Geijer. Men hade han ett egendomligt tillägg. När han uppför Geijer i tredje rummet, »så — yttrar han — erkänner jag, att han icke allenast är näst de tvänne, jag i underdånighet först har föreslagit, framför sina öfriga medsökande berättigad till rum på förslaget, utan ock med intet skäl kan sättas under någondera af de först nämnda, om afseende *endast* göres på direkta förtjänster och lärdomsprof i den *historiska vetenskapen*. Hans utländska resa 1809 och 1810 förtjänar visserligen äfven anföras till hans meriter.»

När man läst detta, väntar man onekligen en konklusion, men på någon dylik får man vänta, ty med denna klassiska sats slutar Lundvalls anförande om Geijer. Det hade eljes varit ganska intressant

Digitized by Google

att se, hvad man annars skulle taga hänsyn till om icke »direkta förtjänster» och lärdomsprof i den ifrågavarande vetenskapen. I detta orimliga votum instämde emellertid alla de öfriga, Biberg, Svanborg och Nordmark helt och hållet, Bredman, Kolmodin och Afzelius delvis. De tre senare ansågo nämligen Lindfors inkompetent, därför att hans ansökan inkommit för sent; de två sista utsträckte denna inkompetensförklaring äfven till Ullgren, emedan ingen ägde rätt att samtidigt söka två prästerliga tjänster och universitetet hörde till ecklesiastikstaten; därigenom att Ullgren förut sökt professuren i praktisk ekonomi, som ännu ej var tillsatt, kunde han sålunda ej uppföras på förslag till en annan ecklesiastik beställning.

Utgången af fakultetens omröstning var således ett nederlag för Geijer: han hade kommit i tredje rummet, efter både Tranér och Lindfors, och utsikterna att denna rangordning skulle ändras af konsistoriet voro ej stora.

* * *

Då ärendet den 10 december där skulle företagas till behandling, inträffade ett egendomligt intermezzo. Förhandlingarna började nämligen därmed, att rektor tillkännagaf, det han »af en consistorii academici ledamot blifvit erinrad om innehållet af K. M:ts nådiga cirkulärbref till samtliga herrar akademikanslerer af den 5 april 1805, hvilken höga författning, som hittills fallit rektor och, efter hvad rektor ansåg sig böra förmoda, äfven consistorii academici öfriga ledamöter ur minnet, stadgar, att förslag till

Digitized by Google

tvänne eller flera vid akademien lediga professioner icke må på en gång uppsättas, utan hvar efter annan, så att ansökningstiden till den andra icke tager sin början, förrän den dag, då den först lediga blifvit återbesatt.»

Af den därpå följande öfverläggningen framgick för det första det egendomliga faktum, att konsistoriets alla medlemmar på en när varit fullkomligt okunniga om ett så pass viktigt kungabref, som för öfrigt ännu icke var tolf år gammalt. För det andra upplystes, att ifrågavarande bref aldrig »en enda gång» blifvit tillämpadt, och att K. M:t ej häller tycktes hafva haft någon aning om detta cirkulär, då K. M:t upprepade gånger utan anmärkning mottagit tvänne samtidigt upprättade förslag.

Emellertid var brefvets existens obestridlig, och däraf följde åtskilliga märkvärdiga konsekvenser. Då nu professuren i praktisk ekonomi blifvit ledig före den historiska samt ännu icke tillsatts, följde däraf, att Lindfors ansökan icke endast icke inkommit för sent, utan t. o. m. *före* ansökningstidens början. Vidare var det klart, att hela ärendet blifvit orätt behandladt, att fakultetens omröstning var af noll och intet värde och att platsen ånyo måste anslås ledig, när en gång platsen i praktisk ekonomi blifvit tillsatt.

Men tyvärr var det bortglömda kungabrefvet ej det enda nya faktum, som nu tillkommit. Magister Ullgren hade nämligen i motsats mot konsistoriet värkligen haft en aning om det ifrågavarande kungabrefvet och därför varit nog försiktig att hos K. M:t anhålla om rättighet att anmäla sig såsom sökande till den historiska professuren, utan hinder däraf att

Digitized by Google

han redan uppförts på förslag till den ekonomiska. Och denna petition hade nu af K. M:t blifvit bifallen. Konsistoriet hade därigenom fått en ny nöt att knäcka. Genom denna resolution hade ju K. M:t åtminstone för detta fall erkänt, att två professurer kunde samtidigt ledigförklaras. Var då genom denna skrifvelse kungabrefvet af 1805 upphäfdt?

Resultatet af konsistoriets öfverläggningar blef, att man skulle ingå till kansler med begäran, att denne måtte hos K. M:t anhålla om ny ansökningstids utsättande.

Innan expeditionen härom justerats, ankom emellertid ett kungabref, som med ett kraftigt hugg löste den gordiska knuten. Konsistoriet ålades nämligen att »oaktadt k. brefvet af den 5 april 1805» ofördröjligen upprätta och till K. M:t insända historiarum professionsförslaget. Den enda formella fråga, som nu återstod att diskutera — och som äfven blef föremål för vidlyftiga öfverläggningar — var, huruvida ärendet skulle återremitteras till fakulteten eller om ärendet skulle omedelbart behandlas af konsistorium. Då under denna tid fakultetens alla medlemmar tillika voro medlemmar af konsistorium, kan det för oss synas, som om detta varit af ringa betydelse, emedan den filosofiska fakultetens medlemmar ju alltid kunnat yttra sin mening i konsistorium. Men då för tiden skedde omröstningarna ej såsom nu, utan omröstningen ansågs *börja* inom fakulteten och *fortsättas* inom konsistorium, hvaraf följde, att de professorer, som redan yttrat sig inom fakulteten, icke tillätos att ånyo yttra sig i konsistorium. Nu hade emellertid ju nya fakta tillkommit, och det upp-

Digitized by Google

stod därför fråga, om icke den filosofiska fakultetens professorer åtminstone skulle äga rätt att ändra sina vota.

Resultatet af den långvariga öfverläggningen blef visserligen, att omröstningen skulle *fortsättas*, men den filosofiska fakultetens professorer erhöllo dock rätt att göra tillägg till sina i fakulteten afgifna vota. Af protokollen att döma gjordes emellertid inga dylika ändringar, och i omröstningen deltogo således blott de professorer, som icke redan inom den filosofiska fakulteten behandlat ärendet. Utgången af denna votering var knapt någon seger för Geijer. Endast en konsistorialis — P. v. Afzelius — uppförde honom i första rummet, under det att Tranér fick sex röster och Lindfors tre. Det slutliga förslaget — sedan fakultetens och konsistoriets röster sammanräknats — blef således, att Tranér uppfördes i första rummet med 13 röster af 20 voterande, Geijer i det andra (4 röster till första, 7 till andra och 9 till tredje) och Lindfors i det tredje (3 röster till första, 9 till andra och 1 till tredje). Men det kan starkt ifrågasättas, huruvida denna förslagsberäkning var riktig. Så vidt jag kan förstå, skulle Lindfors på grund af röstsiffrorna (3+9=12) haft försteget framför Geijer (4+7=11).

Så stod saken, då ärendet afgick till Upsala universitets tillförordnade kansler, grefve Brahe. Hade han nu följt de akademiska myndigheternas förslag, hade han ej därför kunnat klandras, men han gjorde det icke, och den historiska vetenskapen står till honom i en outplånlig tacksamhetsskuld, därför att han icke gjorde det. Han gaf i stället Geijer sitt förord — möjligtvis härvid påvärkad af Nils von Rosenstein,

Digitized by Google

då statssekreterare i ecklesiastikärenden. I hvarje fall blef adj. Geijer »med nådigt afseende å hans kända lärdom och förtjänster om den historiska vetenskapen samt det underdåniga förord I (Brahe) honom lämnat», den 12 februari 1817 utnämnd till historiarum professor vid Upsala universitet, och från denna stund kan ock den historiska vetenskapens blomstring i vårt land räknas.

Digitized by Google

Ur måltidens historia.

De äldsta nordiska måltider, om hvilka vi hafva någon underrättelse, äro de, hvilkas rester påträffats vid den danska kusten i de s. k. kjökkemöddingarna samt numera äfven i Sverige, på Gotland och i Upland. Namnet »kjökkemödding» är dock högst oegentligt, ty med ett värkligt kök hafva dessa rester haft mycket litet att skaffa. Man har därför — då man velat gifva dem ett mera passande namn — tvekat mellan »måltidsplatser» och »afskrädeshögar», och denna tvekan karaktäriserar fullkomligt den kulinariska konsten hos den äldre stenålderns människor. På dessa »möddingar» intogo människor och hundar i broderlig förening sina måltider, lämningarna af dessa, skal, ben och annat affall hopade sig under årens lopp, så att man till sluts kunde intaga sina måltider på en afskrädeshög af ända till åtta meters tjocklek.

Tack vare dessa stenåldersmänniskors fördomsfrihet i förhållande till renlighetens kraf, kunna vi tämligen noggrant uppgöra deras matsedel. Hufvudbeståndsdelen förtjänar ett aktningsfullt erkännande

Digitized by Google

äfven af vår tids finsmakare. Den förnämsta rätten utgjordes nämligen af de delikata Limfjordsostronen, som således äfven hvad åldern beträffar intaga platsen n:r ett på de nordiska läckerheternas riddarhus. Utom dessa ostron spisade man för öfrigt också musslor, som nu tyvärr försvunnit ur det skandinaviska köket, under det att de däremot fortfarande försvara sin plats inom det franska. Af fisk hade man sill, torsk, ål och flundra, af fågel tjäder, svan och vildand — ledsamt nog också fiskmås — och af kötträtter förekommo hjort, rådjur och vildsvin samt dessutom åtskilliga rätter, exempelvis uroxe, hvilka numera icke figurera på någon dansk eller svensk matsedel. Detta är den ljusa sidan af de gamla stenåldersmänniskornas lif. Sanningen tvingar oss dock att erkänna, att matsedeln äfven ägde sina skuggsidor. Att man åt roffåglar och vildkattor, kan svårligen försvaras från gastronomisk synpunkt, smaken för sniglar är åtminstone af tvifvelaktigt värde, och den tidens gourmander förlora fullkomligt våra sympatier, då vi finna, att de hållit till godo med räf, säl, igelkott och utter.

Dessa människor stodo dock icke lägst på köksvetenskapens trappa. De kände *elden* och förstodo äfven att använda den i ätandets tjänst. Köttet lades på några upphettade stenar och erhöll således en behandling, som åtminstone närmar sig stekning. En modern middagsätare rycker kanske på axlarna åt detta primitiva sätt att anrätta en rôti, men han har orätt. Detta försök betecknar mänskligheten första och kanske viktigaste framsteg i kultur. De flesta vilda folkslags mytologi innehåller en saga, om huru

Digitized by Google

elden först bringades till människorna, och från denna uppfinning leda de civilisationens början. Prometheus, som röfvade elden från Zevs och skänkte den åt människorna, betraktades af grekerna såsom den mänskliga kulturens skapare. Men elden står ju blott såsom kokkonstens symbol, och den grekiska myten är därför blott ett mera idealistiskt uttryck för samma tanke, som Rabelais på ett mera realistiskt sätt uttalade med orden: messire Gaster (= magen) est le père et le maître des arts.

Prometheus' landsmän eller grekerna tyckas dock hafva utmärkt sig för stor måttlighet i mat och dryck. Homeros skildrar ofta festliga samkväm, men någon synnerligen stor omväxling af rätter förekom icke under dessa. Så t. ex. lofvar Nestor att för Telemakhos gifva en lysande måltid, men utom bröd och vin serveras blott kvig-kött, hvilket stekts på spett öfver elden. Den festmåltid, phaiakernas konung gaf Odysseus, var ej mera komplicerad och bestod helt enkelt af ett svin. Och i bägge fallen tyckes nästan badet före måltiden hafva utgjort festens glanspunkt.

Forntidens greker hade således samma enkla smak som våra nordiska förfäder, ty måltiderna i Valhall bestodo — om man frånser Iduns äpplen — som bekant blott af mjöd och fläsk. Detta var således nordbornas gudamat, deras nektar och ambrosia. Om läckerheterna inom andra samhällsklasser, under gudarna, underrättas vi genom dikten Rigsmål. Hos trälen bjudes guden Rigr på ett tjockt, sådigt bröd, och »kokt kalfkött var där den största läckerheten». Hos jarlarnes ättefader får han däremot

Digitized by Google

tunnt bröd och vin, och maten, som låg på silfverfat, bestod af fläsk och stekta fåglar.

Smaken var således väsentligen densamma i Norden och i Hellas. Men ej häller senare tyckas grekerna hafva haft sinne för råa utsväfningar i mat och dryck. Dorernas bordsskick är bekant. Liksom i fält intogo de äfven i fred gemensamma måltider, och hela folket delade sig i bordslag, hvart och ett bestående af 15 man. Så till vida närmade sig dessa bordssällskap moderna klubbar, som tillträdet berodde på ballotering. Då en plats blifvit ledig och en sökande till denna anmält sig, röstade de gamla bordsgästerna om honom, och *en* svart kula var därvid tillräcklig att förmena honom inträde. Hufvudrätten, den bekanta spartanska svartsoppan — huru den nu än varit tillagad — lär mera hafva utmärkt sig för sin enkelhet än för sin goda smak. Men äfven en Anakreon, om hvars böjelse för vällefnad så mycket skrifvits, var icke någon storätare. »Min frukost — säger han — består af en flaska vin och en bit af en honungskaka»: frugalare kan man ju knapt vara.

Endast de sicilianska grekerna förefalla att hafva varit mera hängifna åt bordets nöjen, och en bland deras äldsta skalder, Epikharmos, satiriserar ganska skarpt deras allt för utvecklade intresse för den ädla kokkonsten; ett af de bevarade fragmenten af hans dikter består af en ofantlig lista på rätter af fisk och skaldjur, och i den grekiska kokkonstens historia är detta ett dyrbart dokument: det är det första erkännandet från grekisk sida af fiskens stora betydelse för den utvecklade gastronomien. De homeriska gudarna och hjältarna voro nämligen inga fiskvänner, och de

Digitized by Google

fynd, man gjort i måltidsaffallet på Mykenäborgen, visa, att fisk icke figurerat på den tidens matsedlar.

Så stort namn grekerna än förvärfvat sig inom de *bildande* konsternas historia, så obetydligt hafva de inom *kokkonstens*, och dess Pheidias var icke grek.

Månne han var romare? Skall man tro de romerska satirikerna, var kastrullvetenskapen den, som ifrigast studerades i Rom och kanske den enda, som uppmuntrades af cæsarerna. Hagdahls kokbok prydes ju på titelbladet af Lucullus' leende bild, och *ätare* som Apicius och Vitellius hafva förvärfvat sig ett rykte, som helt visst skall fortlefva, så länge spett vändas och grytor sättas på elden — Vitellius, det kanske enda exemplet på en person, som blifvit upphöjd till kejsare, till en del på grund af sin förmåga att gifva fina middagar, och Apicius, som i sin krafts dagar företog en besvärlig sjöresa till Afrika endast för att smaka på några där befintliga stora kräftor och som sedermera i ädel sorg tog lifvet af sig, då han af sin förmögenhet blott hade 10 millioner sestertier i behåll och i följd däraf hotades af hungersdöden. Hvem känner vidare icke romarens smak för dyrbara pärlor, upplösta i vatten, hans åldammar, i hvilka ägaren då och då nedkastade en af sina slafvar för att få ålköttet fetare och mörare, hans rätter af påfågelshjärnor, makrillmjölke och svaltungor m. m.?

Att döma af satirikerns skildringar, särskildt af Petronius' »Trimalchios gästabud», voro romarne världens kanske mest vidriga frossare. Men äro dessa skildringar trogna spegelbilder af det romerska lifvet? Den berömde tyske kulturhistorikern Friedländer har

Digitized by Google

med stor kraft uppträdt emot denna åsikt, och, om han än kanske väl mycket sett de romerska förhållandena i ljust, kan dock icke nekas, att han lyckats visa, att romarne voro vida bättre än sitt rykte.

För det första kan man naturligen icke bedöma ett *folk* efter den lyx, som utvecklas i världsstäder som Rom och Paris. Lika litet som det franska folkets matordning kan bedömas efter några fester på de parisiska lyxrestauranterna, lika litet kan det romerska folket bedömas efter några enskilda frässare. Extravaganser hafva gjorts i alla tider och öfvergå lätt till anekdoter — kanske utan att hafva någon grund i verkligheten. Alla hafva vi hört talas om slösaren, som tändt sin cigarr med en hundrakronesedel. Kanske hafva vi också hört hans namn uppgifvas. Men har denna historia verkligen tilldragit sig? Det är möjligt, men motsatsen är lika tänkbar, och i hvarje fall vill väl icke någon bedöma hela samtiden efter en dylik enskild idiotism. Den antika anekdoten om slösaren Æsopus, som gat nvar och en af sina gäster en i drycken upplöst pärla, kan därför lika väl vara fritt uppfunnen, som den kan vara sann. Ett lika dumt slöseri har för öfrigt förekommit äfven i senare tid; så t. ex. sandade en prins af Conti ett bref med diamantstoff i stället för med vanlig skrifsand.

De skildringar, vi hafva af romarnes slöseri, härröra från satirikerna; och lika litet som man kan bedöma t. ex. de engelska juristerna efter Dickens' romaner eller 1870-talets svenska samhällsskick efter Strindbergs Det nya riket, lika litet har man väl rätt att bedöma romarne efter Horatius', Petronius' och

Digitized by Google

Juvenalis' satirer, och det är otvifvelaktigt ett fel, vi hafva begått, då vi låtit vår uppfattning af kejsartidens Rom allt för mycket påverkas af deras och moralisternas skildringar. I själfva värket utgöra män som Plinius, Seneca och Juvenalis, d. v. s. de, som mot samtiden riktat de skarpaste anfallen, själfva just en lysande vederläggning af talet om det moraliska förfallet. En tid, hvilken fostrat män med ett så starkt sedligt patos, kan icke stämplas såsom en ända igenom sedligt förkommen tidsålder, och granska vi deras beskyllningar, skola vi finna, att de i regeln generaliserat undantagsfallen. De jämföra samtidens lyx med forntidens enkla seder, men hvarje dylik jämförelse måste blifva orättfärdig, och lika litet som *vi* nu kunna lefva som man lefde på Ragnar Lodbroks tid, lika litet kunde Senecas samtida lefva som Numa Pompilius'. I en dylik klandersjuka ligger en viss konservativ knarrighet. Vi erinra oss, att Horatius t. o. m. ondgöres öfver människans förmätenhet att vilja segla i stället för att fredligt stanna kvar på den fädernearfda jordtorfvan, och hufvudargumentet mot tidens öfverflöd i mat och dryck består däri, att romaren nu börjat hämta sina förnödenheter från hela världen och icke längre nöjdes med landets egna produkter. I vår tid betraktar man en dylik världshandel såsom ett sundt framsteg hos mänskligheten, och knapt den mest inbitne protektionist drar sig för att röka tobak, dricka kaffe, te och choklad, äta apelsiner, drufvor o. s. v. I jämförelse med vår tids varoutbyte var för öfrigt det romerska obetydligt och i hvarje fall blott ett tecken på en naturlig, merkantil utveckling.

Digitized by Google

Naturligtvis funnos fråssare i Rom, hvilka kunde betala oerhörda priser för exotiska läckerheter, men i *regeln* tyckas forntidens romare knapt hafva varit mera storätare än nutidens italienare. Horatius, som trots sitt officiella svärmeri för forntiden, dock satte ett stort pris på denna världens goda, hade ett ytterst enkelt bord, och lefde hälst och mest af grönsaker. Seneca gick nästan igenom en svältkur — en tid var han absolut vegetarian — och t. o. m. på det kejserliga bordet serverades under Alexander Severus gås eller fasan blott vid särskildt festliga tillfällen.

Om vi än måste betydligt reducera de beskyllningar för fråsseri, som riktats mot romarna, så torde det dock vara ett faktum, att få folk haft en mera utpräglad lust för fester och sällskapliga samkväm. Detta intresse är just ett bland de mest karaktäristiska dragen hos kejsartidens Rom, och i viss mån trycker denna smak sin stämpel på hela medelklassen under denna tid; ingen stad torde hafva haft en så hardt när oändlig mängd af sällskap och klubbar som Rom.

Dessa s. k. collegia funnos för öfrigt icke blott i Rom, utan de voro utbredda öfver hela det romerska riket. Några motsvarade närmast medeltidens gillen, d. v. s. de bestodo af personer, som utöfvade samma yrke och därför sammanslutit sig till ett collegium (t. ex. nautæ parisienses eller skepparne i Paris). Andra voro närmast sällskapliga klubbar, t. ex. veterani Augusti, en förening af gamla soldater, hvilka under större delen af sitt lif lefvat i provinsen och som efter kapitulationstidens slut kände sig

Digitized by Google

ensamma och öfvergifna i den italienska småstad, där de slagit sig ned. Alla dessa gamla ungkarlar slöto sig då samman till ett sällskap — ett militärsällskap, skulle vi säga. Andra klubbar bestodo af främmande köpmän från en viss ort; så t. ex. bildade syrerna en klubb i Pozzuoli, de romare, som uppehöllo sig i Belgien, en annan o. s. v. Mycket ofta var denna klubb en ersättning för familjelifvet, och en bidragande orsak till den romerska äktenskapsfrekvensens minskning var nog detta utvecklade klubbväsen. En stor del af det romerska rikets invånare utgjordes af frigifna, d. v. s. i regeln män utan familj, utan hustru och barn, och dessa hemlösa kände naturligen ett starkt behof af en ersättning. Denna funno de i klubben eller kollegiet. En stor mängd gillen voro slutligen — åtminstone officielt — begrafningssällskap, andra buro en religiös skylt (t. ex. cultores Herculis, cultores Jovis o. s. v.), åter andra ägde en föreningspunkt i boplatsen; så t. ex. hade de, som bodde på Capitolium, bildat ett collegium, och slutligen funnos de, som frankt utsade, hvad som var det egentliga syftet för alla: convictores, qui una epulo vesci solent (»gillebröder, som gemensamt pläga äta middag»).

Till största delen bestodo dessa klubbar af småfolk, och cæsarerna, som till en början med en viss misstro betraktat dessa klubbar, funno det snart lämpligt att taga dem under en speciell omvårdnad och på så sätt vinna det lägre folkets tacksamhet. Detta tillmötesgående besvarades med en ifrig cæsarism, och de flesta firade troget alla minnesdagar i kejsarens lif.

Digitized by Google

Det egentliga syftet var också ganska opolitiskt — att äta middag. En paragraf i en bevarad klubblag lyder karaktäristiskt nog: »Den, som har några klagomål att framställa eller något förslag att göra, bör spara dessa för kollegiets stämma och låta oss under festdagarna äta middag i fred och ro».

Det sätt, på hvilket dessa middagar anskaffades, är ganska betecknande för romerska förhållanden. Man valde sig nämligen en patronus — de finare sällskapen någon högre ämbetsman, de mindre fina en rik köpman, och de tarfligaste nöjde sig ofta med någon burgen frigifven. Den del af måltiden, som sällskapet själf bekostade, var ej stor: vin, ett bröd för två ass och grönsaker. Resten fick patronens välvilja draga försorg om. Å den andra sidan visade sig klubbledamöterna ej otacksamma. Så har man exempel på, att ett collegium anhållit att få uppresa sin välgörares staty — dock med det omtänksamma förbehållet, att denne själf vidkändes kostnaderna.

En annan väg, på hvilken middagskassan ökades, var testamenten. Hvar och en var angelägen om, att hans minne skulle lefva kvar och hans graf vårdas. Det var därför mycket vanligt, att man till ett collegium gjorde en donation för att genom denna förskaffa sig det önskade eftermälet. På sin egendom uppreste donatorn en graf, ett altare och en matsal, i hvilken vännerna sedermera kunde samlas och hålla minnesmåltiden, sedan de offrat vid altaret. För att kollegiet skulle kunna upprätthålla denna ständiga graftjänst, anslog donatorn ett gods eller en summa penningar till dessa minnesgoda middagsätare — ungefär som man under medeltiden gjorde donationer

Digitized by Google

till kyrkan, som för penningarne skulle hålla mässor för den aflidnes själ. Syftet var detsamma, endast medlet olika: i det ena fallet en mässa, i det andra en middag.

Ibland var bordsgästernas antal bestämdt, och ej sällan förordnades det, att de efterlefvande skulle genom inval fylla de luckor, som uppstått genom dödsfall.

Minnesfestens beskaffenhet var naturligen beroende på klubbens karaktär. De sämre sammanträdde på någon blygsam krog, de förnämligare i särskilda klubblokaler, s. k. scholæ. Cicero säger, att måltiderna i allmänhet voro frugala, och »att dragningskraften i dessa fester mindre var nöjet att få äta och dricka än vara tillsammans med goda vänner». Sedermera steg visserligen lyxen, men en matsedel, som vi hafva kvar från ett högförnämt prästkollegium, är ej mera öfverdådig än den, som kan förekomma på en fin middag i våra dagar, och att denna matsedel blifvit bevarad, antyder dock, att den ansetts höja sig betydligt öfver medelmåttan.

* * *

Äfven medeltiden — för att öfvergå till en ny period — ägde som bekant dylika klubbar eller gillen: handtvärksgillen, begrafningsgillen, litterära och religiösa gillen och sådana, hvilkas enda uppgift var den sällskapliga glädjen. Mest florerade de i Frankrike, men de funnos ock i Sverige, och deras stadgar gifva oss rätt intressanta inblickar i den tidens kulturlif. Hufvudintresset vid de svenska gillenas fester knyter sig dock ej till maten, utan till ölet, och de bestäm-

Digitized by Google

melser, som gifvas angående detta, äro noggranna och stränga. Ölet var så mycket hufvudsak, att om en broder af sjukdom hindrades att infinna sig vid festen, skulle i regeln några gillesbröder begifva sig till hans hem med en kanna öl. Några andra lagparagrafer antyda på ett åskådligt sätt, att konsumtionen varit ytterst riklig. Jag behöfver blott citera timmermännens skrå af 1454: »Hvilken broder eller syster så dricker, att han eller hon uppkastar i gillehuset, böte en half mark penningar; gör han eller hon det ute i förstugan eller på gården, böte tre öre penningar». Ett Eriksgille nära Upsala hade t. o. m. en särskild »spyabalk», som innehåller en mängd detaljerade bestämmelser med t. ex. olika bötessummor beroende på den plats, på hvilken en gillebroder under ruset föll omkull.

I vissa fall finnas äfven ganska noggranna uppgifter om maten. Den, som ville blifva timmermansmästare, skulle bjuda på en måltid, bestående af en tunna öl, två skinkor, en fjärding färskt kokött, ett rökt får, två tungor, fyra metvurstar, för två öre bröd och 24 färska bägare. För att maten skulle blifva god, köptes födoämnena af gillebröderna, och den nye mästaren fick blott betala kalaset.

Motsvarande bestämmelser finnas i de flesta skråordningar.

Äfven af andra uppgifter framgår, att konsumtionen af mat och dryck varit ansenlig under medeltidens fester, särskildt vid bröllop och begrafningar, och redan i Gutalagen möta vi flera s. k. öfverflödsförordningar; bl. a. förbjudas s. k. förningar af matvaror.

Digitized by Google

Om tillredningen veta vi ej mycket. Dock hafva vi en dansk kokbok från 1200-talet, men med undantag för höns är den tyvärr ytterst njugg i sina uppgifter. Soppor omtalas alls icke, och fläsk, vildt, oxkött, vildand och fisk nämnas blott som vanliga rätter. Hufvudvikten lägges på de starkt kryddade såserna, som tyckas hafva haft en dubbel användning. Dels doppades köttet däri under måltiden, dels brukades såsen såsom ett slags lake för att skydda vildt och annan mat mot förruttnelse.

Liksom nu tyckes Frankrike äfven under medeltiden hafva varit kokkonstens förlofvade land, och de utsväfningar i mat, som man där tillät sig, förefalla att hafva täflat med dem, som förhånas af de romerska satirikerna. Den kulinariska ståndpunkten var äfven densamma. Hufvudkostnaderna lades på utrustningen, och man hade en Trimalchios barnsliga lust att briljera med det öfverraskande och granna. Pièce de resistance på ett franskt bord under medeltiden var därför en påfågel i full fjäderskrud. Man delade äfven romarens smak för starkt kryddade rätter. En dylik, under medeltiden högt berömd, skulle nu kanske väcka mindre bifall. Den var dock komponerad af den store Taillevent, Karl VII:s ryktbare kökskonstnär, och dess namn var soupe dorée. »Rosta brödskifvor» — heter det i beskrifningen — »kasta dem i en sås, gjord af socker, hvitt vin, äggula och rosenvatten. När de legat tillräckligt länge, så tag upp dem och stek dem samt kasta dem på nytt i rosenvatten. Beströ dem sedan med socker och saffran.»

Äfven vinerna voro starkt kryddade, så t. ex. hypocras, en då mycket omtyckt dryck.

Digitized by Google

För öfrigt excellerade man i pastejer, hvilka hade en lika brokig sammansättning som de romerska. Särskildt berömd var en jaktpastej, hvilken i stämningsfulla verser lofsjunges af en andans man, som på 1300-talet var hofkaplan och således förstod sig på ett godt bord. Innerst lade man tre rapphöns, omkring dessa sex snäppor, såsom vakt kring dessa åter tolf lärkor och såsom sista garnityr ett obegränsadt antal kramsfåglar; sedermera fläsktärningar, ägg, pastejdeg o. s. v.

Eljest var svinet det af folk i allmänhet mest gouterade matdjuret, och hvarje borgare höll sig med minst ett, som vid högtidliga familjefester fick offra sitt lif för den allmänna trefnaden. Under hela medeltiden promenerade svinen på Paris' gator, ofta i sådan mängd, att de voro hinderliga för trafiken. En gång orsakade de en värklig riksolycka. En af Ludvig den tjockes söner red genom Paris, en sugga trasslade in sig mellan hästens ben och prinsen föll till marken och krossade hufvudet.

I följd af medeltidens stränga skråanda fick ingen annan än slaktaren sälja färskt kött, och dennes yrke var därför ett bland de mest inkomstbringande. Vid sidan af de värkliga slaktarne uppkommo dock s. k. chaircuitiers, som sålde rökt och stekt kött. Men först 1475 erhöllo de sina privilegier, och ända till 1513 voro de skyldiga att köpa det färska köttet hos slaktaren utan att själfva få göra de direkta inköpen.

Den franska matsedeln var mycket rik. Legymer funnos då liksom nu i öfverflöd, ehuru man ännu ej lärt sig att sentera tryffelns betydelse. På frukt och ost var likaledes rik tillgång, och redan på Karl

Digitized by Google

VI:s tid var fromage de Brie ansedd såsom den förnämsta af ostar; äfven crême de Normandie var då bekant och skattad. Brödet, som nu är så välsmakande, att en modern Apicius endast för detta kunde motivera en resa till Paris, var under medeltiden dåligt, emedan man ännu icke förstod att jäsa det. Bakugnar voro då ännu långt ifrån i allmänt bruk, och vanligen rostades brödet i askan. En brödkaka hade för öfrigt under medeltiden en dubbel användning, i det att man äfven begagnade den såsom tallrik. På brödkakan lades köttet, och när detta var uppätet, lät man det af sås genomdränkta brödstycket göra sällskap.

De stränga lagarna om fastan förskaffade fisken en förut icke anad betydelse. Om den drakoniska hårdhet, med hvilken lagen om fasta upprätthölls, berättar Brantôme en belysande anekdot. I en viss stad hade man under fastan föranstaltat en procession. En kvinna, som barfota deltagit i denna, gick sedermera hem och gjorde sig i ordning att till middagen spisa en lamfjärding och en skinka. Men oset kändes ut på gatan och man gjorde en husvisitation hos henne. Då brottet var klart och obestridligt, häktades hon och dömdes att gå genom staden med lamsteken på ett spett öfver axeln och skinkan bunden om halsen.

Under fastan hade man således ingen annan resurs än fisken, men detta ringa medel förstod man ofta att använda med ren genialitet — så t. ex. vid en middag, som den vördade abboten af Lagny under denna försakelsens tid gaf för ärkebiskopen af Paris och parlamentet: först ett oändligt antal fisksoppor,

Digitized by Google

så flera sorters hafsfisk, därpå en serie sötvattensfiskar, en rad af entremets, också tillredda af fisk, samt slutligen dessert.

Medeltidens skolastik gaf för öfrigt den hungrige ett kryphål att undgå en alltför ensidig fiskdiet. Som bekant skapades fåglar och fiskar på samma dag, och fromheten samt matlusten förenade sig därför om åsikten att räkna fågeln som fisk. Den store Thomas af Aquino, de medeltida teologernas berömde läromästare, hänförde liberalt nog fåglarna till vattendjuren, och i följd däraf ansåg man sig äga rätt att under fastan förtära fågel. Frågan var likväl epinös, och kyrkan ställde sig därför undrande och spörjande till detta viktiga gastronomiska problem; till slut tog man en medelväg och förordnade, att blott vissa vattenfåglar voro att betrakta som fiskar.

Det intryck, man i detta afseende får af medeltidens fransmän, är, att de i likhet med de andra folken norr om Alperna varit storätare. Italienaren gör däremot intryck af motsatsen. Man erinre sig inledningen till Decamerone. Huru fina, lätta och eleganta förefalla ej det florentinska bordssällskapets måltider vid sidan af den plumpa lyx, som utvecklades norr om Alperna! Och ännu påtagligare röjer sig denna skillnad, om man jämför de italienska bilderna af t. ex. bröllopet i Kana eller någon annan biblisk eller antik festmåltid med den flamländska konstens bilder af samma scen. Hos flamländarne digna borden af öl- och vinstånkor, väldiga stekar, fiskar och grönsaksfat i sådan massa, att man tycker sig se en slaktares eller en grönsakshandlares salubord. Gästerna gå helt och hållet upp i sysselsätt-

Digitized by Google

ningen att äta och dricka, och vissa sidor af naturlifvet träda med ohöljd öppenhet fram. Hos italienarne är den eleganta, brutna damastduken endast belamrad med några rikt ciselerade dryckeskar, af födoämnen ser man knapt mer än bröd och frukt, och hufvudintresset knyter sig till bordssällskapets eleganta renässansdräkter. Man märker, att äfven festen och måltiden för dem hafva karaktären af konstverk.

Det är också Italien, som vi hafva att tacka för en uppfinning, hvilken kanske förefaller obetydlig, men som likväl oerhördt bidragit till bordskickets förfining, nämligen gaffeln. Ända in på 1500-talet åt man i det öfriga Europa med fingrarna, och först så småningom kunde man öfvertyga sig om fördelarna af gaffeln.

Till och med i England, där man nästan indelar människorna i sådana, som äta med gaffel, och sådana, som äta med knif, stod man ännu 1611 på barbarens ståndpunkt. I en detta år utgifven resebeskrifning heter det nämligen: »I alla italienska städer, genom hvilka jag reste, observerade jag ett bruk, som jag aldrig under mina resor skådat i något annat land, och ej häller tror jag, att det, med undantag för Italien, förekommer någonstädes i kristenheten. Italienarne och äfven främlingar, som uppehålla sig i Italien, använda nämligen vid måltiden en liten gaffel, hvarmed de hjälpa till att lägga för maten, ty medan de skära köttet med knifven, som de hålla i ena handen, sticka de gaffeln, som de hålla i den andra, i samma stycke, och den, som i ett sällskap med fingrarna kommer åt den rätt, hvaraf alla sedan

Digitized by Google

skola äta, anses hafva förbrutit sig mot belefvenhetens lagar. Orsaken härtill är, att italienarne hafva observerat, att alla människors fingrar icke äro lika rena.»

Den moderna middagen är en ättling af den gamla franska matlusten och den italienska skönhetskänslan: kokkonsten i högre mening och rococon uppstodo båda under la Regence i Frankrike. Men att skildra en Vatels, en Soubise's, en Carêmes hjältebragder till den hungrande mänskligheten gagn, må öfverlämnas åt en värdigare penna. Om en middag af Carême yttrade den kvicka lady Morgan: »För att komponera en dylik diner fordras mera snille än till att skrifva en hjältedikt». Och hvilken tänker ej med vördnad på den ädle marskalken af Soubise, hvilken visserligen blef grundligt slagen i bataljen vid Rossbach, men som reparerade alla sina nederlag genom den berömda sås, som burit hans namn till eftervärlden — och Vatel, denne konstens martyr, som då fisken mankerade vid en middag, hvilken han komponerat såsom kökschef hos den store Condé, stötte köksknifven i sitt hjärta ur stånd att öfverlefva skammen af en misslyckad diner.

Dylika mäns lifsgärning kan endast tecknas af en kokkonstens Macauley.

Digitized by Google

Några blad ur sagans historia.

Tvifvelsutan har hvar och en under de sagostudier, han såsom barn drifvit, gripits af en viss förvåning, då han t. ex. i en norsk sagosamling återfunnit ungefär samma saga, som han några veckor förut läst t. ex. i en persisk, och denna förvåning stiger i den mån hvar och en utvidgar sin läsning. Så t. ex. påträffar han den bekanta sagan om Askepjesken icke blott på norska utan äfven på svenska, tyska, italienska och andra språk. Och det motiv, som ligger till grund för denna saga — motivet om den föraktade ynglingen, som likväl utför släktens stordåd och till slut vinner prinsessan, till hvilken alla förgäfves giljat —, detta motiv återvänder också i en mångfald af varianter, som icke ansetts höra hemma direkt inom folksagan utan inom den högre dikten eller historien, såsom i t. ex. den tyska medeltidsdikten Parzifal, nu senast behandlad af R. Wagner, i sagan om Hamlet, om Sigurd Fafnesbane, om Brutus o. s. v. och den ryktbara berättelsen om Cendrillon är ju ingenting annat än samma motiv öfverfördt på en kvinnlig hjälte. En annan saga,

Digitized by Google

som vi kunna kalla »Fan i flaskan», återfinnes i sina grunddrag på t. ex. norska, nygrekiska och arabiska — för att nu välja tre tämligen skilda språk.

»Det var en gång — heter det i den norska sagan — en gosse, som gick vägen fram och knäckte nötter. Så fann han en, som var maskstungen, och i detsamma mötte han fan. 'Är det sant', sade pojken, 'hvad folk säger, att fan kan göra sig så liten han vill och krypa igenom ett knappnålsöga?' 'Jo', sa' fan. 'Låt mig se det, och kryp in i den här nöten', sade pojken, och det gjorde fan. Då han väl hade krupit in genom maskhålet, satte gossen en pinne i detta. 'Nu har jag dig där', sade han, och så stoppade han nöten i fickan. Då han hade gått en bit, kom han till en smedja. Där gick han in och bad smeden, att han skulle slå itu nöten åt honom. 'Det är lätt gjordt', sade smeden och tog sin minsta hammare, lade nöten på städet och slog till, men den ville icke gå itu. Då tog han en något större hammare, men icke häller den var tung nog. Han tog då en ändå större, men det gick ändå icke. Då blef smeden arg och tog storsläggan. 'Nog skall jag få bukt på dig alltid', sade han, och så slog han till allt hvad han orkade, och nu gick nöten i kras, men så att halfva taket följde med, och det brakade, som om smedjan höll på att ramla. 'Jag tror fan var i nöten', sade smeden. 'Jo, jo män, det var hvad han var', sade pojken.»

På nygrekiska lyder sagan:

»En gång gjorde sig fan helt liten och kröp in i en flaska i syfte att narra kvinnorna. Han sade för sig själf: 'Den kvinna, som första dagen öppnar

Digitized by Google

flaskan, skall jag göra lycklig. Den, som andra dagen öppnar den, skall jag skända. Den, som öppnar den på den tredje dagen, henne skall jag tillfoga allt ondt, som finnes i världen'. På den tredje dagen öppnade en kvinna flaskan. Fan for ut såsom en rök, förvandlade sig genast i en bjälke och ville just skada henne. Men hon förutsåg detta och sade genast: 'Jag kan aldrig tro, att du hållit hus i den här lilla flaskan, du som är en så stor och mäktig herre'. För att visa henne det, for fan åter som en rök in i flaskan. Men kvinnan satte hastigt proppen i, och fan slapp sedan icke ut. Därför säger man, då man talar om kvinnornas slughet, att de narra själfva fan i flaskan.»

I Tusen och en natt är det en fattig fiskare, som kastar sina nät i hafvet. Länge får han intet, men till slut finner han, att en flaska fastnat i nätet. Flaskan är förseglad med den vise konung Salomos sigill, och då fiskaren borttagit proppen, stiger en väldig rök ur flaskan. Så småningom förtätar denna sig och tager gestalt af en jättelik ande. Denne berättar nu, att den vise Salomo till straff för hans ohörsamhet fängslat honom i flaskan. »När jag» — fortsätter anden — »under 200 år varit där, beslöt jag att göra den rik, som under de första två hundra åren befriade mig. Men de två hundra åren förflöto utan att någon kom. Åter gingo två hundra år, och jag beslöt då att öppna alla jordens skatter för min befriare. Men 400 år gingo, och ingen kom mig till hjälp. Under de följande två hundra åren beslöt jag att göra min räddare till sultan, själf blifva hans tjänare och dagligen uppfylla tre af hans önskningar.

Digitized by Google

Men också under dessa två hundra år befriade mig ingen. Nu blef jag utom mig af vrede och beslöt att döda den, som varkunnade sig öfver mig. När jag fattat detta beslut, kom du. Säg mig alltså, hvilket dödssätt du önskar.»

Fiskaren blef ytterligt förskräckt, men så tänkte han vid sig själf: »Denne är en ande, och jag är en människa. Gud har gifvit mig bättre förstånd än honom, och med mitt förstånd vill jag öfverlista honom.» Därpå begagnar han sig af samma knep vi redan känna, får anden ånyo in i flaskan, sätter proppen i och är räddad.

Men vi kunna följa sagan ännu vidare. De, som läst »Mästerkatten i stöflarna», erinra sig måhända, att den sluge katten använder en liknande list emot jätten. Katten, som jämte sin herre, mjölnarsonen, kommit till den rike jättens slott, frågar denne, om han kan förvandla sig till hvad som hälst. Då jätten för att visa detta förbytte sig till ett lejon, säger katten, att han visst ej betviflat, att jätten kunnat förvandla sig till djurens konung, men att han kunde förbytas till något så oansenligt som t. ex. en råtta — det trodde han inte. För att vederlägga honom tar jätten då gestalt just af en råtta, men i detsamma rusar katten på denna och äter upp den; och så öfvertar mjölnarsonen jättens slott och alla hans rikedomar. Grundtanken återvänder vidare i en af Æsopi fabler, i den indiska sagosamlingen Pantschatantra, i den mongoliska berättelsen om Ardschi Bordschi, i de medeltida samlingarna Disciplina Clericalis och Gesta romanorum med flera ställen. Och detta exempel är icke enastående. Den moderna forskningen

Digitized by Google

har nu till och med hunnit så långt, att den kan uppvisa en och samma saga icke blott i Europa, Indien och Mongoliet utan ock bland Amerikas rödskinn och på Polynesiens öar.

Otvifvelaktigt är detta ett faktum, som måste sporra människotanken till att utfinna en förklaring öfver detta gåtfulla fenomen. Teorier hafva ej häller saknats. Ännu så länge kunna dessa reduceras till tre. Men då icke någon af dem kan anses *fullt* tillfredsställande, så har under den sista tiden en fjärde eklektisk teori börjat arbeta sig fram.

Af dessa teorier vända vi oss först till den, som framställts af den berömde sagoforskaren och språkmannen Jacob Grimm, till hvilken sedermera män som Kuhn, Max Müller m. fl. anslutit sig. Enligt Grimm äro sagorna ursprungligen gamla myter, och i detta faktum finner Grimm förklaringen på den likhet, som finnes mellan de europeiska folkens sagor. Den indogermanska mytologien var ursprungligen densamma för alla de folk, hvilka sedermera utvecklat sig ur det indogermanska urfolket. Då detta indogermanska urfolk upplöste sig i olika stammar, i kelter, greker, slaver, germaner o. s. v., förde de olika stammarna dessa myter med sig från urhemmet. I yngre tid blefvo myterna sagor, och en slavisk saga öfverensstämmer med t. ex. en keltisk, *därför* att båda i själfva värket äro ättlingar af en och samma indogermanska myt.

Men äfven om en mängd myter förete stora öfverensstämmelser med vissa sagor — och om detta faktum skall jag strax tala —, synes mig ännu mera obestridligt, att en vida större mängd af sagor alls

Digitized by Google

icke haft något att skaffa med de gamla myterna. Böjelsen att i den vanligaste och enklaste folksaga spåra någon gammal arisk myt är det ock, som bringat teorien i misskredit och kastat ett visst skimmer af löje öfver hela åsikten. Det är ju *möjligt*, att t. ex. sagan om Cendrillon eller om Tummeliten ursprungligen varit en solmyt eller en ovädersmyt, men i hvarje fall är detta föga *påtagligt*, och med dylika förklaringar är naturligen slussen öppnad till alla möjliga godtyckligheter. Men äfven *med* detta antagande förklaras blott en del af hvad som skall förklaras. Teorien kan endast gälla fesagan (tyskarnes Märchen) och svårligen novellen eller anekdoten, ty att t. ex. Boccaccio i grund och botten endast skulle röra sig med gamla myter — det har dock ingen djärfts påstå. För öfrigt har man numera tämligen allmänt börjat öfvergifva Grimms mening om en utvecklad indoeuropeisk mytologi, och ej häller vill man tillerkänna den indiska vedalitteraturen — hufvudkällan för denna ariska mytologi — den betydelse, som den äldre forskningen tillmätte den. *Skulle* dessutom sagorna värkligen stamma från detta fjärran belägna hem, kan man ej annat än förvåna sig öfver, att de icke undergått flera förändringar. Och till slut — denna teori kan dock blott förklara den likhet, som finnes mellan sagor hos folk, hvilka hafva en gemensam härstamning, men den likhet, som finnes mellan sagorna hos icke stambefryndade folk (såsom norrmän, mongoler och negrer), lämnas fullkomligt oberörd af teorien, och detta faktum antyder otvifvelaktigt, att förklaringen bör sökas på ett annat håll.

I rak motsats mot den grimmska meningen har

Digitized by Google

jag nyligen framställt en annan teori, som också afser att förklara den likhet, som obestridligen finnes mellan vissa myter och vissa sagor.

Enligt denna teori, som jag hoppas att i en framtid vidare få utveckla, beror likheten icke därpå, att vissa myter öfvergått till sagor, utan därpå, att folksagan — som är lika gammal som myten och kanske som mänskligheten öfver hufvud — påverkat myten. När en myt icke blott är en enkel religiös tro — saknande alla händelserika förvecklingar — utan en värklig, episk berättelse, i hvilken en episodrik händelse med inledning, utveckling och afslutning framställes, *då* äger man enligt min öfvertygelse däri ett kriterium på, att folksagan spelat in i myten och att folksagans hjältar här iklädt sig namn, som lånats från myten.

Jag har därvid utgått från en observation på den mänskliga fantasiens värksamhet, som i våra dagar säkerligen rör sig efter alldeles samma lagar som för tre eller fyra tusen år sedan. Hvar och en torde nämligen hafva observerat, huru lätt de anekdoter, som berättas, anknyta sig till vissa bekanta personligheter (Bellman, Svante Hedin m. fl.) eller särskildt skapade typer (Kolingen, Eulenspiegel m. fl.).

Samma fenomen möter oss inom litteraturens mera allvarliga historia. Alla trollhistorier, som under medeltiden voro i omlopp och berättades om Simon Magus, Albertus Magnus och andra beryktade trollkarlar, knötos vid medeltidens slut till den då ryktbare Fausts gestalt. I den franska medeltidens nationella riddarsaga är konungen nästan alltid Karl den store, men den moderna forskningen har uppvi-

Digitized by Google

sat, att de ifrågavarande händelserna ursprungligen alls icke refererat sig på den mäktige kejsaren utan på andra franska monarker såsom Dagobert, Karl Martel, Ludvig den fromme o. s. v. Men dessa hade man glömt bort, under det att folkfantasien däremot fortfarande erinrade sig det medeltida västerlandets mäktigaste kejsare, och i följd däraf kom Karl den store således att så att säga *ärfva* både sina företrädare och efterföljare. Exemplen på dylika öfverflyttningar skulle kunna mångdubblas snart sagdt i det oändliga. Men det sagda må vara nog.

I stället kunna vi fråga: hvarpå beror detta faktum? Tydligen på en rent estetisk lag. Om jag i ett sällskap berättar en historia om en herr X., som ingen känner och om hvilken ingen har hört talas, så kan ju själfva historien vara rolig nog, men otvifvelaktigt väcker den mindre intresse än en i och för sig mindre lyckad anekdot, som däremot rör sig kring personer, hvilka för hela sällskapet äro välbekanta. I det förra fallet ha vi ingen tydlig föreställning om, hur det i värkligheten gått till vid det ifrågavarande tillfället; i det senare fallet *se* vi de handlande personerna lifslefvande framför oss. Från vår egen kännedom om dem supplera vi, hvad berättaren icke kan framställa: deras tonfall, deras egendomliga gester, deras minspel. Det hela får en mera intim, personlig och konkret karaktär, och anekdoten blir icke blott en berättelse — den blir en lefvande bild. Men all skönhetsvärkan beror, som jag tror, ytterst på en dylik konkretion i framställningen, och då folkfantasien sträfvar att knyta de namnlösa anekdoterna till be-

Digitized by Google

kanta personligheter, handlar den omedvetet på grund af en i människonaturen liggande estetisk drift.

Men denna lag kan ock tillämpas på förhållandet mellan myt och saga. Mytens gestalter voro bekanta för hvar och en — nordbon t. ex. kunde hvarje ögonblick *se* åskguden Tor framför sig; denne var honom, så att säga, en gammal bekant. Om det därför berättades, att Tor dräpt några jättar, blef berättelsen härom redan genom detta namn vida mera åskådlig, än om sagan handlat om någon för öfrigt okänd Orm eller Grettir den starke, ty Tors gestalt hade hela auditoriet fullt lefvande framför sig: utan någon större fantasiansträngning kunde hvar och en se hans sätt att gå till väga, röra sig, rynka ögonbrynen och slå till med hammaren, under det att ingen på förhand hade någon tydlig föreställning om t. ex. Orm den starke. Nu vet man, att den isländske skalden till sitt egentliga yrke var sagoberättare, och den frestelsen låg därför nära till hands för honom att, då han berättade en ren folksaga, göra denna mera tilltalande genom att till dess hjälte välja en bekant gud. Undersöker man nu t. ex. de mest bekanta myterna om Tor och Frey, skall man ganska snart finna, att motiven icke äro mytens utan folksagans, och om vi i stället för Tor här hade ett i folksagan vanligt namn, skulle ingen misstänka någon myt eller vilja gifva någon mytologisk utläggning af den enkla folksagan.

Jag tror således, att den grimmska teorien är grundfalsk till själfva sin förutsättning och att det enda riktiga däri ligger i framhållandet af ett faktum, som af senare myt- och sagoforskare ej egentligen be-

Digitized by Google

aktats: vissa sagor och vissa myter förete onekligen en så stor öfverensstämmelse med hvarandra, att ett ursprungligt sammanhang dem emellan måste finnas.

Åtskilliga af de svårigheter, med hvilka den grimmska teorien laborerat, hafva onekligen aflägsnats i den förklaring, som 1859 framställdes af den lärde orientalisten Benfey i dennes upplaga af den indiska sagosamlingen Pantschatantra. Åsikten kan i korthet sammanfattas i följande satser. De europeiska folkens sagor är *icke* gamla myter, utan de hafva i historisk tid importerats eller vandrat från Orienten, särskildt Indien, till Europa. Visserligen medgifver Benfey, att omvändt den så kallade esopiska fabeln eller djursagan från Grekland spridt sig till Indien — således en alldeles motsatt strömning —, men af värkliga berättelser (Erzählungen) eller fesagor (Märchen) känner han blott en enda — den bekanta historien om konung Midas —, som från Europa vandrat till Asien. *Allt* det öfriga af världens sagoskatter är orientaliskt — närmare bestämdt: indiskt — gods, som vi européer lånat. Uppkomsten af denna rika sagolitteratur ställer Benfey i samband med buddaismens smak för att lära medels exempel. En buddaistisk predikan var därför späckad med historier, sagor och berättelser, genom hvilka grundtanken på ett mera åskådligt sätt utlades, och med de buddaistiska predikanterna vandrade därför Indiens sagor till Kina, Thibet och Mongoliet, det vill säga till de land, dit buddaismen spridde sig. Men under medeltiden trängde mongolerna som bekant fram till Europa, hvars östra del länge fortfor att lyda under de mongoliska härskarnes spira. Med denna mongoliska

Digitized by Google

eröfring spred sig då de buddaistiska sagorna eller predikoexemplen till Europa, först till Ryssland och därifrån längre väster ut. Men redan förut hade de — och i vida större mängd — trängt dit på en annan väg. På 900-talet började islamitiska folk att inträngа på den indiska halfön, och därmed inleddes också en litterär förbindelse mellan buddaister och muhamedaner. Indiska sagor trängde fram till de islamitiska rikena i Asien, och indiska berättelser öfversattes på persiska och arabiska. Men från dessa språk öfverflyttades de på de europeiska — först på grekiska och hebräiska samt därifrån på latin och de lefvande vulgärspråken.

Benfeys anhängare hafva ytterligare påvisat, *huru* dessa sagor spriddes i Europa. Liksom de buddaistiska predikanterna älskade äfven medeltidens kristna predikanter att undervisa medels exempel, och deras predikningar voro därför liksom de buddaistiska fyllda af sagor och berättelser, hvilka vanligen hämtades ur stora, just för detta bruk värkställda samlingar. Men grundstommen var här af indiskt ursprung, och därför kunde en predikant i Kina berätta alldeles samma historia som predikanten i Sverige.

Flera af dessa berättelser äro oss välbekanta, och det är nog att anföra ett enda exempel för att belysa karaktären hos dem.

Yagna Sarma — heter det i Pantschatantra, hvars ord jag här i starkt sammandrag anför — var son till en bramin. Vid ett begrafningsgille hade han i gåfva fått en kruka med smör, mjölk och mjöl, och på hemvägen började han att tänka efter, på hvad sätt han fördelaktigast skulle kunna använda gåfvan,

Digitized by Google

Bäst är — tänkte han — att sälja krukan. För penningarne kan jag köpa mig en get, och vårdar jag henne rätt, kan jag snart få mig en liten gethjord. Den skall jag sälja och köpa mig en ko, af hvilken jag skall skaffa mig fullt upp med kalfvar. När jag på så sätt blifvit rik karl, kan braminen här bredvid ej gärna neka mig sin dotter, och jag blir då en välbeställd äkta man. Visst kan det då hända, att min hustru springer kring i granngårdarna för att prata med andra skvallersystrar, under det att barnen lämnas vind för våg. Men jag skall lära henne jag...

Och när han sade detta, grep han tag i en påk samt måttade med den ett kraftigt rapp åt den inbillade hustrun. Men i stället att råka henne träffade han krukan, som slogs i tusen bitar.

Med krukan krossades också alla hans stolta framtidsdrömmar, och skamsen öfver sin dårskap vandrade han hem.

Denna anekdot förekommer ock i den arabiska öfversättningen af den indiska sagosamlingen, i Johannes' af Capua latinska tolkning, Directorium vitæ humanæ, hos Rabelais, La Fontaine m. fl., och som tysk folksaga vänder den tillbaka i berättelsen om »den kloka Elsa».

På denna väg kan man således — utan att anlita hypotesen om ett urindoeuropeiskt, mytologiskt ursprung — förklara den likhet, som finnes mellan olika folks sagor. Enkelheten i denna förklaring, den oerhörda lärdomsapparat, med hvilken den förfäktades af män som Benfey och Reinh. Köhler, hela teoriens vetenskapliga hållning — allt detta bidrog att åt densamma värfva anhängare. Bristerna i teorien

Digitized by Google

hafva först så småningom börjat blifva skönjbara. Särskildt kan man ej undgå att fästa sig vid de ringa motsvarigheter till den europeiska fesagan, som finnas i de indiska samlingarna. En bland de få, som kunna räknas dit, är »Väfvaren som Vischnu», hvilken i västerländsk form återfinnes i en af Boccaccios noveller samt en af H. C. Andersens sagor (Den flygande kofferten). Än mera betänkligt är det, att dylika fesagor icke — annat än undantagsvis — kunna påvisas bland medeltidens eller buddaismens predikoexempel. Stoffet till t. ex. Boccaccios noveller kan väl påvisas inom predikolitteraturen, men veterligen har ingen predikant predikat om Tummeliten, Snöhvit eller Cendrillon.

Den viktigaste haken mot Benfeys teori ligger dock däri, att han faktiskt förnekar tillvaron af all västerländsk sagolitteratur före beröringen med Indien, det vill säga före medeltiden. Denna åsikt kan numera svårligen upprätthållas. Så har man funnit en mängd sagor redan i det gamla Egypten; vidare har man uppvisat, att grekerna alldeles icke saknade en dylik sagolitteratur, och denna grekiska saga kan svårligen — såsom Benfeys skola velat göra troligt — förklaras genom en äldre påverkan från Indien. Har en dylik litterär samfärdsel under antiken ägt rum, är det väl troligare, att Grekland varit den gifvande parten än tvärtom. Benfey har själf medgifvit detta beträffande den esopiska fabeln, och en dylik strömning hvad sagan i allmänhet beträffar är således i och för sig ej omöjlig. Den indiska sagolitteraturen kan för öfrigt ej i ålder täfla med den grekiska. Den fornindiska vedalitteraturen har man väl

Digitized by Google

gifvit en mycket hög ålder, men denna litteratur kommer oss här icke vid, ty den har knapt något med den egentliga sagan att skaffa. Efter vedalitteraturens slut följer indernas stora epos Mahabharata, där djurfabler visserligen förekomma såsom episoder, men då djurfablerna till större delen äro esopiska, det vill säga grekiska, har icke häller detta något att betyda. Någon större samling af indiska sagor kunde Benfey däremot icke påvisa före 100 f. K. — den tid, till hvilken man möjligen kan förlägga Pantschatantras original — och de egentliga sagosamlingar, han kände, härrörde från tiden *efter* Kristus, således *efter* den tid, då Indien genom Alexanders segertåg blifvit ställdt i förbindelse med Hellas. Det inflytande, de starkt helleniserade rikena i Asien utöfvat på den indiska kulturen, har säkerligen ej varit ringa. När man nu vet, att den esopiska fabeln genom dessa helleniserade folk blifvit förd *till* Indien, hvarför då antaga det vara omöjligt, att äfven andra sagostoff kunnat följa med i denna strömning? I viss mån sammanhänger frågan med de resp. sagornas ålder. Antager man, att en saga *vandrat* från ett land till ett annat, är det naturligen rimligare att antaga, att sagan vandrat *från* det land, där den äldst kunnat konstateras. Förut antog man, att Indiens sagor voro äldre än Greklands. Nu är motsatsen åtminstone lika trolig, och därmed bortfaller ock det säkraste stödet för Benfeys teori.

Äfven rörande en annan punkt i teorien kan en befogad invändning göras. Benfeys efterföljare hafva antagit, att dessa sagor i Europa blifvit spridda genom de exempel, som predikanterna inmängt i sina

Digitized by Google

predikningar, och dessa exempelsamlingar skulle vidare vara i tredje eller fjärde hand öfversatta från indiskan. Men de predikomagasin, ur hvilka exemplen hämtades, härröra först från 1200- och 1300-talen, och en stor mängd af medeltidens berättelser äro äldre. Vi kunna hålla oss vid det nyss anförda exemplet om mjölkkrukan. Den indiska berättelsen blef slutligen genom Johannes af Capua öfversatt på latin (omkring år 1250) och på så sätt bekant för västerlandet. Men redan i slutet af 1100-talet läses den i en af Jacques de Vitry skrifven predikosamling.

Såsom en universell förklaring låter sig således ej häller Benfeys teori användas.

En tredje förklaring har framställts af Tyler, Lang, Mannhardt m. fl. Teorien har kallats den antropologiska, emedan den hvilar på ett studium *dels* af de moderna ociviliserade folkens sagor, *dels* af de civiliserade folkens skrock, sägner och folktro. Mannhardt framhåller med rätta, att mänsklighetens olika folk i det hela genomlupit samma lägre utvecklingsskeden och att således t. ex. germanen en gång stått på (i det hela) samma ståndpunkt som Söderhafvets vilde. I dessa vildars seder och bruk hafva vi således ett godt hjälpmedel, då vi skola studera våra egna traditioner från äldre tider eller de rester i folktro o. s. v., som ännu lefva kvar från vår egen hedniska tid. Lang påpekar, att de föreställningar och bruk, som uttrycka barbarens primitiva uppfattning af tillvaron, till en del ännu finnas kvar hos de civiliserade folken, om än blott hos de folklager, som mindre blifvit berörda af den högre kulturen. Det är ur detta naiva och primitiva uppfattningssätt, som

Digitized by Google

mytologien först vuxit fram. Vilja vi förstå denna, så måste vi studera dels de rester af denna primitiva uppfattning, som ännu finnas kvar i vår tids folktro, skrock o. s. v., dels de ännu primitiva folkens uppfattning. Men denna primitiva uppfattning är, som sagdt, öfverallt och i alla tider lika, och på grund däraf måste den därur utvecklade sagan öfverallt blifva väsentligen lika — utan förutsättning af lån, endast därför att människoanden i det hela är värksam efter samma psykologiska lagar. Därför kunna maoris om sin gud berätta ungefär samma myt, som grekerna berättade om Kronos, och Prometheus-sagan kan förekomma icke blott i Hellas utan ock på Nya Zeeland och hos Nordamerikas indianer. *Här* kunna vi tydligen *icke* tänka på något lån, utan här *måste* det vara samma mänskliga föreställning, som tagit samma form. Och det, som gäller om myten, gäller också om den rena folksagan. Folksagans alla föreställningar om troll, om människoslukande vargar, om förvandlingar och dylikt hvila på denna primitiva folktro, och därför äro dessa föreställningar öfverallt väsentligen desamma. En af denna teoris anhängare har med denna utgångspunkt påvisat, att en saga som den lilla Rödhättan i växlande former förekommer ej blott hos tyskar, danskar, engelsmän och fransmän utan ock hos maoris, hos Nordamerikas indianer, hos karenerna i Indien m. fl. Själfva tanken är öfverallt densamma: sagan visar oss enligt hans mening ett primitivt folks uppfattningssätt af döden och dödsriket, och den skildrar, huru en hjälte kämpar mot dödsodjuret inne i dess egen buk. Hos oss slukas den lilla Rödhättan af ulfven, men jägaren kommer

Digitized by Google

och skär upp odjuret, och Rödhättan och hennes mormor krypa då oskadade fram ur ulfvens mage. Hos karenerna är det Ta Yva, som slukas af en orm, men denna sprättas upp, och Ta Yva kommer lefvande fram.

Tag en annan saga — den om Vilhelm Tell, som skjuter äpplet från sin sons hufvud. Sagan förekommer äfven hos perserna och hos danskarna, men ingenstädes behöfver den antagas vara ett lån, ty själfva tanken är så allmänt mänsklig, att den fullkomligt oberoende bör eller åtminstone kan hos olika folk taga väsentligen samma form. Ett tredje exempel är än mer belysande. Alla känna vi den bekanta anekdoten om Fredrik den store och kvarnen vid Sans Souci. Anekdoten är historisk och således med full säkerhet icke lånad, men likväl berättas den af en arabisk krönikeskrifvare från 1000-talet om den persiske konungen Nuschirvan. I bägge fallen är det en regents rättskänsla i förening med hans böjelse att skryta med denna, som yttrat sig på samma sätt.

Denna teori har redan haft och kommer tvifvelsutan att få en mycket stor betydelse, särskildt för mytologien men äfven för sagoforskningen. Näppeligen löser den dock det problem, som uppställts. Längre än till så att säga sagans element kommer den ej. Den kan väl uppvisa, att enskilda motiv — troll, förvandlingar och dylikt — äro väsentligen identiska hos olika folk, den kan också visa, att samma anekdot självständigt uppstått på vidt skilda platser, men själfva den utförda, detaljrika sagan beröres ej af denna teori. I själfva värket har sagan mindre intresserat denna antropologiska skola. »Målet är»,

Digitized by Google

yttrar Lang, »att analysera sagorna genom att återföra dem till de elementära, psykologiska, mytologiska och religösa föreställningar, på hvilka de hvila», det vill säga: intresset anknyter sig icke till sagan själf utan till dess element, och i själfva värket förblandas saga och sagomotiv. Den likhet, som finnes mellan olika folks föreställningar om troll o. s. v., beror därpå, att dessa föreställningar äro alster af samma primitiva uppfattning, som är eller varit gemensam för alla, — däri har den antropologiska skolan rätt. Men den utförda sagan är *dikt* och icke längre en frukt af vildens världsåskådning under det primitiva naturtillståndet. Den är ett alster af en högre och mera utvecklad kultur, och framför allt af en enskild sagoberättare, som af de kanske hundra olika motiv, som folksagan äger till sitt förfogande — många äro dessa motiv icke och vi känna allesamman mycket lätt igen dem — sammansatt något nytt, en prosadikt, som är en spegelbild af hans tidsålders kultur, låt vara att de enskilda detaljerna lånats från mänsklighetens barndomstider. Förekommer därför en dylik utförlig, komplicerad prosadikt — ty så kunna vi kalla den värkliga sagan — hos tvänne folk, och är den hos båda väsentligen lika, kan denna likhet icke förklaras däraf, att båda folken oberoende af hvarandra skapat den. Detta är lika orimligt som att antaga, att en fransk författare oberoende af Runeberg kunnat skrifva »Fänrik Ståls sägner». I dylika fall *måste* det ena folket hafva *lånat* från det andra. Man kan gifva Lang rätt däri, att elementen *kunna* vara autoktona och att de i en mängd fall säkerligen äro det, men själfva sagan såsom sådan måste

Digitized by Google

dock hafva vandrat, och begränsar man Benfeys teori därhän, att den *blott* upptager denna allmänna sats, så torde hans teori fortfarande få anses sann, äfven sedan dess speciella formulering — att sagorna vandrat från Indien — visat sig vara förhastad.

Men erkänner man vandringsteoriens sanning, kvarstår dock alltid den fråga, som Benfey på sitt sätt sökte besvara: hvarifrån, det vill säga från hvilket *land*, hafva sagorna vandrat och hvar äro de autoktona?

Och därmed hafva vi kommit fram till den fjärde teorien — den, som i våra dagar håller på att arbeta sig fram och som i korthet torde kunna sammanfattas på följande sätt. Vissa enskilda sago*motiv* uppstå väl fullkomligt oberoende af hvarandra på vidt skilda ställen, men själfva *sagorna*, i hvilka dessa motiv i en bestämd ordning följa på hvarandra, uppstå blott på *en* enda plats och *vandra* från denna till andra. Det är orimligt att utpeka något visst land såsom urhemmet för *alla* sagor, ty dylika hafva säkerligen funnits hos alla folk. För denna teori är det således tämligen likgiltigt, att man efter Benfeys dagar värkligen lyckats att vindicera den indiska sagan en högre ålder, än Benfey med sin tids litteraturkännedom var i stånd till. Det är likgiltigt, ty för denna teoris anhängare hafva sagor funnits icke blott i Indien utan ock i Grekland och Sverige — ungefär så länge som människor där vistats. Den s. k. åldern är därför icke en ålder för sagan själf utan blott för dess framträdande eller dess omnämnande i den skrifna litteraturen, och man måste således i hvarje enskildt fall undersöka, *hvar* den ifrå-

Digitized by Google

gavarande sagan uppstått och på hvilka vägar den spridt sig. Detta kan endast ske genom en så att säga sagogeografisk undersökning, d. v. s. genom att samla alla de former och varianter, i hvilka en saga föreligger, och ordna dessa efter vissa för hvarje saga specifika synpunkter. När detta är gjordt, skall man lätt finna, *hvar* sagan ursprungligen hört hemma, d. v. s. hvar den föreligger i sin mest naturenliga form. Låtom oss taga ett exempel. Sagan om orsaken till björnens korta svans finnes hos de flesta folk, ehuru den icke alltid berättas om björnen utan också om andra djur. Nu är det emellertid klart, att sagan *icke* uppstått hos de folk, där det ifrågavarande djuret *icke* har någon särskildt kort svans, och vidare hänvisar oss ett annat sagoelement — att svansen fryser fast i isen — på ett nordligt klimat. Genom att efter dylika hufvudsynpunkter undersöka sagan kan man således komma fram till dess utgångspunkt och få klart för sig förgreningarna från denna.

Men dylika undersökningar, på hvilka särskildt finnen Kaarle Krohn inlagt stora förtjänster, äro naturligtvis mycket mödosamma, och tyvärr kunna de endast värkställas med sådana sagor, som föreligga i en *stor* mångfald af varianter. Hvad de flesta beträffar, är det ganska sannolikt, att vi aldrig skola kunna bestämma deras urhem och de vägar, på hvilka de blifvit spridda. För själfva principen är detta dock af underordnad betydelse. Grundtanken står alltid fast — alla folk hafva i alla tider diktat och haft sin glädje åt sagor.

Sedan jag nu lämnat en redogörelse för de olika teorierna, går jag att taga en hastig öfversikt öfver

Digitized by Google

det material, som finnes. Det skall då visa sig, att Benfeys teori om alla sagors härstamning från Indien i hvarje fall icke håller streck.

Af de antika folken kring medelhafsbäckenet känna vi ur denna synpunkt egentligen blott grekerna, men antydningar finnas om, att äfven de öfriga haft en sagolitteratur. Hos *romarne* finna vi t. ex. sagan om Romulus och Remus. Liknande sagor kunna påvisas i hela världen — hos de flesta folk finnes en tradition om en hjälte af mystisk börd, under väldiga naturfenomen född till världen samt utsatt och uppfostrad i skogen hos djuren. Samma historia berättas om den tyske hjälten Wolfdietrich, om den iriske hjälten Cormac, och legenden om Moses har ju i hvarje fall vissa beröringspunkter med detta sagomotiv, som helt visst fullt självständigt uppstått hos vidt skilda folk. Men denna berättelse är häller icke någon egentlig saga utan blott ett enskildt sagomotiv. Äfven *judarne* hafva haft sina sagor, och i berättelserna om Simson, Jefta och Potifars hustru träffa vi motiv, som återfinnas på en mängd ställen i världslitteraturen. Motivet med Potifars hustru, den gifta kvinnan, som först söker förföra den kyske ynglingen och som, då detta misslyckats, falskeligen anklagar honom för försök till våldtäkt, möter oss t. ex. i den egyptiska sagan om »De båda bröderna», i den grekiska sagan om Phaidra och Hippolytos samt i ramberättelsen i den bekanta samlingen Sju vise mästare. *Lydiska* sagor anföras af Herodotos (t. ex. sagan om Gyges), och han samt andra af antikens författare berätta en mängd sagor från det gamla *Egypten*. I våra dagar har detta material högst betydligt ökats

Digitized by Google

genom papyrusfynd, och egyptologen kan hafva tillfredsställelsen att visa världen sagor, hvilka hafva många tusen år på nacken, — så t. ex. den nyfunna sagan om de båda bröderna. Långt före Indien har således Egypten haft sin skatt af folksagor. Flera af dessa känna vi godt igen, så t. ex. sagan om Rampsinits torn, som berättas af Herodotos och som blott är en variant af den berömda sagan om mästertjufven. Liknande sagor finnas hos mongolerna, i flera västasiatiska samlingar, hos bröderna Grimm, den finnes såsom fransk fableau, hos Asbjörnsen o. s. v. Att flera af dessa mästertjufshistorier äro direkt lånade, den ena från den andra, lider knapt något tvifvel, men lika säkert torde det vara, att det ursprungligen funnits flera, af hvarandra oberoende mästertjufssagor, ty på det primitiva naturtillståndets ståndpunkt är skicklighet i tjufnad en konst, och därför är det också naturligt, att den förhärligats af den diktande fantasien. En undersökning som Krohns skulle här antagligen gifva intressanta resultat.

En annan egyptisk saga — om hetären Rodopis — berättas af Ælianus. I Faraos sköte nedsläppte en fågel en gång en underbart liten sko. Farao lät öfver hela landet forska efter dess ägarinna, och sedan denna befunnits vara den vackra Rodopis, gjorde Farao henne till sin gemål. Alla hafva vi hört denna saga i en något olika form — i sagan om Cendrillon. Motivet med den lilla skon, hvars ägarinna blir landets drottning, kan åtminstone stamma från Ælianus, som under medeltiden var godt känd, och sannolikt finnes ock en direkt förbindelse. En kuriös olikhet förtjänar dock att påpekas: Cendrillon har en »glas-

Digitized by Google

toffel», men äfven inom sagans värld förefaller ett dylikt plagg väl opraktiskt och obekvämt. Det besynnerliga försvinner dock, när vi veta, att Cendrillon äldst bar »pantouffles de vair» = skor af karduanläder. När dylika sedan kommit ur bruk, uppfattade man »vair» (karduanläder) såsom »verre» (glas). Ett annat exempel på ett dylikt språkligt missförstånd hafva vi i den medeltida sagan om svanriddaren, »le chevalier au cygne». Svanriddaren var stamfader till korsriddaren par préférence Gottfrid af Bouillon, men korsriddaren var »cruce signatus» (märkt med korset) eller på franska le chevalier au signe (riddaren med korstecknet). Då detta uttalades alldeles som le chevalier au cygne (svanriddaren), kom man att förblanda signe (korstecken) med cygne (svan), och i anledning däraf kombinerade man berättelsen om korsriddaren med sagan om de sju svanorna. I Cendrillon har motivet med den lilla skon dessutom kombinerats med tvänne andra hos nästan alla folk förekommande motiv: det om de elaka systrarna och det om släktens yngsta och mest föraktade medlem, som dock utför det största storvärket eller når den största lyckan (Parzifal, Askepjesken m. fl.). I denna saga har man således ett osökt tillfälle att iakttaga skillnaden emellan saga och sagomotiv.

Rikare flyter materialet, om vi vända oss till Grekland. Först hafva vi grekernas nästan oöfverskådliga rad af myter.

Undersöka vi nu den grekiska mytologien ur den synpunkt, som för närvarande är den bestämmande för oss, d. v. s. ur dess förhållande till folksagan, visar det sig, att den rena gudamyten *aldrig* är saga

Digitized by Google

utan blott myt. De grekiska gudarne äro aldrig hjältar i några värkliga berättelser, i hvilka ett längre, episodrikt äfventyr framställes, äfven om en senare tids mytologer genom att sammanföra alla de olika myter, som voro kända om någon viss gud, kunde få hop en värklig biografi öfver denne. Men en biografi, hvars detaljer blott sammanhänga genom personens enhet, är icke en saga, ty sagan äger icke blott personens utan också handlingens enhet.

Men vända vi oss däremot till de så kallade heroiska myterna, d. v. s. till berättelserna om de olika stamheroerna, Thesevs, Oidipus, Odyssevs m. fl., finna vi, att dessa nästan alltid blifvit hjältar i en eller flera rena folksagor. Hvad är väl t. ex. den så kallade myten om Thesevs, som dödar odjuret Minotavros och befriar Ariadne, annat än en folksaga, som vi, om än under andra former, möta hos de flesta folk? Thesevs själf var väl en grekisk heros eller halfgud och såsom sådan föremål för värklig dyrkan, men det äfventyr, i hvilket vi här finna honom, är sagans, icke mytens. Att vi här värkligen blott hafva en folksaga, hvars hjälte lånat ett inom myten bekant namn, antydes för öfrigt däraf, att denna så kallade Thesevsmyt i våra dagar blifvit upptecknad såsom nygrekisk folksaga. Enligt den vanliga åsikten är det myten, som dröjt kvar såsom folksaga. Enligt min mening är den nygrekiska folksagan så till vida ursprungligare, som den ännu bibehållit sagoformen, som däremot den forngrekiska så kallade myten öfvergifvit. — Öfverensstämmelserna äfven i detaljerna äro för öfrigt ganska stora. Det mystiska nystanet, som i den forngrekiska versionen vägleder Thesevs ge-

Digitized by Google

nom labyrinten, finnes visserligen ej kvar i folksagan, men i stället hjälpes hjälten af en gammal abbedissa, som bor i ett kloster, hvilket kallas »Nystanet».

Thesevsmyten är långt ifrån den enda, som i grunden är en folksaga. Oidipus, som före födelsen är förutbestämd att döda sin fader och äkta sin moder; som utsättes, men räddas och uppfostras utan att känna sina föräldrar; som sedermera på en vandring utan att veta det dräper sin okände fader, därpå löser sfinxens tre gåtor och blir konung i det land, han befriat från odjuret, samt till sist ovetande äktar sin moder — äfven hans öde är en ren folksaga. Likaså är Jason, som dödar väduren, eröfrar det gyllene skinnet och bortför Medea, en folksagans hjälte, hvars historia i sina grunddrag återfinnes icke blott i de germanska folkens dikter om Sigurd Fafnesbane utan i hart när otaliga folksagor hos de flesta folk, andra exempel att här förbigå.

Utom myter funnos i det gamla Grekland massor af lokalsägner, hvilka dels utvecklats ur den primitiva folktro, som bildar såväl mytens som sagans bakgrund, dels fritt uppfunnits, oftast för att ådagalägga kärlekens makt, andra för att förklara vissa egendomligheter i den omgifvande naturen. Redan tidigt börja dessa småberättelser att skymta fram i den grekiska litteraturen. Af fragmenten att döma förekommo de ganska ymnigt hos Stesikhoros, en bland den grekiska körlyrikens skapare (omkr. år 600). Hos honom behandlas för första gången t. ex. den bekanta sagan om herden Daphnis, hvilken för sitt trohetsbrott straffas med blindhet. I den erotiska *elegien* ingå dessa lokalsägner såsom en hufvudbeståndsdel redan

Digitized by Google

hos Antimakhos på 400-talet och ännu mer hos alexandrinarne. Öfverallt spårade man efter dylika erotiska folksägner, och det flitiga bruk, skalderna gjorde af dem, framkallade redan tidigt stora, antikvariska samlingar af denna art. Ett flitigt anlitadt kompendium var Parthenios' »Om kärleksäfventyr», egentligen en samling excerpt, som är tillägnad författarens vän, den romerske skalden Cornelius Gallus, för att tjäna denne som materialsamling, då han författade elegiska eller episka dikter.

Några exempel på dessa erotiska sägner skola belysa deras karaktär. En rik, men icke vidare högättad yngling älskar Arsinoe, dotter till konungen af Cypern. Han mutar amman att för Arsinoe yppa hans kärlekskval, men den högfärdiga Arsinoe omtalar ynglingens djärfhet för föräldrarne, och de låta afrätta amman. Ynglingen beröfvar sig själf lifvet, men då hans lik föres till grafven och Arsinoe hånfullt betraktar liktåget, förvandlar Aphrodite henne till straff i en sten. Så lyder berättelsen hos den alexandrinske skalden Hermesianax; i en däraf oberoende form föreligger samma folksägen hos Ovidius, och i ännu en variation möter den oss hos Theokritos samt för öfrigt äfven annorstädes. Förmodligen hade sägnen för sin tillvaro att tacka folkfantasiens behof att förklara tillkomsten af något egendomligt människoliknande klippblock. En annan dylik vida bekant lokalsaga är den om Dido och Æneas, hvilken förekommer redan hos Platon. En tredje också mycket berömd historia är den hellespontiska lokalsägnen om Hero och Leander, som mycket ofta behandlas inom den klassiska litteraturen och äfven öfvergått till den

Digitized by Google

moderna i den vackra tyska folkvisan om de två konungabarnen. Somliga af dessa äro som sagdt tydligen fritt uppfunna för att visa kärlekens makt. Så t. ex. historien om Selevkhos' son Antiokhos. Denne älskade sin styfmoder, och hans häftiga passion, i förening med nödvändigheten att ej förråda denna, grep honom så, att han svårt insjuknade. Fadern, som icke kände anledningen, rådfrågade den berömde läkaren Erasistratos, och denne insåg, att ynglingen var kär. För att finna, hvilken han älskade, lät han hofvets alla damer passera förbi sjuklingen, som han under denna procession kände på pulsen. Då drottningen passerade, slog denna fortare, och Erasistratos hade då Antiokhos' hemlighet. Han yppade denna för fadern, som åt sonen ädelmodigt afstod sin gemål. Anekdoten är trots namnen ingalunda historisk, ty den berättas äfven om andra. Hvarje tid eller hvarje land knöt den till någon då eller där bekant person, på grund af den estetiska lag, som jag förut påpekat och som gjort t. ex. Bellman till hjälte i så mången plump anekdot från Gustaf III:s tid.

Utom dessa mera kortfattade sägner funnos under antiken värkliga, utförda sagor, som icke iklädt sig mytens dräkt. Att man förut ej observerat detta, har naturligen berott därpå, att folksagan hos de klart tänkande antika folken ej tillmättes någon litterär betydelse såsom t. ex. i Indien. Men att folksagan dock lefvat ett friskt lif — om än icke i litteraturen så dock på folkets egna läppar — intygas af de talrika, tillfälliga hänsyftningar på denna saga, som ofta möta oss inom litteraturen. En särskildt rikt representerad grupp var skeppar- eller resesagan,

Digitized by Google

och det är tydligen på grundvalen af dylika sagor, som Odysséen vuxit upp — sagorna om Polyphemos, om sirenerna o. s. v. Smaken för dylika äfventyr tyckes ständigt hafva fortlefvat hos hellenerna; fantastiska skildringar af underbara länder finnas från alla den grekiska litteraturens perioder. Och då vid antikens slut en grekisk roman framträdde, hvilade äfven denna till en mycket stor del på detta folkliga, uppdiktade reseäfventyr.

Också komiska sagor funnos, i hvilka det grekiska folklynnets satiriska läggning träder fram, så t. ex. den bekanta historien om matronan från Ephesos, hvilken berättas af Petronius. För de flesta af oss torde den vara bekant. Matronan från Ephesos sörjde djupt sin aflidne man och ville hvarken natt eller dag lämna det grafkapell, där han stod lik. Kapellet låg bredvid afrättsplatsen, där en död förbrytare hängde i galgen. På natten kom vaktsoldaten till grafkapellet, ett samtal mellan honom och änkan började, och inom kort hade änkan glömt sin döde man för soldaten. Då soldaten begaf sig tillbaka till sin post, fann han, att man stulit förbrytarens kropp ur galgen. Upptäcktes detta, gällde det hans lif. För att rädda honom föreslog änkan då, att man i det bortsnappade likets ställe skulle upphänga hennes för detta man i galgen. Från antikens författare har denna för den kvinnliga troheten så föga smickrande historia vandrat öfver till medeltidens sagosamlingar; så t. ex. möter den oss i den till svenska öfversatta cykeln Sju vise mästare.

Men, skall man säga, värkliga fesagor funnos dock ej. Jo, äfven dylika. En är allmänt bekant: den

Digitized by Google

vackra sagan om Amor och Psyche, som berättas af Apulejus, hvilken i denna inlagt en etisk symbolism, som för själfva sagan är främmande. Denna symbolism försvann naturligtvis åter, så snart sagan å nyo råkade i beröring med folket. På 1600-talet öfversattes Apulejus' berättelse på svenska, och i våra dagar har en afkomling af denna öfversättning åter upptecknats såsom svensk folksaga — Jungfrun, som såg på sin käresta vid ljus. Alldeles oberoende af Apulejus finnes denna saga hos nästan de flesta folk.

Amor och Psyche är för öfrigt ej den enda antika fesaga, om hvilken vi hafva någon underrättelse. En annan berättas af Pausanias. Konungen af Megara hade utlofvat sin dotter åt den, som befriade landet från ett väldigt odjur. En ung hjälte, Pelops' son, dödar odjuret, afskär tungan och lägger den i sin jaktväska. Några andra, som också varit utskickade för att döda odjuret, men ej vågat detta, finna det döda djuret och uppträda med anspråk på segerlönen, men Pelops' son framvisar lejonets tunga och erkännes för den rätta. Hur många gånger och i hur oändligt många variationer hafva vi ej hört denna saga!

Slutligen hafva vi djursagan, den så kallade esopiska fabeln, som inom litteraturen framträder redan hos Hesiodos (700 f. K.), och kanske hafva vi ännu äldre anspelningar på denna. Vissa djurafbildningar, som påträffats redan i den förhistoriska s. k. mykenekulturen, återgå måhända till en dylik djursaga.

Grekland har således visst icke — såsom Benfey och hans skola förmenade — saknat sagodiktning. Men att ett så högtbildadt, så skönlitterärt och filosofiskt intresseradt folk som det grekiska skulle ägna

Digitized by Google

någon lifligare uppmärksamhet åt de folksagor, som berättades för barn och bönder, kunna vi icke vänta, och det ligger därför ej något egendomligt i att vi känna ett så jämförelsevis ringa antal sagor från antiken. Medeltiden däremot var en naiv tid, som i viss mån stod på barnets ståndpunkt, och dess litteratur måste därför företrädesvis blifva sagans. Undantager man de vetenskapliga skrifter, som bevarats, är hela den öfriga litteraturen mer eller mindre starkt influerad af sagodiktningen.

Här hafva vi först de germanska myterna, som egentligen blott äro oss kända genom den isländska litteraturen, särskildt genom Snorre Sturlosons så kallade Edda. Nästan *alla* de utförliga myter, för hvilka Snorre redogör, äro ingenting annat än folksagor. Tor, som om natten tror sig taga in i en bondstuga, men i stället sofver i jätten Skrymers handske, Odin, som i skepnad af en orm genom ett borrhål i bärget slingrar sig in till Suttung och vinner Gunlöds kärlek, jätten, som lofvar att uppbygga Asgård mot Freyas hand eller sol och måne men till slut luras af gudarne på arbetslönen — allt detta är ju tydlig folksaga och icke myt, och hvad beträffar myten om Asgårds byggande, förekommer denna också såsom en kristen legend, men då knuten till än den ena, än den andra domkyrkan (ex. Lunds), hvilket tämligen tydligt röjer, att vi här blott hafva en vanlig jättesaga, som man gjort mera tilltalande genom att anknyta den till någon för auditoriet välbekant byggnad. Tydligast röjer sig denna sagokaraktär i den s. k. myten om Iduns bortröfvande, som torde vara för välbekant för att här behöfva anföras.

Digitized by Google

Äfven den ryktbara »myten» om Sigurd Fafnesbane är i sina grunddrag blott en folksaga. Innehållet är ju i korthet följande. Efter att i skogen hafva uppfostrats hos en smidkunnig dvärg, nedlägger Sigurd den stora draken och bemäktigar sig dennes alla skatter. Sedan kommer han till en borg, som är omgifven af en trolleld, hvilken blott den utvalde svennen kan spränga öfver. Han utför den djärfva ridten, kommer in i borgen, finner jungfrun sofvande, stungen af ett sömntörne, och befriar henne. Men allt detta är blott sagomotiv. Svennen, som nedlägger odjuret, bemäktigar sig dettas skatter och befriar jungfrun, är ett motiv, som möter oss snart sagdt öfverallt; i den antika sagan förekommer det ju i varierad form i Thesevssagan och Jasonsagan. Jungfrun, som sofver i sin hundraåriga slummer och blott kan väckas af en ende, den utvalde svennen — samma jungfru möter oss i den allbekanta sagan om prinsessan Törnrosa. Och jungfrun, som vinnes först sedan svennen ridit öfver det hinder, inför hvilket alla andra prinsar kommit till korta — också hon möter oss i folksagan om prinsessan på glasbärget. Redan under medeltiden behandlades också Sigurds historia såsom en ren folksaga — i spilmansdikten Der hürnen Seyfrit. Denna åter har, försatt med några nya sagomotiv, bevarats i folksagan Das Erdmänneken, som finnes hos bröderna Grimm, och Das Erdmänneken har slutligen med några förändringar öfvergått till en svensk folkbok — den fordom så populära berättelsen om Lunkentus.

Men den primitiva folktron på jättar, gastar, troll, skogsjungfrur, dvärgar och andra representanter

Digitized by Google

för naturens krafter förekom också såsom ren folksaga utan att hafva iklädt sig mytens gestalt, nämligen såsom så kallad fesaga eller Märchen.

Denna fesaga fanns redan under antiken, såsom jag förut påvisat, och den uppstår utan tvifvel fullt självständigt hos alla folk, emedan fesagan är ett naturligt utvecklingsled i folkfantasiens värksamhet. Första gången en dylik fesaga kan påvisas inom den europeiska litteraturen — frånsedt spåren inom den grekiska — är i de så kallade bretonska lays. Namnet är så till vida vilseledande, som dessa lays brétons icke äro författade på bretonska, utan äro mindre, berättande dikter, skrifna på fornfranska. Deras förhållande till den bretonska poesien är en mycket omtvistad fråga, icke minst därför att dessa dikter såsom källa vanligen åberopa en lay bréton. *Att* bretonska skalder och sagoberättare utöfvat inflytande på den sagodiktning, som ligger till grund för dessa fornfranska lays, torde således ej lida något tvifvel. Men *hur* långt detta inflytande sträckt sig, är vanskligare att afgöra, och svårligen äga vi rätt att betrakta alla de här behandlade sagorna såsom bretonernas uteslutande egendom. Den viktigaste samling, som finnes af dylika lays, härrör från Marie de France, en anglonormandisk dam, hvilken vistades vid det engelska hofvet, som det synes, någon tid under senare delen af 1100-talet. I hennes och andra layförfattares dikter återfinna vi nu motiven till en mängd af de fesagor, som sedermera gjort sin färd genom hela Europa. I Guingamor t. ex. möta vi samma motiv, som vi känna från Lycksalighetens ö. En riddare råkar i skogen på en fe, som inbjuder honom till sitt slott. Han antager

Digitized by Google

anbudet och stannar där i tre dagar, men då han på den tredje dagen vill lämna slottet, får han höra, att han i själfva värket varit borta i 300 år. Då han icke dess mindre vill draga hem, varnar feen honom för att på vägen förtära något af hvad slag som hälst. Då han emellertid ej kan motstå frestelsen att med ett par äpplen stilla sin hunger, sjunker han ihop till en bräcklig gubbe. Men två af den sköna feens utskickade föra honom tillbaka till feens förtrollade rike. Tanken, att tidsmåtten i värklighetens värld och i andens ej äro desamma, har — säkerligen fullt självständigt — uppstått hos vidt skilda folk; vi möta den i både indiska och medeltida legender. Fantasien om en fe — en skogsfru, en bärgadrottning eller en sjöjungfru —, som lockar en af jordens söner till sin bostad, där han glömmer bort jordelifvets alla förpliktelser, är likaledes allmänt mänsklig. Den förekommer i *våra* folksagor om bärgtagna, om näcken o. s. v., och den bekanta Tannhäusersagan är ju blott *en* form af denna folktro. Elementen i denna saga bero således på motiv, som återfinnas hos de flesta folk och som öfverallt vuxit fram ur den primitiva världsåskådning, som för alla varit gemensam. Men *sammansättningen* af dessa motiv är naturligen en enskild persons värk, vare sig denna enskilda nu var Marie de France eller någon okänd sagoberättare, från hvilken hon lånat innehållet till sin dikt. — I en annan lay, Yonec, påminner ett af motiven om det, som är det ledande i sagan om Fågel Blå, det andra af Atterboms sagospel, och ett liknande motiv möta vi redan i Pantschatantra, i en mängd af medeltidens dikter och äfven i en svensk folkvisa om svennen,

Digitized by Google

hvilken såsom en fågel »öfver rosenlundar» flyger till den älskade. *Här* kan man värkligen tänka på ett direkt lån, ty föreställningen om älskaren, som förvandlar sig till en fågel för att kunna flyga till kungadotterns slott, är dock icke så naturlig för folkfantasien, att den självständigt kan tänkas hafva uppstått på olika ställen.

I en tredje dikt, Bisclavret, möta vi det vidt spridda varulfsmotivet. Själfva föreställningen om så kallade varulfvar, det vill säga om människor förvandlade till djur, är en bland de aldra äldsta och allmännaste hos alla folk, och varulfven torde knapt saknas i något folks sagodiktning, ty ganska sannolikt är, att tanken sammanhänger med en primitiv tro på själavandringen. Hjälten i Bisclavret är en riddare, som tre dagar i veckan är tvungen att förvandlas till varg. Hans otrogna hustru borttager vid ett af dessa tillfällen hans kläder, och i följd däraf måste den olycklige förblifva varg. Därunder hämnas han dock på hustrun och hennes älskare, och till slut tvingas hustrun att bekänna, varulfven återfår sina kläder och återtager därmed sin mänskliga gestalt. En liknande saga berättas i den romerske författaren Apulejus' roman De Asino; den påminner ock om sagor, som upptagas i den persiska samlingen Tusen och en dag, i den arabiska Tusen och en natt, i den isländska Volsungasagan, i en medeltida judisk novellsamling Maase Buch och ännu andra samlingar.

En tredje grupp bland medeltidens sagor — och kanske den största — är legenderna. Stoffen till dessa hämtades från alla håll, ej blott från kyrkans historia. Läser man t. ex. den vidt spridda och myc-

Digitized by Google

ket populära legenden om Judas Iskariot, som ock förekommer som ett svenskt drama, finner man lätt, att legenden i själfva värket blott är en omskrifning af den antika sagan om konung Oidipus. Liksom denne utsättes Judas med anledning af en olycksbådande dröm, som föräldrarne haft; liksom den tebanske konungen, dräper han vidare ovetande sin fader och äktar sin moder. Det är denna hans i bibeln fullkomligt okända förhistoria, som upptager nästan hela legenden; hans förhållande till Jesus affärdas däremot blott med några få ord. Äfven andra antika sagor möta oss i legendens förklädnad; så t. ex. Perseussagan i legenden om S:t Göran. Än talrikare torde de judiska legender vara, som ombildats till kristna trossagor. En sådan möta vi i Grefven i badet. Innehållet är oss säkerligen välbekant. En grefve, stolt öfver sin makt och sina rikedomar, förklarade en gång för en from eremit, att hvad än kunde ske, fattig kunde han dock aldrig blifva. Men kort därefter straffade Gud hans öfvermod. Då han en gång skulle stiga ur badet, saknade han sina kläder och måste naken begifva sig hem. På vägen erhöll han af en tiggare en klädnad, med hvilken han nödtorfteligen kunde skyla sin nakenhet, men kommen till sitt slott igenkändes han af ingen utan drefs bort med hugg och slag, och till råga på olyckan såg han en annan man, alldeles lik honom själf, betraktas såsom den värklige grefven och åtnjuta den vördnad, vid hvilken han själf var van. Nu började för honom ett lif rikt på förödmjukelser, och först då hans stolthet blifvit fullkomligt kufvad, erhöll han åter af Gud sin rätta gestalt. Alldeles samma historia berät-

Digitized by Google

tas i Talmud om den vise konung Salomo, som på detta sätt af Gud straffas för sitt högmod, och från judarne vandrade denna historia öfver till muhamedanerna och de kristna. I medeltidens legendsamlingar möter den oss ofta, och under renässansen blef den ej sällan behandlad i dramatisk form, så t. ex. i det engelska dramat King Robert of Sicily samt Calderons Lifvet en dröm.

Ej ens buddaistiska legender försmåddes, och Budda själf har såsom den helige Josafat öfvergått till ett kristet helgon. År 76 e. K. författades en indisk biografi öfver honom, Lalitavistara; på 700-talet ombildades den i Syrien till en kristen legend af Johannes Damascenus; denna legend — om Barlaam och Josafat — öfverflyttades på 1100-talet till latin, och denna åter, omkring 1440, på svenska. Att den sedan ända in i vår tid fortlefvat såsom barnbok, är bekant.

En fjärde och mycket viktig grupp hafva vi i det stora germanska djurepos, som utbildades under medeltiden. Såsom jag redan förut nämnt, torde man utan fara för misstag kunna påstå, att hvarje folk ägt sina djursagor — därmed naturligtvis icke förnekadt, att flera sagor lånats af det ena folket från det andra. Vissa förhållanden antyda ock, att icke *alla* de *grekiska* djurfablerna varit autoktona. Fablerna kallades ofta än libyska, än egyptiska, än frygiska o. s. v., och det är ju möjligt, att den grekiska fabelstocken fått icke obetydliga tillskott från Libyen o. s. v. De berättades ofta af slafvar, och dessa voro ju i regeln af främmande börd. Emellertid voro förmodligen de flesta fablerna af grekiskt upphof.

Digitized by Google

Men hvarken den grekiska eller den indiska djursagan höjer sig öfver den obetydliga och kortfattade fabelns nivå, och djurkaraktären är hos ingendera särdeles väl bevarad. Särskildt äro den indiska sagans djur knapt annat än kallt resonnerande människor med djurnamn. Hos germanerna däremot möta vi en värklig, utförlig djursaga med samma episka bredd i skildringen som medeltidens öfriga hjältedikter, och — hvad mera är — de olika djurens speciella karaktär är bevarad på ett sätt, som man väl må kalla snillrikt. Men är detta germanska djurepos om Reyneke Fosz eller Mickel Räf ursprungligt, eller äro motiven lånade? På denna fråga kunna vi troligen svara både ja och nej. Hela den storartade byggnaden af själfva sagan — och det är det förnämsta, ty detta är ju själfva dikten eller sagan — är af germanskt upphof; likaså är den mästerliga teckningen af djurens karaktär värkställd af den germanska folkfantasien. Men vissa enskildheter tyda dock på en invärkan utifrån. Djurvärlden är nämligen icke helt och hållet germansk; apan, pantern, leoparden, kamelen och elefanten uppträda där, och djurens konung är lejonet. Denna exotiska djurvärld hänvisar onekligen på orienten, och motsvarigheter till några af det germanska djureposets episoder finnas värkligen i indiska sagor. Någon litterär samfärdsel mellan Indien och Rhentrakten kunna vi dock icke antaga, och antagligen hafva dessa fabler spridt sig blott på muntlig väg öfver länderna kring Medelhafvet. Härpå häntyder ock det förhållande, att en af de sagor, som i detta epos spelar en af de mest betydande rollerna — fabeln om den flådda vargen

Digitized by Google

hvarom jag strax skall tala — första gången påträffas hos två italienska författare, Benedictus af Milano och Paulus Diaconus.

Den äldsta form, i hvilken detta djurepos föreligger, är i en latinsk dikt, Ecbasis cujusdam captivi, som på 900-talet författades af en munk i trakten af Toul. Själfva hufvudhandlingen skildrar, hur en kalf råkar i vargens våld, men till slut befrias. Hufvudintresset anknyter sig dock till en annan djursaga, som infogats i denna: sagan om anledningen till vargens och räfvens fiendskap. Djurens konung, lejonet, var sjuk, och alla hans undersåtar infunno sig hos honom — utom räfven. Beskyllningar börja nu hagla mot den frånvarande, och särskildt är vargen nitisk i att svärta honom. Till slut förklaras han fågelfri. Pantern förbarmar sig dock öfver honom och söker upp honom med den ledsamma underrättelsen. Den sluge räfven förlorar emellertid ingalunda modet utan vågar sig till hofvet, där han uppträder såsom en from pilgrim. Anledningen till hans bortvaro säger han hafva varit den, att han i det heliga landet sökt efter ett botemedel mot konungens sjukdom. Denna rörande konungatrohet förskaffar honom åter nåd, han blir nu gunstling och utnämnes till konungens lifläkare. Såsom sådan förklarar han, att konungens kropp, sedan den blifvit insmord med den undergörande salfvan, måste svepas i vargens hud, för att läkemedlet skall kunna värka. Lejonet har naturligtvis inga betänkligheter mot en dylik kur, och den stackars vargen måste släppa till skinnet.

Ur denna berättelse uppväxte medeltidens storartade djurepos, till en början ännu bevarande kyr-

Digitized by Google

kans språk, latinet, och fyld företrädesvis med en bitter satir mot påfvar, präster och munkar. Sedermera öfvergår denna djurdiktning till de moderna språken, till franska och tyska, samt blir äfven politisk satir. Denna djurdiktning afsätter sig redan under medeltiden i kolossalepopéer, den förblir under renässansen tidens älsklingsdiktning, och ännu Goethe kände sig manad att i sin Reyneke Fuchs å nyo behandla den gamla medeltidssagan. Vid sidan af denna diktning fortlefde för öfrigt äfven den esopiska fabeln.

En femte grupp af medeltidens sagor kunna vi kalla muntra berättelser. Inom litteraturen föreligga dessa äldst i de så kallade fableaus, hvarmed menas korta, oftast realistiska versifierade berättelser ur det dagliga lifvet. De flesta äro ytterst slippriga, men obestridligen i hög grad muntrande. Medeltidens drastiska humor firar här fullständiga triumfer, och skrattet klingar här så friskt och gladt, att vi hafva svårt att ondgöras öfver fableauns brott mot anständighet och god ton. De föredrogos af medeltidens jonglörer vanligen *efter* måltiden, d. v. s. sedan damerna lämnat sällskapet och tonen således blifvit mera fri. Några exempel, valda bland de mera oskyldigt lustiga, skola angifva deras karaktär.

En bonde hade hört, hur hans kyrkoherde predikade, att Gud dubbelt vedergäller människan det hon af godt hjärta gifver sin nästa. Denna predikan gick honom till hjärtat, och han sade till sin hustru: »Skola vi icke skänka kyrkoherden vår enda ko. Dels håller hon på att sina, så att förlusten ej är så stor, dels få vi af Gud två igen.» Hustrun tyckte försla-

Digitized by Google

get vara godt, och så drefvo de sin ko till kyrkoherden, som mycket lofordade dem för deras frombet samt hoppades, att andra församlingsbor skulle följa exemplet. Den nya kon fördes därefter ut i hagen och bands samman med den ko, kyrkoherden förut hade, för att på så sätt vänjas vid kamratskapet. Men när korna blifvit ensamma, började den nya kon att längta hem och släpade så småningom kyrkoherdens fredliga ko med sig, så att de till slut stannade båda framför bondens koja. Denne tackade Gud för denna dubbla vedergällning, som så hastigt kommit honom till del, men — tillägger berättaren malitiöst — han ansåg dock klokast att så fort som möjligt sälja bort den nya kon.

En annan fableau handlar om sankt Per och jonglören. I Sens bodde en jonglör, god och oförarglig. Han gjorde ingen människa för när, men hade han en slant, vandrade denna till krogen, och — värst af allt — han var en oförbätterlig spelare, som kunde förlora till och med skjortan på kroppen. Så dog han. En ung djäfvul, som var novis i yrket och därför månadtals sprungit kring utan att finna en enda själ, blef mycket förtjust öfver detta fynd, lade jonglörens själ på ryggen och begaf sig med den till helvetet. Samtidigt kommo en mängd äldre djäflar, den ena med en biskop, den andra med en stortjuf, den tredje med en munk o. s. v. Lucifer frågade hvar och en af de nykomne, hvad han kunde, och då den stackars jonglören sade sig blott kunna spela och sjunga, röt Lucifer åt honom: »Tycker du, att musik passar för den här platsen. I stället för att spela skall du sköta eldningen i den här

Digitized by Google

ugnen. — »Godt, då behöfver jag åtminstone ej frysa», svarade jonglören. Sitt yrke såsom eldare skötte han sedan med en sådan plikttrohet, att då Lucifer en gång drog bort med alla sina djäflar, satte han jonglören till att vakta själarna. Detta såg sankt Per och beslöt att begagna sig af tillfället. Förklädd till landsvägsriddare drog han till helvetet och lät tärningarna klinga för den stackars jonglören. Denne suckade, ty han hade ju ingenting att spela om. »Bah», sade sankt Per, »om du inte har pengar, kan du ju sätta upp en själ. Jag tar dem à 20 sous stycket.» »Omöjligt! Jag har fått mig ålagdt att vaka öfver dem. Hitta därför på något annat.»

»Dumhufvud! Tror du, att din herre märker, om en fem, sex själar äro borta bland den mängd som finnes.»

Slutligen kunde jonglören ej motstå frestelsen, och spelet började. Men han förföljdes af en gemen otur, och detta eggade blott ytterligare hans spelpassion. I början höll han strängt på att blott sätta upp en själ i slaget, men ju mer han förlorade, desto ifrigare blef han, och efter en stund började han dubbla och tredubbla insatserna. Till slut föreslog han sankt Per att spela om kvitt eller hela återstoden. Denne begärde naturligen ej bättre. Han vann och begaf sig med alla de frälsta själarna till paradiset, och den stackars jonglören stannade ensam kvar i det tomma helvetet. Men när Lucifer kom hem, blef han utom sig af förbittring. Den unge djäfvul, som fört jonglören dit, fick prygel, jonglören själf kördes ut, och Lucifer gaf sträng befallning om att hädanefter aldrig någon jonglör mera fick mottagas i hel-

Digitized by Google

vetet. Men jonglören begaf sig till paradiset, där han med öppna armar mottogs af sin gamle vän och spelkamrat.

Hur hafva nu dessa muntra sagor uppstått? Att den sista runnit upp i en fransk jonglörs egen hjärna, är påtagligt, och om de flesta öfriga torde vi också kunna antaga, att enskilda personer funnit upp dem, ungefär på samma sätt som anekdoter finnas upp i våra dagar. Visserligen har man hållit före, att äfven dessa skämtsagor vandrat från Indien och till Europa, där de spridts genom munkarnas exempelpredikningar. Men den grundliga undersökning, som en fransk forskare, Bédier, nyligen företagit af dessa fableaus har visat, att indiska motsvarigheter endast finnas till ett försvinnande fåtal, och hvad de så kallade predikoexemplen beträffar — om hvilka jag strax skall tala —, så börja de stora samlingarna af dessa först vid 1200-talets slut, under det att fableaulitteraturen blomstrar redan på 1100-talet. Hvarje land har tydligen haft en ständigt växande skatt af dylika anekdoter, och från det ena landet till det andra har anekdoten vandrat, berättad af den resande studenten, af den kringvandrande munken eller landsknekten, af köpmannen och öfver hufvud taget af alla dem, som vistades på färdande fot.

En sjätte grupp af sagor har af den benfeyska skolan tillmätts en så afgörande betydelse för medeltiden, att denna grupp för Benfey innefattar så godt som medeltidens alla sagor; det är den orientaliska eller, närmare bestämdt, indiska. Att Indien varit ett på sagor synnerligen rikt land, är obestridligt. En stor del af dessa sagor är dock af ett jäm-

Digitized by Google

förelsevis ganska sent datum och har aldrig blifvit öfversatt på europeiskt språk. Den likhet, som kan existera mellan dem och de europeiska sagorna, kan således ej bero på någon litterär samfärdsel utan måste förklaras genom muntlig spridning, men därvid kan det naturligen i och för sig lika väl tänkas, att en europeisk saga vandrat till Indien, som att en indisk saga vandrat till Europa. Viktigare än dessa aldrig öfversatta samlingar äro dock några, som värkligen varit bekanta i Europa. Främst bland dessa står Pantschatantra, en samling af visbetsregler och sagor, som belysa dessa. Originalet till denna samling anses ej kunna föras längre tillbaka i tiden än ungefär 100 f. K. Detta original är emellertid förloradt, och vi äro inskränkta dels till en yngre bearbetning, dels till öfversättningar. Den första, på fornpersiska, är förlorad, men finnes kvar i en arabisk öfversättning, och från denna härstammar den hebräiska, från den hebräiska texten åter den latinska, som under namn af Directorium vitæ humanæ skrefs omkring 1264 af Johannes af Capua. En annan berömd samling är »Sju vise mästare», som sannolikt också har ett indiskt upphof, ehuru vi icke känna något sanskritiskt original. Den latinska öfversättningen stammar troligen från en hebräisk, och från latinet öfvergick samlingen till de flesta europeiska medeltidsspråk, äfven till svenskan. En tredje, dock mindre betydande samling är Disciplina clericalis, som på 1100-talet sammanskrefs af en döpt jude, troligen till en stor del efter judiska och orientaliska traditioner. Den betydelse, dessa samlingar hade, var företrädesvis för medeltidens predikanter.

Digitized by Google

Vid sekelskiftet mellan 1100- och 1200-talen uppstod nämligen en ny art af predikan — som det synes i samband med franciskaner- och dominikanerordnarnas uppkomst samt albigenserkrigen. Den, som — om ej direkt infört — så dock gifvit egentlig fart åt detta nya predikosätt, var Jacques de Vitry, en bland de ifrigaste predikanterna under albigenserkrigen. »En skarpsinnig bevisförings svärd» — säger han — »har föga makt öfver lekmännen. Utan kännedom om skriften kan man visserligen ej taga ett steg, men skriften måste belysas genom exempel, som äro undervisande och roande men på samma gång uppbyggliga.» Hans predikningar öfverflöda därför af historier, anekdoter och berättelser, och ju längre fram i tiden vi komma, desto digrare bli dessa samlingar af så kallade exempel, som ansågos lämpliga att inmängas i predikantens föredrag.

Såsom ett prof på hans sätt att använda anekdoten vill jag anföra ett exempel, som tillhör världslitteraturens mest bekanta: »Slösarne» — säger han — likna den gamla kvinnan, som, när hon bar sin mjölkkruka till torget, satte sig ned att fundera, hur hon skulle kunna blifva rik. För mjölken kunde hon få tre oboler; för dessa tre oboler skulle hon köpa sig en höna, och af dennas ägg skulle hon få flera hönor. Sedan skulle hon sälja dessa och köpa sig en gris. Denna skulle hon föda upp, tills den blifvit fet och frodig, då hon skulle sälja den och köpa ett föl, som hon skulle behålla, till dess det kunde ridas. 'Då skulle jag — sade hon för sig själf — sätta mig på hästen, drifva den till ängen och ropa hopp, hopp.' När hon tänkte detta, bör-

Digitized by Google

jade hon hugga med fötterna, som om de varit sporrklädda, och af glädje klappade hon i händerna. Men när hon det gjorde, slog hon omkull mjölkkrukan, och mjölken rann ut. Hon hade nu ingenting och var till och med fattigare än förut.»

Vi känna igen anekdoten, ty vi hafva nyligen hört den i dess indiska form.

Med afseende på uppställningen kan man indela exempelsamlingarna i flera grupper. Den första gruppen — jag följer Crane's indelning — omfattar blott exempel utan någon utläggning. Dessa exempel ordnades enligt olika principer. I Promptuarium Exemplorum af Herolt och i den svenska samlingen Copia exemplorum af Magister Matthias är uppställningen alfabetisk; Herolt börjar med exempel, som hafva afseende på Abstinentia, öfvergår därefter till Accedia, Adulterium, Amicitia o. s. v. samt upptager inalles ej mindre än 634 »exempel». Det var klart, att dessa och dylika samlingar, som visserligen från början voro afsedda för predikobruk, så småningom väl mycket närmade sig vanliga novellsamlingar, och de gjorde det så mycket mer, som berättelserna långt ifrån alltid voro af en uppbygglig beskaffenhet. Här möta vi t. ex. anekdoten om den envisa kvinnan, som grälade med sin man, om åkern vore klipt eller skuren, och som, då hon af den förbittrade mannen kastades i en brunn, likväl under dödsarbetet stack upp sina fingrar ur vattnet och klipte med dem för att på så sätt åskådliggöra, att hon ännu fasthöll sin mening.

En annan dylik historia, som också förekommer i medeltidens predikosamlingar, läste jag för icke

Digitized by Google

länge sedan i en tidnings anekdotafdelning. En advokat, som ständigt var full af knep och undanflykter, låg en gång på sitt yttersta. Då prästen, som gifvit honom nådemedlen, frågade honom, om han vore beredd att mottaga syndernas förlåtelse, svarade han af gammal vana, att han nu icke vore beredd att ingå i svaromål, utan anhöll om fjorton dagars uppskof — och så dog han osalig. I den moderna formen afgifver advokaten detta svar, då man affordrar honom vigsellöftet, och i följd däraf går giftermålet om intet.

I andra samlingar äro exemplen också systematiskt ordnade, men de äro där infogade i en homiletisk utläggning. Den mest bekanta af dessa var Etienne de Bourbons Liber de Donis. I denna under medeltiden så flitigt anlitade samling förekomma massor af anekdoter, som sedermera gjort sin rond inom litteraturen. Så påträffa vi där t. ex. den nyss anförda berättelsen om mjölkkrukan, den likaledes anförda berättelsen om bonden, som skänkte sin ko åt presten, matronan från Efesus o. s. v.

Den tredje gruppen omfattar exempel med utläggningar utan någon systematisk ordning. Den ryktbaraste af dessa samlingar är Gesta romanorum. Här möta oss icke blott fabler och legender utan äfven de flesta af de noveller, som sedermera gå igen hos Boccaccio och andra af renässansens novellister. Till dessa noveller hade utgifvaren fogat en allegorisk utläggning, men denna kunde naturligen utan svårighet aflägsnas; under renässansen fick också Gesta romanorum göra tjänst såsom en vanlig novellsamling.

Digitized by Google

Ett exempel på stilen i detta bekanta arbete torde ej sakna sitt intresse:

»En riddare begaf sig bort att se om sin vingård. Men hans hustru, som trodde, att han skulle blifva länge borta, hade en älskare, till hvilken hon sände bud, att han genast skulle komma. Han kom och gick in i hennes kammare, men medan båda voro tillsammans, kom riddaren tillbaka och klappade på dörren, ty en trädgren hade skadat honom i ögat. Hustrun gömde undan älskaren och öppnade, darrande af fruktan. Men den sjuke mannen befalde henne att genast göra i ordning sängen, att han kunde få ro. Hustrun, som var rädd, att han skulle upptäcka den dolde älskaren, sade då: 'Hvarför så brådt? Säg mig först, hvad som händt.' Sedan han förklarat sitt missöde, sade hon: 'Låt mig först ansa ditt friska öga, att skadan ej må sprida sig till det.' Därpå tryckte hon sina läppar till mannens friska öga och vinkade samtidigt åt älskaren, att han skulle smyga sig bort. När detta skett, sade hon: 'Nu är jag lugn för att intet ondt träffar det friska ögat. Gå nu till sängs och hvila ut.'

Mina käre! Riddaren betecknar en kyrkans furste, hvilken har sig ålagdt att skydda den heliga kyrkan och vaka öfver de får, som öfverlämnats åt hans vård. Den okyska hustrun är själen, som genom synden ofta hängifver sig åt djäfvulen. Riddaren skadar sig i ögat, det är: kyrkans furste förblindas genom mutor — såsom det står i Vishetens bok: Skänker förblinda domarens ögon. Därför bör han inträda i rättskaffenhetens kammare och genom ånger utdrifva girigheten och lystnaden. Oförskräckt bör

Digitized by Google

han klappa på sitt hjärtas dörr, och då öppnar hustrun, det är själen, att hon må undfå Guds nåd. Men ack! Blott alltför ofta bländas det friska ögat — det är hjärtat — med hvilket vi skola skåda Gud, genom världens fåfänglighet och köttets vällust, så att vi icke kunna afvända den fara, som hotar oss eller bättra oss genom ångern. Må därför hvar och en rikta sin själs öga mot det gudomliga och se till, att icke syndens slöja lägges däröfver.»

Hvilken betydelse hafva nu dessa exempelsamlingar i sagans historia? Att de mycket kraftigt skulle bidraga att kring hela kristenheten sprida kännedomen om medeltidens anekdoter, är tydligt. Samma predikomagasin begagnades af den spanske och den svenske munken, och samma anekdot blef därför bekant i båda länderna. Men man må icke öfverdrifva denna betydelse. Dylika sagor spridas äfven på muntlig väg, och de *härstamma* icke från predikomagasinen. Tvärtom anlitade naturligtvis exempelsamlarne den hos folket lefvande sagan; så t. ex. förekommer den nyss citerade anekdoten om bondens ko *först* såsom fableau och *sedan* som predikoexempel, och om renässansens novellister såsom Boccaccio än kanske hämtade ett eller annat novellstoff från munkens exempelpredikan, är det dock troligt, att de hämtat de flesta från den folkliga traditionen. Hvad vidare fesagan beträffar, förekommer den aldrig såsom predikoexempel, och för dess spridning hafva således dessa predikningar icke haft någon som hälst betydelse.

Äfven för spridandet af de orientaliska sagorna hafva dessa exempelpredikningar haft mindre att be-

Digitized by Google

tyda, än man till en början antog. Den nyss omtalade berättelsen om gumman med mjölkkrukan är i detta fall ett mycket åskådligt exempel. Såsom jag redan påpekat, förekommer den — om än i en till sina detaljer afvikande form — i Panschatantra och finnes äfven i Johannes af Capua latinska öfversättning, där det är en eremit, som på detta sätt fantiserar om en honungskruka, som skall göra honom rik. Men Jacques de Vitry nedskref sin predikan mer än ett halft århundrade, innan Pantschatantra öfverflyttats till latin, till och med före den hebräiska öfversättningen, och någon litterär förbindelse mellan den indiska berättelsen och det västerländska predikoexemplet existerar således icke. *Om* denna anekdot först uppstått i orienten, så har den således på muntlig väg spridt sig till Europa. Men i själfva värket *kan* det också tänkas, att berättelsen ursprungligen varit t. ex. grekisk och från Grekland spridt sig å den ena sidan till orienten och å den andra till västerlandet, i bägge fallen på den muntliga traditionens väg.

Emellertid kan man redan före de orientaliska sagosamlingarnas öfverflyttande till latin — d. v. s. före midten af 1200-talet — spåra ett inflytande från österlandet. Ser man på de tyska så kallade spilmansdikterna från 1100- och 1200-talen samt äfven på de franska romans bretons från samma tid, möter man där en mängd drag, som gifvet erinra om orienten, särskildt om Tusen och en natt. I t. ex. en dikt som Herzog Ernst finner man fantastiska reseskildringar, hvilka erbjuda en slående likhet med Sinbads resor, i den franska romanen Cligés träffa vi

Digitized by Google

ett motiv, som lånats från den judiska folktraditionen om konung Salomo o. s. v. Man vill då gärna sammanställa denna strömning af orientaliska sagomotiv med korstågen och antaga, att korsfararne under sin vistelse i det heliga landet fått höra dessa sagor, som de sedermera återgifvit på sitt språk. Äfven jag har hyst denna åsikt, men en förnyad ompröfning af hithörande fakta har förmått mig att i väsentlig mån ändra mening. Visserligen grundade korsfararne värkliga feodalriken i östern, men beröringen mellan dem och landets inbyggare tyckes aldrig hafva blifvit vidare intim; skilnaden mellan muhamedan och kristen var därtill alltför skarp. Men däremot fanns det i östern ett annat rike, om hvilket detta icke kunde sägas: det var Grekland. Dess inbyggare voro kristna, bildningen och lifsuppfattningen närmade sig där ganska starkt den västerländske riddarens, all samfärdsel med orienten förmedlades af grekerna, och med 1200-talets början förvandlades Grekland som bekant till ett latinskt kejsardöme d. v. s. till en feodalstat efter västerländskt mönster och styrd af västerländska stormän. Mellan Grekland och det egentliga Europa bör det således hafva funnits ett lifligt idéutbyte, och i själfva värket visa sig också en mängd af medeltidens romaner vara bearbetningar efter grekiska original, så t. ex. Flores och Blancheflor, Aucassin och Nicolette, Partenopeus de Blois m. fl. Men Grekland var tillika ett halft orientaliskt land, och på den muntliga berättelsens väg strömmade helt visst sagostoff från orienten till Grekland och från Grekland till orienten. De orientaliska sagostoff, som medeltidens västerländska litteratur äger,

Digitized by Google

böra således med all sannolikhet till en stor del hafva nått Europa genom grekernas förmedling. Men å den andra sidan är det ganska sannolikt, att en icke ringa del af de sagostoff, som förefalla oss orientaliska, i själfva värket är grekisk, d. v. s. från Grekland vandrat såväl till orienten som till occidenten. Särskildt bör detta gälla skepparsagor sådana som sjömannen Sinbads resor, som vi ju alla känna från Tusen och en natt. Araberna voro i äldre tider icke sjöfarare, och äfven senare drefvo de egentligen blott karavanhandel. Grekerna däremot voro näst fenicierna världens äldsta sjöfarande folk, och af Odysséen finna vi, att de redan vid historiens gryning ägt en hel följd af dylika skepparsagor. Såsom jag redan nämnt, följde denna smak dem under hela deras tillvaro. Den efteralexandrinska tiden skapade i den fantastiska biografi öfver Alexander den store, som falskeligen gick under Alexanders vän Kallisthenes' namn, ett slags reseroman, och oafsedt denna öfverflödar den senare grekiska litteraturen på resebeskrifningar, vanligen af ett uppdiktadt innehåll. Under kejsartiden uppträder en ny konstart, prosaromanen, men också denna är knapt annat än en resebeskrifning. Innehållet i de flesta kan i korthet sammanfattas så: de båda älskande skiljas åt, han kastas till ett land, hon till ett annat, båda upplefva en serie af spännande äfventyr samt föras af slumpen än till den ena orten, än till den andra för att i romanens slut lyckligen förenas. Slutligen voro grekerna äfven under medeltiden företrädesvis ett handlande och sjöfarande folk. Undersöka vi nu de olika episoderna i Sinbads resor, så finna vi — trots de

Digitized by Google

stora förluster den helleniska litteraturen lidit — grekiska motsvarigheter till de flesta af dessa. Det fascinerande inflytande, som den Benfeyska teorien utöfvat på de flesta forskare, har dock gjort, att man icke dragit den enligt min mening naturliga slutsatsen: dessa sagor stamma från Grekland och icke från Orienten.

Vi återvända till predikoexemplet. Såsom jag redan nämnt, hade åtskilliga af dessa exempelsamlingar en nästan helt och hållet världslig karaktär, och säkert är, att de minst lika ofta tjänstgjorde såsom förströelselektyr som såsom uppbygglig läsning. Öfvergången till novellen var därför nästan omärklig, och de äldsta novellerna skilja sig föga från predikoexemplen. De tidigaste profven på dylik prosadiktning äro italienska. Samlingen Cento novelle antiche från slutet af 1200-talet torde vara den äldsta. Men novellens egentlige skapare blef som bekant Boccaccio med sin Decamerone. Hans och andra italienska novellisters arbeten öfversattes sedermera under renässansen på de flesta europeiska språk, efterbildades och framkallade nya samlingar; så t. ex Heptamerone af den snillrika drottning Marguerite de Navarre. Renässansens dramatiker upptogo vidare de stoff, som här funnos; så t. ex. Shakspere i sina lustspel. Genom resande teatertrupper spriddes dessa än ytterligare, och på så sätt blefvo dessa anekdoter och berättelser en gemensam europeisk egendom.

Äfven fesagorna började efter renässansen att spridas genom tryckpressens försorg. 1550 utkom italienaren Straparolas samling, Den innehåller väl hufvudsakligen noveller men äfven åtskilliga rena folksagor (så

Digitized by Google

som t. ex. Mästerkatten). Omkring 1637 följde Giovanni Basiles Pentamerone, den första värkliga sagosamlingen, och 1697 utkom Perraults världsberömda Contes de ma mère l'oye. Därmed hade sagan fått hemortsrätt inom litteraturen. Det var till sagans värld den bildningströtte nu drog sig tillbaka, liksom han förut sökt sin tillflykt i idyllen, och sagodiktningen blef nu på modet. Folklig blef denna diktning — madame d'Aulnoys och andras — icke; det är en saga i rococons sirliga och smått lillgamla stil, men den förberedde dock intresset för den värkliga folksagan. Att åter hafva bragt denna till heders är 1800-talets förtjänst.

Digitized by Google

Drottning Kristina.

Gustaf Adolfs dotter, som afsvär sin faders tro, den snillrika, lysande härskarinnan öfver nordens mäktigaste rike, som ännu ej 28 år gammal trött af regeringsbördan, nedlägger sin krona för att tillbringa sitt återstående lif bland sina konstskatter, sina manuskript och böcker, hemlös, orolig och olycklig i den minnesrika Tiberstaden — denna gåtfulla, än beundrade, än smädade kvinna fylde redan samtiden med det lifligaste psykologiska intresse, och få personligheter skymta oftare än hon fram i det senare 1600-talets memoarlitteratur och diplomatiska brefväxling; få voro också mera utsatta för smädeskrifvarnes pamfletter.

Eget är därför, att den svenska forskningen ej mera sysselsatt sig med hennes skiftande lefnadsbana. Visserligen utgaf Arckenholtz 1751—1760 det digra, fyra volymer starka värket Mémoires pour servir à l'Histoire de Christine, men detta arbete kan närmast karaktäriseras såsom ett Augiasstall af alla möjliga osmälta notiser, hopförda utan reda och ordning, och dess enda värde ligger i de handlingar, som där —

Digitized by Google

med tidens vanliga onöjaktighet — blifvit aftryckta. Geijer har visserligen också behandlat Kristinas historia till tronafsägelsen, men dels sysselsätter han sig där så godt som alls icke med drottningens personliga historia, dels har han för de få fall, han ingått på detta ämne, anlitat ganska underhaltiga källor. För hennes senare historia säger han sig själf sakna allt intresse: »Hvad man sedan om henne hörde, hennes först hemliga, snart offentliga öfvergång till katolska kyrkan, gjorde henne för alltid främmande för sitt forna fädernesland. Hon besökte det likväl åter 1660 och 1667, och har förnyat både sina anspråk och sin afsägelse, liksom hon år 1668 äfven anmälde sig till den lediga polska kronan. Det är omöjligt och onödigt att forska efter förklaringsgrunder till ett sådant handlingssätt».

Denna lucka i Kristinas biografi fyldes väl af Fryxell i dennes bekanta Berättelser, men på ett sätt, som endast allt för mycket blottar svagheterna hos den i så många punkter utmärkte författaren. För komplicerade naturer som Kristinas saknade nämligen Fryxell all blick, och då man läser hans framställning af den olyckliga drottningens historia, tycker man sig nästan höra en hederlig nämndeman hålla föredrag om Guy de Maupassant eller någon annan af vår tids sensitiva författare. Vidare var Fryxell i grunden en gammal rationalist, som aldrig rätt senterade det olika lynnet hos olika tidehvarf och som därför innerst aldrig förstod de historiska personligheter han sökte teckna. Då därtill i detta fall kommo brister i källforskningens noggrannhet, kan man förstå, att hans »Kristina» ej blifvit något lysande alster af svensk häfdateckning.

Digitized by Google

Odhner har i sin »Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare» naturligen ej haft anledning ingå på drottningens egen biografi, och tills för kort tid sedan hade vårt land således ingen Kristinabiografi — onekligen ett egendomligt förhållande, då man tager hänsyn till de talrika, visserligen i allmänhet föga betydande bidrag härtill, som i utlandet publicerats.

Ett tyvärr aldrig fortsatt uppslag till en modern Kristinabiografi gjordes visserligen af Martin Weibull i den väckande uppsatsen Mémoires de Chanut (Hist. Tidskr. 1887, 1888)*), i hvilken författaren dels lämnade en ypperlig kritik af den förnämsta källskrift, på hvilken Kristinaforskningen hittills stödt sig, Chanuts föregifna memoarer, dels äfven inlade en afgörande gensaga mot de många illvilliga och delvis äfven enfaldiga omdömen, som fälts om drottningens person och hennes förmenta gunstlingar och älskare. Weibulls undersökning var emellertid mera ett uppslag till en biografi, än en utförd framställning ens af hennes svenska tid.

Den brist inom vår litteratur, som här påpekats, har nu dock fylts af Bildts arbete *Christine de Suède* — en biografi, stödd icke blott på ett ytterst omfattande tryckt och handskrifvet material, utan också författad med den moderne historikerns psykologiska uppfattning, dennes blick för den flydda tidens åskådningssätt och hans humana, sympatiska känsla för de handlande personerna. Författaren framträder under den blygsamma förklädnaden af utgifvare. Af arbe-

*) Sedermera efterföljd af samme författares promotionsprogram: »Drottning Kristina och Klas Tott» (1892).

Digitized by Google

tets titel att döma skulle man här blott hafva en samling af Kristinas under åren 1666—1668 till kardinal Azzolino skrifna bref, men man finner snart, att titeln är vilseledande. Af bokens omkr. 500 sidor upptagas vid pass 150 af en inledning, skildrande Kristinas personliga historia till den tidpunkt, då brefven börja, och i det följande förbindas alla brefven genom en mellanliggande, förklarande text, så att arbetet i själfva värket blifvit en, hufvudsakligen på de azzoliniska brefven stödd monografi öfver Kristina från det ögonblick, då hon lämnade Sverige, till den tid, då brefven upphöra eller 1668. Man kan visserligen beklaga, att man på så sätt endast fått lära känna några få år af exdrottningens skiftesrika lif, men — däri ligger arbetets betydelse — i skildringen af dessa år har man dock fått drottningens hela personlighet lefvande och åskådlig framför sig, tecknad till en del af henne själf i de på samma gång spirituella och vemodiga brefven.

I ett företal lämnar utgifvaren en redogörelse för den viktiga samling, som lagts till grund för hans edition, en samling, som egendomligt nog aldrig varit begagnad af svenska forskare, ehuru man dock känt till dess existens. Så gjorde dåvarande sändebudet i Florens J. W. Bergman några afskrifter ur det azzolinska arkivet, som han meddelade till Fryxell, hvilken äfven citerar dem i sin framställning, och i Riksarkivet finnas och hafva dessa bref länge funnits i afskrift, ehuru utan tydning af de chiffrerade partierna. Så mycket egendomligare förefaller det, att ingen svensk forskare före frih. Bildt fallit på den tanken att grundligt undersöka detta för Kristinas

Digitized by Google

historia så värderika arkiv, om hvilket man dock på förhand kunde veta, att det måste innehålla handlingar af en afgörande betydelse för Kristinas historia.

Vid sin död insatte drottningen kardinal Azzolino till sin universalarfvinge. Icke blott hennes rika konst- och manuskriptskatter tillföllo honom, utan ock hennes egen högst betydande korrespondens. Af skäl, som lätt förstås, började kandinalen genast efter drottningens död att förstöra den förtroliga brefväxlingen dem emellan. Men han hann blott att tillintetgöra sina egna bref till drottningen — så när som ett hundratal oviktiga biljetter — samt hennes bref till honom intill 1666. Då han kommit så långt i sin gallring, öfverraskades han af döden; han afled nämligen endast några veckor efter sin kungliga väninna. De utan tvifvel utförliga och viktiga bref, som hon skref under sina resor 1656—1658 och 1660—1662 existera således ej mera, och efter 1668 lämnade hon ej vidare Rom. Ehuru hon och kardinalen naturligen ock under denna tid korresponderade med hvarandra, behöfde de nu endast växla några korta biljetter, och för drottningens psykologi kunna dessa ej hafva samma betydelse som de lyckligtvis bevarade bref, hvilka hon sände sin kanske enda fullt förtrolige vän under de år (1666—1668), hon vistades i Hamburg.

Äfven efter det att Azzolino förstört en så betydande del af drottningens papper, återstod likväl en samling af omkring 10,000 nummer. Af dessa afsöndrades kort därefter en ganska betydande del, omkr. 4,000 nummer, valda som det tyckes på slump. Denna samling öfvergick i familjen Albanis ägo, och det var företrädesvis den, som Arckenholtz lade till

Digitized by Google

grund för sina Mémoires de Christine; omkr. 400 af brefven finnas där aftryckta. F. n. befinner sig denna samling i Montpellier och har äfven flitigt begagnats af vår tids Kristinaforskare. Men återstoden, som stannat i det azzoliniska familjearkivet (nu i villa Rinuccini vid Empoli), har däremot egendomligt nog blifvit så godt som förbisedd, och bland denna återstod hafva vi dock de så viktiga brefven 1666—1668. De äro alla affattade på franska, af hvilket språk drottningen hälst begagnade sig; hon säger sig skrifva detta ledigare än både italienska och svenska. Till en del äro de skrifna med chiffer, men genom en skarpsinnig undersökning har det lyckats friherre Bildt att finna nyckeln och tyda dess gåtor.

Azzolino var Kristinas mest förtrogne vän och vid upprepade tillfällen försäkrar hon, att hennes hjärta ej ägde några hemligheter för honom. Dessa försäkringar afgifvas i en så djup, lidelsefull och innerlig ton af sanning, att icke ens tviflaren kan vägra henne tilltro. Hennes bref till honom gifva oss också henne själf sådan hon värkligen var med alla hennes förtjänster, kanske ännu mer med hennes fel, och i hvarje fall lära vi genom dem att *förstå* denna egendomliga, motsägande karaktär.

* * *

Redan af naturen var Kristina starkt hysterisk, och psykiskt ägde hon en ärftlig belastning. Hennes moder, Maria Eleonora af Brandenburg, var långa tider ej vid sina sinnens fulla bruk, och äfven inom Vasahuset var sinnessjukdomen ärftlig. Hos

Digitized by Google

tvänne af konung Gustafs söner, Erik och Magnus, hade anlagen utvecklats till fullkomlig sinnesförvirring, och den tredje, Johan, led både såsom ung och såsom äldre af en stark »melancholia»; hans ätt slutade ock i fullkomlig degeneration.

Dessa Kristinas medfödda anlag främjades ytterligare genom en förvänd uppfostran. Hon hade ärft icke blott sin moders hysteri utan äfven något af sin faders snille och var ett brådmoget, nervöst barn. Men detta barn unnade man ingen hvila, utan tränade henne med en energi, som visserligen af henne gjorde en lärd i stubb, men å den andra sidan utvecklade alla de sjukdomsfrön, som hon ärft från äldre generationer.

Kristinas lif är därför en hysterisk sjuklings, och dess enhet ligger kanske just i dess rikedom på motsägelser. I likhet med alla nervösa kvinnor ägde hon en oerhörd förmåga att uthärda fysiska ansträngningar, hon kunde nästan en hel dag sitta i sadeln, utan att man hos henne spårar någon trötthet, hon reser med en hastighet, som nästan håller på att taga lifvet af kavaljererna i hennes svit, under det att hon själf förefaller frisk och blomstrande, hon för en diet, som är den mest otjänliga man kan tänka, och hon öfverdrifver äfven denna; då hon en gång ordineras att för sin hälsa dricka mjölk, tömmer hon en dag tio flaskor, blir visserligen sjuk på försöket, men kan ändock arbeta som ett helt kansli.

Hon var otvifvelaktigen lärd, men icke häller i sina studier tyckes hon hafva haft förmågan att begränsa sig till och inträngа i någon viss disciplin, utan äfven häri lik vår tids begåfvade, nervsjuka

Digitized by Google

kvinnor, skummade hon gärna allt. För poesien hade hon ett lifligt intresse, och dock var hon i det hela en poesilös rationalist, hvars fantasi var torr, om än ytterst liflig och bördig på uppslag. Hon var en ifrig och troende katolik, men hon saknade alldeles renegatens bigotteri, och någon katolsk extas finner man icke hos henne. Om orsakerna till hennes öfvergång får man väl ej ens genom denna brefsamling någon klar föreställning, men näppeligen har hon såsom Geijer förmodade ur ateismen och indifferentismen kastat sig i den katolska kyrkans armar, ty i religiösa ting tyckes hon hvarken hafva varit tviflare eller likgiltig. Ej häller kan hennes öfvergång hafva berott på de estetiska motiv, som i vårt århundrade fört så många till Rom; därtill var Kristina allt för litet svärmisk och hade ett allt för klart hufvud. Men måhända fanns det äfven hos henne något af Johan III:s förkärlek för denna åldriga, allmänneliga kyrka, som så förnämt höjde sig öfver de tvistande protestantiska sekterna, och Kristina gör intryck af att tala sanning, då hon uppgifver, att hon redan från ungdomen hyst ringaktning för den kyrka, i hvilken hon uppfostrats. Vi kunna också förstå detta. Denna unga kvinna, som genomforskat sin tids hela vetande, som på förtrolig fot umgicks med samtidens främste lärde, måtte dock hafva haft svårt att hysa någon vördnad för de beskedliga, oftast okunniga, trångbröstade och dogmatiska protestantiska prästerna. Tänkare som Cartesius, diplomater som Chanut och Pimentel voro dock trots sitt fria tänkande trogna katoliker, och hon hade därför svårt att föreställa sig protestantismen annat än som en underklassreligion, passande möjli-

Digitized by Google

gen för de halfbarbariska nordiska och tyska folken, under det att katolicismen närmast framträdde såsom en trosform för mänsklighetens aristokrater. Inom denna kyrka fann hon sina själsfränder, och liksom hon innerst var en främling för sin faders land var hon det ock för hans religion.

Vek var Kristina icke, och på denna egenskap berodde icke hennes öfvergång. Det drag, som kanske först framträdde för dem, med hvilka hon råkade i beröring, var snarare en manlig, nästan barbarisk kraft, som gjorde, att hon föreföll de förbindliga sydländingarna väl mycket »gotique». Hon säger vanligen sin mening rent ut, »senza complimenti», hon kan t. o. m. vara groft ohöflig i sin brutala sanningskärlek och sitt förakt för all flärd. I sin klädedräkt är hon mer än vårdslös, och i Frankrike uppträder hon som ett slags kvinnlig Alceste, men med vida mera oslipade later än Molière vågat gifva sin flärdhatande »misanthrope». Vid sidan af denna storslagenhet i uppfattningen af lifvets bagateller är hon dock till ytterlighet småsinnad, kan hafva långa diplomatiska underhandlingar, om hon skulle bjuda en gäst en fauteuil eller blott en taburett; hon grälar om den löjligt obetydliga s. k. kvartersfriheten, som om det gält lifvet; hon är sjukligt rädd om sin värdighet samt hyser för sig själf en beundran, som visar, att hon trots allt tal därom aldrig vågat dissekera sitt eget väsen, och hennes obestridliga sanningskärlek hindrar henne icke att gifva sina agenter ganska perfida instruktioner.

Hon hade en hysterisk kvinnas oförmåga att någonsin se värkligheten modigt i ansiktet. Hela sitt

Digitized by Google

lif igenom låter hon bedraga sig af lycksökare och ögontjänare såsom t. ex. Santinelli, under det att hon stöter trogna tjänare som Adami från sig genom sin sårande högfärd och sin sjukliga misstro. Hon vill aldrig eller, kanske rättare, vågar aldrig inse den svenska regeringens ställning till hennes person efter trosafsägelsen, och icke ens för Azzolino vågar hon fram med hela sanningen. Hon borde dock tillräckligt hafva känt de sträfva svenska protestanterna för att ett ögonblick kunna tilltro dem om att gifva henne officiell rätt att hålla katolsk gudstjänst i hufvudstaden. Hon är en oförbätterlig sangviniker, och hela hennes lif är ett förhoppningarnas fortsatta skeppsbrott. Hon spinner planer för hela Europas politik, drömmer om att fästa Polens krona på sitt hufvud, att förena Europas alla furstar till ett korståg mot turkarna — men saknar ständigt förmågan att bedöma svårigheterna.

Hon har den hysteriska kvinnans brist på psykisk uthållighet och dennas lidelsefulla häftighet. Hon väfver ständigt på ett nät af sluga beräkningar, men i ett ögonblicks öfverilning kan hon brutalt slita sönder alla maskorna. Lika hastigt som hon griper fast i en idé, lika hastigt kastar hon den öfver bord; som nyblifven katolik söker hon sitt stöd hos konungen af Spanien, men knapt har hon kommit till Italien, förr än hon tar Frankrikes parti och sätter in hela sin energi på att rycka Neapel från Spanien. Hon fäster en öfverdrifven vikt vid att 1667 få komma till Stockholm, utfärdar massor af sluga diplomatiska instruktioner och noter, men i ett ögonblick af uppbrusning vänder hon, blott hunnen till Norrköping,

Digitized by Google

hufvudstupa tillbaka till Hamburg, för att kort därefter vilja resa tillbaka igen — *med* uppgifvandet af de fordringar, som nyss förut framkallat hennes vredesutbrott.

Hon är kall och känslolös. I Hamburg nästan njuter hon af att få skjuta på folkmassan, som råkat i förbittring öfver den utmanande illumination, med hvilken hon firat Clemens IX:s val till påfve, hon mördar med kallt blod Monaldesco och tyckes tala fullt sant däri, att hon aldrig ångrat denna blodsdom, hon öfvergaf sitt land utan att där kvarlämna någon enda vän, någon som stod hennes hjärta nära, och hon bytte om omgifning, som en annan byter om dräkt. För sitt land saknade hon all känsla, och i hennes privata brefväxling möta vi aldrig ett enda litet ord af kärlek till det folk, öfver hvilket hon regerat. Hon bedömer det med en blandning af nykter observation och högdraget förakt; stundom lyser det t. o. m. fram en viss skadeglädje öfver landets förfall. Sverige intresserar henne endast för apanagets skull, och med en kallhjärtad egoism söker hon äfven under landets mest brydsamma tider utprässa sitt underhåll samt ryggar ej ens tillbaka för tanken att afhända riket några af dess provinser.

Denna brist på fosterlandskärlek förefaller dock vår tid mera sårande än den föreföll Kristinas; i konflikten mellan egna intressen och rikets skulle icke så få af den tidens stormän knapt hafva handlat mindre själfviskt än hon, och vi böra alltid komma ihåg, att fosterlandskärleken vida mer än man tror är ett kulturalster, som i vår tids mening knapt är ett århundrade gammalt; vi behöfva blott erinra oss

Digitized by Google

Anjalaförbundet och de franska emigranter, som i de allierades härar kämpade mot sitt fädernesland. För Kristina kom därtill en annan sak. Hon var uppfostrad vid och hade sina intryck från den tidens franska hofroman, Honoré d'Urfé's och Mademoiselle de Scudéry's, där folken blott synas vara till för att låta massakrera sig för någon underskön prinsessas eller någon förälskad konungasons kärleksgriller, och dessa romaner — som i det fallet för öfrigt ej voro utan motsvarigheter i värkligheten — visade ock, huru dessa furstliga personer byta land och kronor som borgerligt folk byta gårdar. Undersåtarna i dessa romaner hafva blott till uppgift att låta slå ihjäl sig för sina härskares gloire, att betala sina skatter och underdånigt betyga sin glädje vid alla hugnesamma tilldragelser inom de höga familjerna.

Det var från denna idévärld den unga drottning Amarantha fick sina första politiska intryck, och vi kunna därför ej förvåna oss öfver, att hon saknade känsla för sin plikt såsom svenska och Gustaf Adolfs dotter — och dock visa dessa bref, att äfven hennes hjärta kunde värmas, att hon kunde blifva vek, ödmjuk, hängifven och självuppoffrande. Det var i sitt förhållande till Azzolino. Tidens skandallitteratur har som bekant utmålat Kristina som en svensk Messalina, men dylika smädelser tarfva icke ens en vederläggning. Brefven visa oss tvärtom en i denna punkt nobelt kännande och djupt allvarlig kvinna, som minst af allt gör ett sensuellt intryck. Likaså är det alldeles säkert, att hennes förhållande till De la Gardie, Tott, Bourdelot, Pimentel, Santinelli, Monaldesco och alla andra, som skvallret velat göra till

Digitized by Google

hennes älskare, aldrig varit annat än härskarinnans, knapt väninnans. Men med Azzolino är det en annan sak. Alla hennes bref till honom andas en så djup lidelse, att läsaren aldrig kan misstaga sig på arten af deras böjelse för hvarandra. Då brefven börja, har denna erotik redan kärlekslyckans och den första berusningens gränsmärke bakom sig. Azzolino hade då brutit denna förbindelse, som var så oförenlig med hans ställning som katolsk präst och en af kyrkans furstar, måhända hade han också skrämts tillbaka af den otämda lidelsen hos denna redan åldrande kvinna, som hemlös och olycklig krampaktigt hängde sig fast vid det enda, som ännu gaf lifvet något värde för henne. Den senare orsaken antydes, den förra utsäges tydligt i ett märkligt bref, hvars chiffer utgifvaren tydt. »Jag trodde mig — skrifver Kristina till svar på Azzolinos nu förlorade bref, som här tydligen citeras — i mitt sista bref hafva tillräckligt svarat på er chifferskrifvelse, och jag vill endast tillägga, att jag aldrig vill förtörna den nådige Guden och ej häller gifva er anledning att förtörna honom, men detta beslut skall icke hindra mig från att älska er in i döden, och då er religiösa känsla (dévotion) befriar Er från att vara min älskare, befriar jag Er från att vara min tjänare, ty jag vill lefva och dö såsom er slafvinna.»

Ehuru försmådd, förblef Kristina sin kärlek trogen. Hon misstänker, att kardinalen vill hafva henne bort från Rom, där hennes närvaro ju kunde kompromettera honom, och hon säger sig vilja lyda honom, äfven om han skulle fordra detta, hon lofvar att aldrig vidröra deras brutna förhållande; men sin kärlek, som

Digitized by Google

intet fordrar, kan hon dock icke uppgifva: hennes hjärta skall ständigt tillhöra honom såsom i forna lyckliga tider. Hon, eljes så stolt och uppbrusande, tar ödmjukt emot kardinalens alla förebråelser, och det tysta lidande, som skymtar fram bakom hennes ord, värkar djupt gripande. Af några samvetskval öfver denna från katolsk synpunkt brottsliga böjelse lider hon icke. Man tycker sig snarare finna, att hon känner en fint danad, ädel och älskande kvinnas hela stolthet öfver denna kärlek, som fylt hennes lif och hvars minne är hennes enda lycka.

Sådan är den bild, brefven gifva af Sveriges forna drottning. Något idealporträtt är det icke. Skuggorna falla tunga och skarpa däröfver som öfver den Rembrandtska penselns alster, men bland dessa skuggor leker dock en stråle af samma himmelska ljus, som strömmar öfver den store mästarens dukar, och då man slutat läsningen af dessa bref, är det med en djup medkänsla för den olyckliga, trots alla fel både på hufvudets och hjärtats vägnar rikt begåfvade vasaättlingen.

Digitized by Google

Ur Gamla Papper

Sjätte Serien

Digitized by Google

af

Henrik Schück

Hugo Gebers
Förlag

Digitized by Google

UR

GAMLA PAPPER

POPULÄRA KULTURHISTORISKA UPPSATSER

AF

HENRIK SCHÜCK

SJÄTTE SERIEN

MED ILLUSTRATIONER

STOCKHOLM
HUGO GEBERS FÖRLAG

Digitized by Google

HARVARD COLLEGE LIBRARY
GERMAN DEPARTMENT FUND
July 14, 1923

STOCKHOLM 1904
KUNG. HOFBOKTR. IDUNS TRYCKERI-A.-B.

Digitized by Google

INNEHÅLL.

	Sid.
Trefaldighet	1
Profeten Jona	26
Hamurabis lag	52
Menanders nyfunna komedier	75
De sista vestalerna	85
Ströftåg i det gamla Paris	98
»Gallimatthias»	123
Folklitteratur	132
Stora författare och små	179
Ett blad ur vår litteraturhistoria	191
Den götiska skolan	208

Digitized by Google

Digitized by Google

Trefaldighet.

En af det moderna Tysklands aldra yppersta klassiska filologer, Herman Usener, har i tidskriften Rheinisches Museum för 1903 infört en uppsats, »Dreiheit», hvari han behandlar tretalets betydelse, särskildt inom den grekiska mytologien, men äfven för den äldre kristendomen. Denna afhandling förtjänar utan tvifvel att vara känd äfven utanför de klassiska filologernas krets, och jag vill därför i ett fritt referat redogöra för dess hufvudpunkter, hvarjämte jag här och hvar, då så synts mig lämpligt, gjort några tillägg.

Hvar och en har utan tvifvel iakttagit den betydelse, som talet tre äger inom hans omedvetna själalif. Detta behof att ordna in företeelserna i en »trehet» * har med all sannolikhet sin källa i människans estetiska känsla, ty först i tretalet ernås en full harmoni inom musiken, inom den bildande

* I det följande begagnar jag denna halftyska term, enär det svenska ordet »trefaldighet» i språket fått en speciell betydelse: treenighet.

Digitized by Google

konsten och inom dikten. Folksagan, som ju är ett troget uttryck för människans omedvetna estetiska behof, erbjuder härpå massor af exempel. Hjälten har vanligen två äldre bröder, som före honom söka vinna »prinsessan», och tretalet blir således fullt. Eller också är det två falska vänner, som söka bedraga honom vid det kritiska företaget — således äfven här tre deltagare. En vansklig bragd misslyckas vanligen två gånger, för att den tredje krönas med framgång o. s. v. Men därjämte synes den uråldriga talmystiken hafva medverkat. Talet tre är ju det första, som ej kan delas, och det fick därför — liksom det likaledes odelbara sjutalet — redan mycket tidigt en mystisk innebörd. Denna visar sig naturligtvis framför allt på religionens område, och Usener har anfört en mängd exempel på denna tendens hos grekerna att skapa mytologiska triader.

Det äldsta teologiska arbete, som den grekiska litteraturen äger, är som bekant Hesiodos' Theogoni, och i denna förekommer icke mindre än femton dylika grupper af mytologiska väsen. Vi hafva — för att blott nämna några af de mest bekanta — de tre gorgonerna (Stheino, Euryale och Medusa), de tre horerna (Eunomia, Dike och Eirene), de tre moirerna eller ödesgudinnorna (Klotho, Lakhesis och Atropos) och de tre khariterna (Aglaia, Euphrosyne och Thalia). Efter Khaos uppträda Gaia, Tartaros och Eros; Kronos och Rhea få tre döttrar (Hestia, Demeter och Hera) samt tre söner (Hades, Poseidon och Zeus) m. m.

Så vidt man kan se har denna trehet ofta saknats i den teologiske författarens folkligt mytologiska

Digitized by Google

källor, och den tredje figuren har då tillagts af ett måhända omedvetet behof att skapa en religiös trehet. Så t. ex. hafva de tre kykloperna Brontes (åska), Steropes och Arges från början blott varit två, ty Steropes och Arges äro blott olika namn för blixten. Å den andra sidan har den fjärde figuren af samma skäl bortskurits; så berättas, att Astraios och Eos fostra vindarna Zephyros (västan), Boreas (nordan) och Notos (sunnan); östanvinden nämnes däremot icke.

Men äfven om man frånser Hesiodos, så vimlar den grekiska mytologien af dylika triader. Herraväldet öfver världen innehades som bekant af de tre kroniderna Zeus, Poseidon och Hades, och i underjorden dömdes de aflidnes skuggor af tre domare Minos, Rhadamanthys och Aiakos. Erinyerna voro tre, likaledes Harpyorna, Sirenerna, Hesperiderna och Kekrops döttrar, och äldst kände man blott tre muser, ehuru antalet sedan tredubblades till nio.

De gudar, som anropas på offergåfvor, äro likaledes vanligen tre. Några exempel kunna anföras. Då phokerna vunnit en seger öfver thessalerna egnade de en tacksam gåfva åt Apollon, Athena och Artemis; ett minnesmärke i Argos var helgadt åt Artemis, Zeus och Athena; på altaret i Amphiareion nämdes Herakles, Zeus och Apollon; andra dylika triader äro Zeus, Athena och Herakles, Zeus, Athena och Hermes, Herakles, Hermes och Apollon m. fl.

De hjälpande sundhetsgudarna voro väl äldst blott två — de båda dioskurerna eller Asklepios och Hygieia — men äfven denna grupp påvärkas af den allmänna tendensen. Så fanns det i Epidauros en kult af Apollon, Asklepios och Hygieia och en yngre

Digitized by Google

af Asklepios, Hygieia och Telesphoros, i Athena Aleas tempel i Tegea hade man triaden Athena, Asklepios och Hygieia o. s. v.

Mycket ofta voro äfven en stads skyddsgudomligheter tre, hvilka gemensamt dyrkades på Akropolen. I Mytilene hade man Zeus, Poseidon och Hades, i Magnesia vid Mäander Zeus, Artemis och Apollon, i Iasos Apollon, Artemis och Zeus m. m. Den mest bekanta triaden möter oss slutligen i det kapitolinska templet i Rom, hvars tredelade cella innehöll bilder af Jupiter, Juno och Minerva. Äfven i öfriga tempel var det nästan regel att sammanföra tre gudomligheter. Så t. ex. dyrkades i Demeterstemplet i Patrai utom Demeter äfven Kore och Ge, i ett annat Demeterstempel Demeter, Kore och Artemis, i ett tredje Demeter, Kore och Dionysos o. s. v.

En ed aflades nästan alltid vid tre gudar, ehuru visserligen ej alltid de samma. Detta tal ansågs så oeftergifligt, att då en af personerna i ett af Aristophanes lustspel endast svär vid Zeus, låter hans interlokutör honom ytterligare två gånger återupprepa denna ed. Solons lag, som naturligtvis var ett uttryck för den attiska folkmeningen, föreskref också, att ed skulle afläggas vid »de tre gudarna». Vid synnerligen högtidliga tillfällen kunde dessa triader tredubblas, och ett exempel härpå hafva vi hos Polybios, som meddelar den ed, med hvilken Hannibal och Philip III af Makedonien bekräftade sitt förbund 215 f. K. Först svuro makedonerna vid Zeus, Hera och Apollon, därpå karthagerna vid Tanit, Herakles och Iolaos, sedan kom en ny triad: Ares, Triton och Poseidon; så åter en o. s. v. Utom dessa har

Digitized by Google

Usener påpekat ej mindre än sjutton dylika edsformulär, alla med tre gudar.

Det anförda, som blott är en obetydlig axplockning ur det oerhörda materialet, visar, huru genomgående denna böjelse att ordna gudarna i triader var hos grekerna, måhända på grund af deras utvecklade skönhetssinne, som fordrade en dylik symetri. Men samma tendens kan också iakttagas hos de flesta andra antika folk, ehuru visserligen mindre tydligt, kanske därför att vi så ofullkomligt känna deras religioner. Vända vi oss till grekernas närmaste grannar, makedonerna, så svuro dessa, såsom nyss visades, vid triader af gudar, och hvad thrakerna beträffar, så upplyser Herodotos, att de »uteslutande» dyrkade Ares, Dionysos och Artemis. Att äfven phrygerna hyllat detta triadsystem, tyckes framgå af en phrygisk grafrelief, hvars midt intages af den tregestaltade Hekate; till höger om henne står månguden Men och till vänster en naken manlig gudomlighet. Vända vi oss till italerna, finna vi hos umbrerna gudatriaden Martius, Præstota och Tursa, och hos romarna möta vi flera dylika triader utom den redan nämda kapitolinska. I det äldsta Rom dyrkade man triaden Jupiter, Mars och Quirinus, och ett minne af denna kult var namnet på de tre s. k. flamines maiores (prester): Dialis, Martialis och Quirinalis. På Aventinen fanns det en åldrig kult af Jupiter, Liber och Juno. Dessutom dyrkade man tre Fortunæ, tre Fata o. s. v.

Inom den egyptiska kulten tyckes triadsystemet hafva varit särskildt utbildadt. Berömdast var naturligtvis gruppen Osiris, Isis och Horus, men äfven

Digitized by Google

andra funnos, — såsom Amon, Mut och Chunsu; Sebak, Hathor och Chunsu m. m., och i templen synas tre gudabilder hafva varit regel.

Den keltiska mytologien känna vi tyvärr endast obetydligt, men det lilla, vi veta, hänvisar oss äfven här till ett triadsystem. Den romerske skalden Lucanus ger oss i sin dikt Pharsalia en dylik trehet af keltiska gudar: Teutates, Esus och Taranis, och i Reims, Paris, Beaune och Dennevy har man funnit altaren egnade åt tre gudar; på två af dessa har dessutom en af gudarna tre hufvuden.

Vida talrikare äro vittnesbörden om germanernas tregudsdyrkan. Tacitus, den äldste författare, som utförligt sysselsätter sig med dem, nämner, att de dyrkade tre gudar Mercurius, Mars och Hercules, i hvilka vi utan tvifvel hafva att igenkänna de från nordiska skrifter bekanta gudarna Odin, Tyr och Tor. Och utom denna triad känner Tacitus ännu en. Han berättar nämligen, att germanerna i gamla sånger firade guden Mannus och dennes tre söner. Det bekanta sachsiska dopformuläret angifver också en trehet af gudar. Hedningarna afsvuro nämligen i detta »Thuner ende Vuoden ende Saxnote» d. v. s. Tor, Odin och Saxnot.

Äfven hos våra nordiska förfäder möta oss flera dylika gudatriader. Flere af dem hafva väl ansetts såsom kopior af den kristna treenigheten, men mähända är detta vida mindre säkert än man antagit. Mest misstänkt har den varit, som möter oss i Snorres bekanta mytologi Gylfaginning. Det berättas där, att konung Gylfe kommer till Asgård och träder in i den stora salen. Där ser han tre högsäten, och på

Digitized by Google

hvart och ett af dessa sitter en man d. v. s. en gud. De heta Hög, Jämnhög och Tredje. Namnen äro ju tämligen abstrakta, och om dessa gudars handlingar har sagan häller intet att berätta. Man har därför i dem blott velat se hedniska omskrifningar af den kristna triaden Gud Fader, son, och den heliga anda. Men en annan förklaring är också tänkbar. I flera mytologier möter oss nämligen en triad, inom hvilken en af gudarna bär namnet »den tredje». Så finnes i Vedareligionen en gudagrupp, tre bröder Ekata (den första), Dvita (den andra) och Trita (den tredje); enligt sagan störtades Trita af sina äldre bröder i en graf, ur hvilken han dock sedan befriades. Denna saga om de två äldre brödernas fiendskap och förräderi mot den tredje och yngre möter oss som bekant på en mängd ställen, både i antika myter och moderna folksagor, och i de flesta fall är tretalet fast; endast i den mest bekanta versionen — sagan om Josef och hans bröder — har af andra skäl antalet ökats till tolf. Namnet »den tredje» *kan* därför vara ursprungligt. Och äfven i den grekiska mytologien spelar Zeus Tritos (den tredje) en framstående roll.

I hvarje fall uppträder denna nordiska triad i tvänne andra former. I Snorres Edda berättas nämligen, att Börr — det första människoliknande väsen, som uppstått efter kaos — hade tre söner Odin, Vile och Vé. Dessa funno sedan vid stranden tvänne träd, och af dem skapade de det första människoparet. »Den förste gaf anda och lif, den andre förstånd och rörelseförmåga och den tredje skapnad, mål, hörsel och syn.» Samma triad förekommer

Digitized by Google

under andra namn i en äldre och bättre källa, dikten Voluspá. De tre gudarna, som där skapa det första paret, heta nämligen Odin, Hœnir och Lodurr. Möjligt är naturligtvis, att namnen Vile (=vilja), Vé (=helgedom) äro nybildningar efter den kristna treenigheten, och särskildt ser onekligen Vé ut som en hednisk kopia af den helige Ande. Men äfven om så skulle vara, sträcker sig detta kristna inflytande blott till namnen och ej till saken, ty triaden Odin, Hœnir och Lodurr är tydligen uråldrig. På Snorres tid tyckes t. o. m. minnet af den ursprungliga betydelsen nästan hafva förbleknat, så att han ersatt den bortglömda Lodurr med den populära Loke i några af de sagor, i hvilka de tre gudarna uppträda.

Denna böjelse för triader åstadkom äfven nordiskt rena nyskapelser. Ödesgudinnan var ursprungligen blott en, Urdr (i den angelsaksiska dikten: Wyrd), och hon hade sin plats vid Urdarbrunnen. Men i den senare mytologien förbyttes ödesgudinnan till tre: Urdr, Verdandi och Skuld, af hvilka de senare blott äro dubbleringar af den första. I allmänhet visar sig denna tendens ju starkare, ju yngre de mytologiska nybildningarna äro. Så har Loke två bröder, Byleist och Helblinde, och han har tre barn Fenrisulfven, Midgårdsormen och Hel.

Också i norden liksom i det gamla Grekland aflades eden vid tre gudar, och den isländska Landnámaboken redogör utförligt för förfarandet. På altaret låg en tung ring, som beströs med offerblodet. Den, som skulle aflägga eden, tog denna ring i sin hand och svor »så hjälpe mig Freyr, Njordr och den allsmäktige ás» (troligen Tor).

Digitized by Google

Likaledes voro gudabilderna i ett nordiskt tempel i regeln tre. I Upsalatemplet stod, såsom Adam af Bremen berättar, Tor i midten och på hvar sin sida Odin och Freyr. I Hakon Jarls tempel intogs också midtplatsen af Tor, men sidoplatserna af gudinnorna Irpa och Torgerd.

Öfverallt inom de hedniska religionsformerna finner man således en tendens till mytologiska triader, men å den andra sidan har hvarje utvecklad och högt stående polyteism en naturlig drift att öfvergå till monoteism, att ersätta de många gudarna med en enda. En dylik tendens röjer sig i Voluspás tal om »den mäktige» som efter gudarnas fall skall komma till världsdomen, »den starke från ofvan, som styr allt». Med all sannolikhet är detta ett lån från kristendomen, men *att* nordmännen nu med sitt religionssystem kunde assimilera en dylik tanke, röjer onekligen en betydligt skärpt religiös tankekraft.

Hos grekerna framträder denna tendens än tydligare. Redan hos Xenophanes betonas gudomsväsendets enhet, och än starkare sker detta hos Sokrates och Platon, hvilken senare ofta skildrar sin gud i uttryck, som starkt påminna om kristendomens. Den polyteistiska folkreligionen fortlefver väl, men hos den döende antikens tänkare, Epiktet, Marcus Aurelius och Seneca finna vi en monoteism, som är fullt utvecklad och värkligen buren af en djup religiös känsla. Å den andra sidan märker man dock en viss skygghet äfven hos dem. Hvarken öppet eller ens i sina tankar bryta de bestämdt med folkreligionen, de tala ömsom om »gud», som om

Digitized by Google

han blott vore en, ömsom om »gudarne». En dylik dubbelhet kunde naturligtvis ej fortfara, utan motsägelsen måste på ett eller annat sätt häfvas; särskildt måste man besvara frågan: huru förhöll sig den ende guden till gudatriaden?

Lösningen af problemet kunde gärna blott blifva en enda, såvida icke antingen enheten och treheten skulle förnekas. Voro båda sanna, måste gud tänkas såsom treenig. Den nybrahmanska religionen hade en dylik trefaldighet, de tre gudarna Brama, Çiva och Vischnu, som framställas med en kropp, men med tre hufvuden, och en något liknande gestalt fanns äfven i den grekiska mytologien: gudinnan Hekate. I äldsta tider hade hon blott en gestalt, men senare framställes hon med tre, ehuru dessa visserligen på samma gång förenas i en enda. Ett yttrande hos den romerske satirikern Martialis visar, att denna treenighet värkligen ingått i folkmedvetandet såsom ett uttryck för den högsta gudomliga kraften. Han talar nämligen om en framstående gladiator och säger, att denne förmår allt: »solus et ter unus» (ensam och treenig). På samma sätt förklaras på en egyptisk amulett tre egyptiska gudar vara en enda, »världsalltets fader», en till kraft, men tre till gestalt.

Öfverallt spåras således en tendens emot denna »trehetslära».

Af de antika religionerna är det endast en, som i detta fall afviker från det vanliga, och det är den enda strängt monoteistiska religionen, judendomen. Alldeles opåvärkad är dock icke ens denna, ehuru de triader, som vi känna, endast tillhöra den israeli-

Digitized by Google

tiska religionens förhistoria, då Kanaans inbyggare ännu icke kunde anses såsom monoteister.

Det mest belysande exemplet förekommer i Abrahams historia (Gen. 18.):

»Och Jahve uppenbarade sig för honom vid Mamres terebinth-lund, där han satt vid ingången till sitt tält, då det var som hetast på dagen. När han lyfte upp sina ögon, fick han se *tre män* stå framför sig. Och då han såg *dem*, skyndade han emot *dem* från tältets ingång och bugade sig ned till jorden och sade: »*Herre*, har jag funnit nåd inför *dina* ögon, så gå icke förbi din tjänare. Låt mig hämta litet vatten, så att *I* kunnen två *edra* fötter; och hvilen *eder* under trädet. Och låten mig hämta ett stycke bröd, så att *I* kunnen vederkvicka *eder*, innan *I* gån vidare, eftersom *I* nu hafven tagit vägen förbi *eder* tjänare.» De sade: »Gör som du har sagt.» Och Abraham skyndade in i tältet till Sara och sade: »Skynda dig och tag tre mått fint mjöl, knåda det och baka kakor.» Och själf sprang Abraham bort till boskapen och tog en ungkalf och gaf den åt sin tjänare, och denne skyndade sig att tillreda den. Och han tog tjockmjölk och kalfven, som han hade låtit tillreda, och satte framför *dem* under trädet, medan *de* åto. Och *de* sade till honom: »Hvar är din hustru Sara?» Han svarade: »Därinne i tältet.» Då sade *han:* »*Jag* skall komma tillbaka till dig nästa år vid denna tid, och se, då skall din hustru Sara hafva en son.» Detta hörde Sara, där hon stod i ingången till tältet, som var bakom *honom*. Men Abraham och Sara voro gamla och komna till hög ålder, och Sara hade icke mera, såsom kvinnor

Digitized by Google

pläga hafva. Därför log Sara vid sig själf och tänkte: »Skulle jag väl nu på min ålderdom gifva mig till lusta, nu då också min herre är gammal?» Men Jahve sade till Abraham: »Hvarför log Sara och tänkte: »Skulle jag värkligen föda barn, så gammal som jag är? Är då något så underbart, att Jahve icke förmår det? På den bestämda tiden skall jag komma tillbaka till dig, vid denna tid nästa år, och då skall Sara hafva en son.» Då nekade Sara och sade: »Jag log icke». Ty hon blef förskräckt. Men *han* sade: »Jo, du log.» Och *männen* stodo upp och gingo därifrån.»

Som man märker, är berättelsen icke fullföljd till slutet, och den senare delen, som skulle hafva skildrat, huru de tre männen vid den bestämda tidpunkten åter kommo tillbaka och huru Sara då erhöll en son — denna del saknas i den nuvarande texten. Ej häller få vi bestämt veta, hvilka de tre främlingarna i värkligheten äro. Och härtill kommer, att berättelsen äfven i ett annat afseende tydligen är bearbetad, ty såsom läsaren af de gjorda kursiveringarna torde hafva märkt, företer framställningen en egendomlig växling af singularis och pluralis, som icke kan hafva varit ursprunglig.

Den rimligaste förklaringen häraf är den, att de tre främlingarna till en början uppenbarat sig kollektivt, att ingen af dem särskilt framträdt, men att en senare afskrifvare, som här, och med rätta, såg en rest af hednisk polyteism, på några ställen utbytt de tre mot »Jahve». Därigenom kunde en senare tid tolka de tre främlingarna såsom Jahve, åtföljd af två änglar. Men hvar och en, som något sysselsatt sig

Digitized by Google

med religionshistorisk forskning, igenkänner här ett allmänt motiv, som återkommer hos de flesta folk: tre gudar äro ute på vandring att pröfva människorna. På ett ställe bemötas de med ogin hårdhet och straffa då de brottslige med en öfversvämning eller någon dylik olycka. På ett annat ställe upptagas de däremot med välvilja, och de belöna då det gästvänliga paret därmed, att detta inom året erhåller en son, som således i viss mån blir gudens egen och i hvarje fall ställes under hans särskilda beskydd. Vi känna motivet bl. a. från den grekiska myten om Philemon och Baukhis och den nordiska dikten om Rigr.

Denna rest är emellertid icke den enda, som den hebräiska litteraturen har af gamla, kanaanitiska gudatriader. Liksom germanerna ansågo sig härstamma från guden Mannus' tre söner, så fanns det också hos hebreerna en eller rättare två dylika triader, från hvilka mänskligheten härstammade. Enligt den ena ledde mänskligheten sina anor från Noaks tre söner: Sem, Ham och Jafet, enligt den andra från Lemeks tre söner: Jabal, Jubal och Tubal-Kain — från den förste stammade herdarna, från den andre spelmännen och från den tredje smederna. Och dessa tre stamfäder gå slutligen igen i de tre urpatriarkerna Abraham, Isak och Jakob.

Dessa rester af en uråldrig semitisk polyteism äro emellertid ytterst få inom judendomen, och som bekant utbildades denna religion till en sträng monoteism. Men icke dess mindre har kristendomen, som ju utvecklades direkt ur judendomen, i en viss form upptagit den gamla gudatriaden, nämligen i dogmen om treenigheten. Att denna lära är mycket gammal

Digitized by Google

är obestridligt, och att kyrkomötet i Konstantinopel år 381 skulle kunnat dekretera denna dogm, utan att den förut hos menigheten eller åtminstone en stor del däraf varit en värklig trosartikel — detta är naturligtvis en orimlighet, ty om treenighetsläran hade synts denna tid så absurd, som den synes mången i våra dagar, hade man med all säkerhet icke kunnat drifva den igenom på något kyrkomöte i världen.

Det är som bekant en omtvistad fråga, om treenighetsläran finnes uttalad i Bibeln. De ställen, som anförts såsom stöd, hafva varit I Joh. 5, 5, ff., Math. 28, 19 och II Kor. 13, 13. Det första stället lyder: »Ty tre äro de, som vittna, anden och vattnet och blodet, och de tre äro till ett. *Ty tre äro de, som vittna i himmelen, fadern, ordet och den helige ande, och de tre äro till ett. Och de äro tre, som vittna på jorden, anden, vattnet och blodet, och de tre äro till ett.*» Hvar och en, som läst Viktor Rydbergs bekanta arbete »Bibelns lära om Kristus», känner, att de kursiverade orden i detta stycke äro understuckna. De förekomma icke i någon enda* grekisk bibelhandskrift före 1500-talet, ej häller i någon orientalisk öfversättning, utan först i en latinsk handskrift från 600- eller 700-talet. Vår nyaste prof-öfversättning har därför med fullt fog uteslutit detta ställe.

Det andra stället är dopformuläret Math. 28, 19, 20: »Gån för den skull ut och gören alla folk till lärjungar, *döpande dem till Fadrens, Sonens och den Helige Andes namn*, lärande dem att hålla allt

* I en — från 1000-talet — hafva orden sedermera (på 1500-talet) skrifvits till i bredden.

Digitized by Google

det, jag har befalt eder.» Ännu Viktor Rydberg antog, att detta ställe var äkta, men såsom en nyare forskare, Conybeare, visat, kan detta näppeligen vara fallet. Kyrkofadern Eusebios citerar det ofta, äfven i skrifter, som voro afsedda för kyrkomötet i Nicæa, och ingenstädes röjer han någon kännedom om denna trinitetsformel. Hos honom lyda orden: »Gån för den skull ut och gören alla folk till lärjungar, lärande dem att hålla allt det, jag har befalt eder» — således *utan* den af mig kursiverade meningen, som innehåller själfva trinitetsläran. Icke häller Origines tyckes hafva känt någon annan text af detta bibelställe, och i hvarje fall måste man således anse äktheten ytterst tvifvelaktig.

Det andra Korintherbrefvet slutar med följande ord: »För öfrigt, mina bröder, glädjens, fullkomnens, förmanen hvarandra, varen ens till sinnes, varen fridsamme, och kärlekens och fridens Gud skall vara med eder. Hälsen hvarandra med en helig kyss. Alla de heliga hälsa eder. *Vår Herre Jesu Kristi nåd och Guds kärlek och den Helige Andes delaktighet vare med eder alla.* Amen.» Äktheten af de kursiverade orden har mig veterligen ej blifvit ifrågasatt. Men för min del kan jag ej finna den möjligheten utesluten, att vi här hafva ett senare tillägg, som i en annan form upprepar hvad som redan blifvit sagdt i början af brefvets afslutningsord.

Stilistiskt synes mig brefvet hafva sitt postskriptum i orden: »Hälsen hvarandra med en helig kyss. Alla de heliga hälsa eder.» Den önskan, som därefter uttalas, att Kristi nåd och Guds kärlek skulle vara med adressaterna, innehåller i själfva värket

Digitized by Google

knapt något annat än den förhoppning, Paulus nyss uttalat, att »kärlekens och fridens Gud» måtte vara med dem. Men vare sig därmed huru som hälst, så säger detta stycke dock icke, att dessa tre bilda en enhet, och mot en dylik tolkning anför Viktor Rydberg med fullt skäl ett annat yttrande af Paulus (Tim. 5, 21): »Jag besvär dig inför Gud och Herren Jesus Kristus och de utvalda änglarna, att du iakttager detta utan fördom»; ty lika mycket och lika litet, som det sista stycket kan sägas bevisa en trinitet af Gud, Kristus och änglarna, lika mycket och lika litet bevisar det förra en trinitet af Gud, Kristus och den Helige Ande. Det nya Testamentet innehåller således knappast något uttalande om Guds trinitet, och från denna tystnad torde man kunna sluta, att den äldsta kyrkan i detta fall stod kvar på samma ståndpunkt som judendomen.

Däremot synes mig Viktor Rydberg icke hafva rätt däri, att den Helige Ande i Skriften icke betraktas som ett personligt väsen, och ur religionshistorisk synpunkt ligger det, såsom vi skola se, intet orimligt i att antaga, att denna ande varit ett från Gud i viss mån skildt väsen. På detta föreställningssätt hafva vi ett exempel i den fjärde Moseboken (11, 25), där det heter: »Då steg Jahve ned i molnskyn och talade till honom och tog af den ande, som var öfver honom, och lät komma öfver de sjuttio äldste. Då nu anden föll på dem, begynte de profetera, något som de sedan icke mera gjorde.» Att denna ande, som Jahve kan utsända, var något annat än han själf, framgår äfven däraf, att anden ibland är en »lögnande» (I Konungab. 22, 19), och genom dylika andar måste

Digitized by Google

Jahve tänkas förleda Farao, David och Rehabeam. På flera ställen i det Nya Testamentet omtalas också den Helige Ande såsom ett självständigt, personligt väsen, skildt från Gud, t. ex.: »Men Hugsvalaren (egentligen »advokaten», försvararen, hjälparen), den Helige Ande, hvilken Fadern skall sända i mitt namn, han skall lära eder allting och påminna eder allt det, jag hafver sagt eder.» (Joh. 14, 26.)

Och detta betraktelsesätt var icke egendomligt blott för judendomen och kristendomen. För kort tid sedan återfann man en Mithrasliturgi, och äfven i denna möter oss den Helige Ande såsom ett personligt väsen, hvilket fyller den människa, som skall pånyttfödas. Såsom utgifvaren, A. Dieterich, där visar, skilde de gamla folken — och äfven de flesta primitiva folk i nyare tid — icke blott på personen och dennes *ande*, utan ock på personen och dennes *namn*, ty också detta tillmättes en självständig existens.

Ett exempel härpå hafva vi i den andra Moseboken (23, 20, 21): »Se, jag skall sända en ängel framför dig, som skall bevara dig på vägen och föra dig till den ort, som jag har utsett. Tag dig tillvara inför honom och hör hans röst, var icke genträfvig mot honom; han skall icke hafva fördrag med edra öfverträdelser, ty mitt namn är i honom.»

Först när man fattat denna reala betydelse hos namnet, förstår man också till fullo flera nytestamentliga uttryck. Då det (Math. 18, 20) heter: »Ty där två eller tre äro församlade i mitt namn, där är jag midt iblad dem», så afser detta »mitt namn» något vida mera realt, än vår tid inlägger i ett sådant

Digitized by Google

uttryck. Samma reala betydelse har uttrycket »döpa till Kristi namn», och forntiden inlade däri en vida mera innerlig gemenskap än vi göra, då vi använda samma ord.

En annan dylik hypostas var en persons »ande», och båda sammanställas af Paulus: »I hafven blifvit rättfärdiggjorda genom Jesu Kristi namn och genom vår Guds Ande» (I Kor. 6, 11). Huru långt fram i tiden man fattade »anden» såsom ett särskildt väsen, därom kan man öfvertyga sig genom en blick på medeltidens målningar. »Själen» eller »anden» afbildas där såsom ett litet, oftast bevingadt barn, som flyger ut ur personens mun — således som ett i förhållande till personen i viss mån självständigt väsen, och med samma uppfattning laborera ju i det stora hela också de moderna spiritisterna. Icke blott Gud Fader, utan ock Kristus hade en dylik ande, som uppfattades såsom ett halft kroppsligt väsen. Detta framgår bland annat af Johannesevangeliets berättelse (20, 21, 22) om det sätt, på hvilket Jesus efter sin död uppenbarade sig för sina lärjungar: »Då sade Jesus åter till dem: Frid vare med eder! Såsom Fadern har sändt mig, så sänder ock jag eder. Och när han hade sagt detta, blåste han på dem och sade till dem: Tagen den Helige Ande.»

Det Nya testamentet står således i detta afseende på samma ståndpunkt som det allmänt mänskliga föreställningssättet: Guds Ande eller den helige Ande har en i viss mån självständig existens, men sammanfaller också i viss mån med Gud själf; och i följd däraf omnämnes den Helige Ande stundom tillsammans med opersonliga egenskaper, stundom såsom ett väsen

Digitized by Google

för sig. Men å den andra sidan upphäfdes ej monoteismen genom den självständiga ställning, man tillmätte den Helige Ande. Gud blef icke två personer, därigenom att han hade en Helig Ande, lika litet som Jesus blef två personer, därigenom att han också hade en Helig Ande, som han blåste in i sina lärjungar. Att emellertid den Helige Ande ganska snart kom att betraktas som den tredje personen i gudomsväsendet berodde på, att äfven andra faktorer kommo till.

Jag vill här icke ingå på de häftiga strider, som inom den äldsta kristna kyrkan fördes om Kristi natur. Som bekant ledde de därhän, att Kristus af den segrande meningsfraktionen erkändes såsom sann gud. Då man emellertid å den andra sidan icke ville affalla från den monoteism, som var kristendomens kärna, blef resultatet, att man antog en mystisk enhet mellan fadern och sonen. Såsom Rydberg påpekar, bekände sig ännu kyrkofadern Lactantius till en dylik »tvåenighetslära». »Fadern och sonen — yttrar han — äro en enda Gud, ty både är den ene likasom de två och de två likasom en. Enär den enes förstånd och vilja är i den andre eller snarare en i bägge, så kan med rätta den ene Gud kallas den tvåfaldige.» Denna åsikt, som ju förefaller vår tids icke-kristna åskådningssätt tämligen fantastiskt, var likväl alls icke egendomligt för kristendomen, utan samma tvåenighetslära återfinnes hos den andra af denna tids båda hufvudreligioner, mithraismen.

Samma innerliga förhållande mellan Gud och människan, som förkunnades i kristendomen, lärdes ock i Mithraskulten. Äfven här var människan Mithras son, men Mithras son i högsta mening var Helios,

Digitized by Google

medlaren mellan Mithras och människorna, och äfven han var Gud samt genom en unio mystica ett med fadern. Så yttras i den nyss omtalade Mithraslitur-gien: »Herre, var hälsad, stormäktige, väldige konung, du störste bland gudar, Helios, himmelens och jordens herre, gudarnes gud, mäktig är din ande, mäktig din kraft, Herre, om så dig behagar, tala för mig hos den högste guden, som födt och skapat dig». Stundom omtalas Mithras såsom fadern, Helios såsom sonen, men på andra ställen framträda de såsom ett enda väsen, »den store guden Helios Mithras».

Naturligtvis är det mycket möjligt, att kristendomen lånat denna tanke från Mithraskulten, möjligt också att Mithraskulten lånat den från kristendomen. Men det låter också tänka sig, att båda självständigt utbildat ett föreställningssätt, som låg i hela tidsmedvetandet. För den senare antika filosofien var en dylik tanke i hvarje fall icke främmande. Äfven den grekiska spekulationen hade nått fram till tron på en enda personlig gud utan att därför bestämdt bryta med folkreligionens tro på Poseidon, Asklepios och Olympens öfriga invånare. En from filosof kunde mycket väl bedja till Asklepios, under det att han samtidigt var öfvertygad om, att världens gud blott var en enda, var Zeus. Skulle man — hvilket han själf vanligen icke gjorde — kunna analysera hans tankegång, skulle man förmodligen komma fram till en åsikt, som ganska nära sammanföll med kristendomens och Mithrasreligionens: gud var en, var Zeus, men genom någon unio mystica kunde han äfven uppenbara sig såsom Asklepios, Poseidon och andra gudar.

Att kristendomen kom fram till en tvåenighets-

Digitized by Google

lära, var därför ganska naturligt, men lika naturligt var, att denna måste öfvergifvas för treenighetsdogmen. Jag visade nyss, huru skarpt triadsystemet var utbildadt inom alla antika religioner, och det kunde därför icke gärna tänkas, att kristendomen skulle blifva oberörd af denna så allmänt mänskliga föreställning. Redan på 100-talet var denna trehetslära fullt genomförd: »Den — heter det i en gnostisk skrift — som säger, att allt består af ett, misstager sig; den, som säger, att det består af tre, talar sanning och kan öfverallt finna bevisen därför.» Särskildt var denna lära skarpt pointerad i den religion, som jämte mithraismen och kristendomen vid denna tid var den mest lifskraftiga, i Isisreligionen med dess hufvudtriad: Osiris, Isis och Horus — fadern, modern och sonen.

Den specifikt kristna treenighetsläran tyckes hafva utbildats i samband med dopet. Själfva dophandlingen skedde på så sätt, att den, som skulle döpas, i regeln tre gånger nedsänktes i vattnet — och på tretalets betydelse vid dylika ceremonier hafva vi ju sett mångfaldiga exempel. Det apostoliska dopet skedde i Kristi namn, och den omvände döptes »till Kristus Jesus» (Rom. 6: 3). Då nu den döpte genom detta sakrament »pånyttföddes», blef Guds »son», låg det nära till hands att särskildt betona kärnpunkten i den nya religion, till hvilken den omvända döptes, dess monoteism i motsats mot den hedniska polyteismen. Redan tidigt tyckes dopet hafva förpliktat den döpte icke blott till tro på Kristus utan ock till tro på *en* gud. Men detta tvåtal kom i strid med de tre neddoppningarna, och liturgien

Digitized by Google

fordrade således med nödvändighet ett tredje led utom fadern och sonen. Att »anden» skulle blifva denna tredje, var dock icke i och för sig gifvet, och den omständigheten, att »anden» på grekiska är ett neutrum (to pnevma), snarare hindrade en dylik rent personlig uppfattning af detta väsen. Men de äldsta kristna talade icke grekiska utan aramäiska, och på aramäiska är »anden» ett femininum, »rucha». Detta faktum tyckes hafva haft en afgörande betydelse för treenighetslärans utbildning.

Bland de nu förlorade evangelierna befann sig också det på aramäiska skrifna Hebreerevangeliet, som användes af de judekristna i Palestina. Genom åtskilliga citat känna vi något till det, och bl. a. veta vi, att Jesus där yttrat: »Min moder, den Helige Ande, har just nu fattat mig vid ett af mina hår och fört mig upp på bärget Thabor.» Här hade man således identifierat den Helige Ande med Kristi moder och i följd häraf erhållit en triad, som var fullt naturlig och äfven öfverensstämmande med den egyptiska Osiris, Isis och Horus. Denna kvinnliga Heliga Ande öfvergick också till en mängd sekter; hos gnostikerna möter den oss som »Sophia», hos mandäerna är Ruhâ, moder till Mshia (Messias), och ännu i en predikan, som på 300-talet hölls af en syrer Aphraates, heter det: »Så länge en man ännu icke tagit en kvinna, älskar och ärar han Gud såsom sin fader och den Helige Ande såsom sin moder.»

Men denna triad var möjlig blott inom ett semitiskt språkområde, ej på grekiskt, där »ande» var neutrum. Grekerna kunde således visserligen från österländingarne upptaga den Helige Ande såsom den

Digitized by Google

tredje personen i gudomsväsendet, men de kunde icke bibehålla identiteten mellan Anden och gudamodern. Inom detta språkområde hade man för öfrigt redan tidigt fattat den Helige Ande såsom man. Så heter det i Johannesevangeliet (14, 16): »Och jag skall bedja Fadern och han skall gifva eder en annan »parakletos» (egentligen »advokat» — i proföfversättningen: »hugsvalare, hjälpare, försvarare»), att han skall förblifva hos eder evinnerligen, sanningens Ande, hvilken världen icke kan undfå, emedan hon icke ser honom, icke häller känner honom.»* Såsom Usener påpekar hade också en icke namngifven kristen sekt, som i en apostolisk kanon ogillas, insatt denna »paraklet» såsom den tredje personen i dopliturgien och döpt »till Gud, den begynnelselöses, sonen och parakleten».

Icke häller denna mening lyckades tränga igenom, men kyrkan afgjorde egentligen ingenting om den Helige Andes väsen. Mötet i Konstantinopel 381 bestämde väl, att den Helige Ande är en person af samma väsen med fadern och sonen, men ovissheten om, *hvad* detta väsen egentligen var, visar sig bäst, då man läser den tredje artikeln i den kristna trosbekännelsen. Både för Fadern och Sonen gifvas idel personliga bestämningar, men om den Helige Ande säges strängt taget ingenting alls, utan i stället talas i den tredje artikeln om åtskilligt annat: »Jag tror på den Heliga Ande, en helig allmännelig kyrka, de heligas samfund, syndernas förlåtelse, köttets uppståndelse och ett evigt lif.»

* Jämf. härmed det ofvan (sid. 17) gjorda citatet från Joh. 14: 26.

Digitized by Google

Härmed var emellertid treenighetsdogmen genomförd, och en egendomlig illustration till den moderna antropologiens lära om de religiösa fenomenens öfverensstämmelse hos alla folk och i alla tider hafva vi i det sätt, på hvilket medeltidens konstnärer afbildade denna treenighet. De gotiska skulptörerna försinnligade nämligen de tre personernas enhet genom att gifva Gud en kropp med tre hufvuden eller ett hufvud med tre ansikten — således alldeles som grekerna afbildade Hekate och indierna Brahma, Çiva och Vischnu.

Treenighetsläran var en kyrklig dogm, men hos folket lyckades den aldrig blifva populär, och ett yttre tecken härpå hafva vi däri, att trinitetsfesten först på 1300 talet påbjöds såsom en allmänt katolsk fest. Treenighetsläran låg väl i själfva människonaturen, men den Helige Ande blef aldrig en person i samma mening som Fadern och Sonen. Vid sidan af den officiella treenigheten skapade sig därför folket en ny, som visserligen aldrig blef af kyrkan erkänd, men som dock ägde en vida större lifskraft än dogmatikens. Denna treenighet var den naturliga, densamma som föresväfvat de judekristna i Palestina: fadern, modern och barnet. Man behöfver icke hafva rest många mil i ett katolskt land för att finna, att Guds moder för det religiösa medvetandet spelar en rent ojämförligt större roll än den Helige Ande. Denne för en dogmatisk existens, under det att Maria värkligen lefver, och hon, men icke han är i värkligheten den tredje personen i den katolska triaden.

Det katolska folkmedvetandet har för öfrigt gått ännu längre, ehuru detta torde för svenska protestan-

Digitized by Google

ter vara mindre bekant. Den nyss nämda triaden saknar onekligen i viss mån en religiös enhet; den består af ett rent och blott gudomligt väsen, Fadern, och två halft mänskliga, Modern och Sonen. Katolikerna togo också steget fullt ut, och den värkligt dyrkade triaden är hos dem de facto Josef, Maria och Jesus. En svensk känner icke den oerhördt stora betydelse, San Giuseppe har för italienaren, men en föreställning om *denna* triads ställning inom det religiösa lifvet kan hvar och en få, som blott kastar en blick på 1400-talets andaktsbilder. Den scen, som där oftast återgifves, är bilden af den heliga familjen — Josef, Maria och Jesus —, och det är dessa, ofta rörande naiva bilder, som klarast återspegla tidens värkliga, innerliga troslif. Och detta troslif har, alldeles oberoende af alla dogmer, anslutit sig till uppfattningen af det gudomliga såsom en trefaldighet — icke emedan detta föreställningssätt är absurdt, utan emedan det ligger i människonaturen.

Digitized by Google

Profeten Jona.

Bibelkännedomen torde i våra dagar icke vara så synnerligen stor, aldraminst kännedomen om det Gamla Testamentets skrifter, och måhända misstager man sig icke allt för mycket, så vida man påstår, att den ringa kunskap, som finnes om en mängd af det Gamla Testamentets personligheter, till en stor del beror därpå, att de gjorts till föremål för bibelparodikerns skämt. Men bakom detta gyckel med »Gubben Noak», »Jonas i hvalfiskens buk», o. s. v. ligger det en ganska stor portion historisk råhet. Det hvilar, detta skämt, på en fullkomligt bornerad syn på forntiden, det förutsätter, att man blott kan uttrycka sina idéer på samma sätt som vi i våra dagar, och det beror på, att man är okunnig om det enkla sakförhållandet, att hvarje tid har sitt egendomliga sätt att framställa sina tankar.

Men å den andra sidan måste medgifvas, att denna trånga bildningshögfärd i viss mån ursäktas genom ortodoxiens försök att hindra den moderna människan från att se med egna ögon. Ortodoxien

Digitized by Google

har sökt att undertrycka den historiska uppfattningen, och följden har blifvit motsatsen af hvad den velat: konservatism har icke räddat de bibliska böckernas auktoritet, utan störtat den, den har kastat ett oförtjänt skimmer af löje öfver företeelser, som i själfva värket äro storslagna och mäktiga att — rätt tolkade — än i dag väcka vår medkänsla.

Till denna grupp af företeelser hör ock den bibelbok, som går under profeten Jonas namn, och min afsikt med de följande raderna är dels att framställa dess syfte, dels förklara, hvarför arbetet just erhöll den i våra ögon besynnerliga form, i hvilken det nu föreligger. Då jag icke vågar förutsätta, att hvarje läsare erinrar sig alla momenten i den för öfrigt mycket korta berättelsen, börjar jag med ett referat af innehållet.

Profeten Jona ben Amittai fick af Jahve uppdrag att begifva sig till Nineve och där predika bättring. Men han ville icke, utan for i stället ned till hamnstaden Jaffa, där han steg ombord på ett fartyg, som afgick till den feniciska kolonien Tarsis i Spanien. På vägen uppstod emellertid en häftig storm, och sjömännen beslöto då att kasta lott för att se, för hvilkens skull denna olycka kommit öfver dem. Och lotten föll på Jona. De vräkte honom då öfver bord och stormen lade sig. Men Jahve sände en stor fisk, som uppslukade Jona, och i fiskens buk vistades han i tre dagar och tre nätter, efter hvilken tid fisken kastade upp Jona på land. Därpå bjöd Jahve honom ånyo att gå till Nineve att predika, och nu lydde Jona samt förkunnade nineviterna, att deras stad inom fyrtio dagar skulle blifva kullstörtad. Jona hade icke

Digitized by Google

väntat någon frukt af sin predikan, men emot hans förmodan grepos nineviterna af hans ord och gjorde redan samma dag bot och bättring. Men när Gud såg detta, ångrade han sig och straffade dem icke, såsom han dock hade sagt. Då blef Jona vred och yttrade: »Ack Herre, var det icke detta jag sade, då jag ännu var i mitt land! Därför ville jag ock i förväg fly undan till Tarsis. Jag visste ju, att du är en nådig och barmhärtig gud, långmodig och stor i mildhet och sådan, att du ångrar det onda. Så tag nu, Herre, mitt lif ifrån mig, ty det vore mig bättre att få dö än att lefva». Och därmed gick han med vredesmod ut ur staden och gjorde sig därutanför en hydda. Men Herren Gud lät en recinusbuske skjuta upp ur marken för att gifva skugga åt hans hufvud, och detta gladde Jona högeligen. Dagen därpå vissnade recinusbusken, och då solen började bränna, råkade Jona på nytt i raseri och önskade sig döden. Men Herren sade: »Du ömkar dig öfver recinusbusken, som du icke har haft någon möda med och icke har uppdragit, som kom på en natt och förgicks efter en natt, och jag skulle icke ömka mig öfver Nineve, den stora staden, där mer är 120,000 människor finnas, som icke förstå att skilja mellan höger och vänster (d. v. s. otillräkneliga barn) och därtill djur i myckenhet?»

Med denna fråga slutar arbetet. Som det förefaller har det bevarats i ett tämligen godt skick, och kritiken har endast lyckats påvisa ett större inskott. Medan Jona ligger i fiskens buk, uppsänder han en bön till Jahve, och denna bön upptager nästan hela det andra kapitlet, således en fjärdedel af boken.

Digitized by Google

Men bönen har näppeligen stått här från början, ty den passar alls icke in i situationen. Den är nämligen alls icke någon bön om hjälp, utan en tacksägelse, och det är väl därför all sannolikhet för, att denna psalm i senare tid infogats till ersättning för något, som man af en eller annan anledning ansåg lämpligt att utesluta.

För den äldre bibelforskningen var Jonaboken icke svår att datera. Nineve förstördes omkring 600 f. K., och boken måste således vara skrifven före denna tid. Men hjälten, profeten Jona ben Amittai, är tydligen den profet Jona ben Amittai, som omtalas i den andra Konungaboken XIV: 25 såsom lefvande under Jerobeam den andres regering, d. v. s. mellan åren 783 och 743, och frågan synes därför tämligen enkel. Men undersöker man saken närmare, visa sig dessa slutsatser förhastade.

De öfriga profeterna tala i eget namn, Jona däremot omnämnes städse i tredje person, och detta häntyder dock på, att han icke ansågs såsom författare. Boken har vidare alls icke den vanliga formen, är icke en profetia *af* Jona, utan en berättelse *om* honom — och någon anledning att antaga, att denna legend är en af Jona skrifven självbiografi, finnes icke. Boken bör vidare gärna vara författad *efter* Nineves fall, ty staden betraktas såsom tillhörande forntiden: »Men Nineve» — heter det — »*var* en stor stad inför Gud.» Författarens uppgift om stadens storlek kan häller knappast vara riktig. Enligt hans påstående var den tre dagsresor lång, och detta förefaller onekligen väl mycket. Man är därför mera böjd att tro Herodotos, som ger den utsträckning af endast en dagsresa. Likaledes

Digitized by Google

torde man äga rätt att betvifla, att en stad af denna folkrikedom omvänder sig efter *en* predikan af en man, i synnerhet när denne svårligen kunnat vara språket fullt mäktig. Alla de bestämda uppgifter, som ofrivilligt smyga sig in i en samtida berättelse, saknas här; man får icke veta, på hvilket land Jona kastades upp, icke hvad konungen i Nineve hette o. d. Den allmänna kulturbild, författaren gifver oss, är häller icke den äldre tidens. Jerobeams samtida sträckte endast undantagsvis sina blickar öfver Palestinas gränser; här däremot spänner scenen ut öfver Spanien, Medelhafvet, Palestina och Assyrien, och denna världskommunikation häntyder snarast på den grekiska tiden.

Alla dessa skäl sammanlagda tvinga oss till det antagandet, att vi här hafva en historisk roman eller novell — för att begagna vår tids språkbruk — som alls icke gör anspråk på att vara någon samtida skildring, utan som till hjälte valt en i Konungaboken omtalad profet och som iklädt sig novellens form, på det att författaren i densamma skulle få tillfälle att framlägga ett religiöst program.

Dateringen måste därför ske efter helt andra grunder. Först hafva vi då ett språkligt skäl. Språket är nämligen ganska starkt påverkat af aramäiskan, och detta häntyder på en tid efter exilens slut. Tyvärr känna vi icke i detalj den språkliga kampen mellan hebräiskan och aramäiskan. Men redan under exilen, under Judas dåvarande svaghetstillstånd, hade syrernas språk börjat blifva folkspråk äfven i Juda. Den starka nationella reaktionen under Esra på 400-talet häjdade väl för en tid dess framträngande, och såsom litteratur-

Digitized by Google

språk häfdade hebräiskan fortfarande sin plats. Vid tiden för Kristi födelse var dock aramäiskan det gängse samtalsspråket i Palestina, och redan i Danielsboken, som skrefs 164 f. Kr., hade den också trängt in i litteraturen; en del af denna är nämligen på aramäiska. Af språkliga skäl nödgas man därför förlägga arbetet till någon tidpunkt mellan 400 och 200 f. Kr. Att Gud kallas Jahve Elohim hänvisar också på denna tid, ty först med den s. k. prestkodexen från midten af 400-talet tyckes denna benämning hafva uppkommit. Dessutom finnes en mängd andra skäl, som peka i samma riktning — exempelvis arbetets upptagande i profetkanon —, men då diskuterandet af dem skulle leda till för stor vidlyftighet, förbigår jag dem här.

Den bästa tidsbestämningen hafva vi dock i arbetets tendens och form, och för att förstå dessa är det nödvändigt att göra en längre digression. Vi vända oss då bort från Palestina till ett helt annat land — till Grekland.

För den äldre tidens hellener framstod skillnaden mellan grek och barbar synnerligen skarp, och detta ehuru grekerna råkat i beröring med så högt stående kulturfolk som egyptier och perser. Äfven så klarsynta andar som Plato och Aristoteles kunde icke befria sig från dessa nationella fördomar, och det var först de politiska förhållandena efter Alexanders död, som gåfvo grekerna en friare blick på barbarvärlden. För det första krossades den grekiska friheten, grekerna upphörde att existera såsom en självständig nation, och redan detta satte ned deras höga föreställningar om det grekiska statslifvets förträfflighet.

Digitized by Google

För det andra blef jorden mycket större för dem. Hela den då civiliserade världen blef i viss mån hellenisk, alla de alexandrinska diadok-rikena hade en mer eller mindre grekisk fernissa, i dem blefvo grekerna i viss mån denationaliserade och barbarerna helleniserade, motsatsen dem emellan blef allt svagare, och åtminstone på kulturens område kunde man med fullt fog tala om ett grekiskt världsrike.

Inom filosofien får detta nya åskådningssätt sina målsmän i de stoiska filosoferna. Redan deras börd gjorde dem lämpade härför, ty i deras ådror blandade sig oftast barbarens blod med hellenens. Zenon härstammade från Cypern, Khrysippos från Tarsos, Herillos från Karthago, den yngre Zenon från Sidon, Diogenes från Syrien o. s. v., och nu förkunnas för första gången kosmopolitismens evangelium. Såsom barn af sin tid saknade stoikerna de äldre grekiske tänkarnes intresse för den aktuella politiken, och de senare stoikerna förklarade rent ut, att en tänkare öfver hufvud taget ej borde sysselsätta sig med statslifvets angelägenheter. Den stora skillnaden för dem låg icke i grek eller barbar, utan i vis eller dåre, och Khrysippos samhällsideal var en stat, som icke stod i motsättning mot andra stater, en stat, som icke kände några territoriella gränser och som således omfattade hela mänskligheten. För den — säger en af denna skolas anhängare — som känner sig såsom världsborgare, för honom är hvarje enskild stat en alltför obetydlig värksamhetskrets, och långt häldre egnar han sina krafter åt mänsklighetens väl.

De nationella fördomarna hade således vikit för diadoktidens universalism och humanitetsreligion, och

Digitized by Google

det dröjde ej länge, innan man började slå öfver till ett åskådningssätt, som var rakt motsatt det förra. Den fordom så smädade barbaren förvandlades nästan till en idealfigur, typen för sedlig renhet och dygd. Metamorfosen kan synas egendomlig, men är lätt förklarlig. Hos alla öfverciviliserade kulturperioder finnes en elegisk längtan efter natur och oskuld, och en sådan löper också igenom den hellenistiska tiden — vi behöfva blott erinra oss, att det var denna tid, som skapade idylldiktningen, Theokritos' och andras skildringar af detta enkla, naiva herdelif, som blott hade det felet, att det då lika litet som förr eller senare existerat i verkligheten. Man hade tröttnat på kulturen, då liksom på Rousseaus tid tillskref man denna civilisation mänskligheten alla olyckor, och liksom Rousseaus lärjunge René hoppades att finna lyckan eller åtminstone glömskan bland Amerikas rödskinn, så hoppades också antikens människor, att bland barbarerna finna denna lycka, som icke tycktes vilja spira upp ur civilisationens mark. Skildringarna af barbarernas lif och seder förbyttes därför till utopiska tendensskrifter, och icke ens en så nykter historieskrifvare som Tacitus försmådde denna form att framlägga sina idéer — hans Germania är ju i många punkter en tendentiös skönmålning, jämförlig med Laboulayes Paris en Amerique.

Den form, diadoktiden hälst valde för sina utopiska drömmerier, var den fantastiska reseromanen, och denna hade i Grekland gamla anor.

Grekerna voro ju äldst ett sjöfolk, boende kring det Ægeiska hafvet, på dess öar och vid dess kuster, och dess äldsta poesi var skepparsagan. Redan i

Digitized by Google

Odysseen möter oss denna i fullt utbildad form i berättelserna om symplegaderna, Skylla och Kharybdis, Kalypso, Polyfem m. m., och i sagan om argonauternas tåg göra vi redan bekantskap med pygmeer, storhufvuden, halfhundar och dylika fantastiska väsen, och denna kärlek till det underbara främjades alltjämt genom politiska tilldragelser, först genom den grekiska kolonisationen och sedan genom Alexanders segertåg till den fjärran östern. *En* följd af dessa nya geografiska upptäckter blef väl den vetenskapliga geografien, men den gamla fantastiska skepparsagan dog därför ej ut. Den smög sig in i de vetenskapliga skildringarna af den tidens exotiska länder, och den fann en för de bildade mera lämpad form i den etnografiska romanen.

Det var denna reseroman, som den alexandriska tidens filosofer nu togo upp för att under dess skyddande förklädnad framlägga sina åsikter om statslifvet, moralen och religionen. Redan Plato hade här gjort uppslaget genom den skildring, han gifvit af Atlantis, denna underbara, i det fjärran Västerhafvet belägna idealstat, som sedermera så mycket sysselsatte 1600-talets svenska fornforskare. Uppslaget fullföljdes af flera, af historikern Theopompos och filosofen Hekataios från Abdera, hvilken senare skildrade de barbariska hyperboreerna. Tendensen är här tydlig: i motsats mot grekerna voro dessa barbarer mönster för fromhet och undergifvenhet under gudarna. Författaren, själf en anhängare af den skeptiska skolan, hade förlorat tilliten till förståndets förmåga att lösa tillvarons gåtor, och han hade därför den blaserade tänkarens förkärlek för den naiva, oreflekterade tron — hos

Digitized by Google

andra. Ännu mera bekant är Euhemeros' fantastiska reseskildring, i hvilken han framlade sin teori om de mänskliga religionernas uppkomst — en teori, som gått igen långt in i 1800-talet — och till samma klass af arbeten hör ock Jambulos' reseroman. På en köpmansfärd — berättar han — hade han tillfångatagits först af röfvare och sedan af etiopier, hvilka satt honom ombord på ett väl provianteradt fartyg, som de därpå drifvit ut i oceanen; de hade nämligen för »vana», att hvart sexhundrade år gifva hafvet ett dylikt försoningsoffer. I fyra månader seglade Jambulos rakt ut och nådde till slut fram till de lycksaliga öar, som han därefter beskrifver. Människorna där voro fyra alnar höga och hade två tungor i munnen, hvarigenom de förvärfvat sig en synnerlig färdighet att tala alla tungomål. Denna lyckliga utrustning satte också invånarna på dessa öar i stånd att föra två alldeles olika samtal med olika personer. De drabbades aldrig af sjukdom och uppnådde en ålder af 150 år. Kvinnor och barn voro gemensamma, och öfver hufvud rådde här fullkomlig kommunism. Efter att hafva vistats där i sju år, körs han därifrån och kastas åter ut på hafvet samt vinddrifves efter fyra månaders färd till Indien.

Hela denna litteratur skulle emellertid vara oss jämförelsevis okänd — då den så när som på några utdrag, refererat och fragment gått förlorad — så vida ej den kvicke Lukianos hade roat sig med att parodiera hela denna litteraturart. »Sannfärdiga Historier» kallar han detta lustiga skämt, i hvilket han dukar upp den ena besatta lögnen efter den andra och med den trovärdigaste min i världen be-

Digitized by Google

rättar om resor till månen, till de saligas öar o. s. v. Arbetet är en fullkomlig grufva för dylika münchhausiader, och en grufva, som äfven flitigt brutits af den moderna tidens alla författare till fantastiska reseskildringar, af Rabelais, Cyrano de Bergerac, Swift, Holberg och andra. Men Lukianos' syfte var icke att skrifva en bok »blot til lyst», utan afsikten var att med satirens vapen dräpa hela den utopiska reseromanen. Hvarje drag i Lukianos' bok syftar därför enligt hans egen uttryckliga försäkran på ett bestämdt arbete af någon gammal poet, historieskrifvare eller filosof. »Jag skulle — säger han — kunna anföra deras namn, om ni icke utan svårighet själfva gissade dem vid läsningen af min bok.» Tyvärr är detta nu omöjligt för oss, då hans förebilder icke längre finnas kvar, men i en mängd fall har man dock kunnat konstatera, att Lukianos talat sant i denna punkt, och det är väl därför alla skäl att antaga, att — äfven i icke kontrollerbara fall — episoderna i hans »Sannfärdiga Historier» innehålla allusioner på då allmänt bekanta arbeten.

Därmed kunna vi lämna den grekiska litteraturen och vända tillbaka till vår utgångspunkt: profeten Jona.

Såsom jag förut sökt visa skrefs det arbete, som går under profeten Jonas namn, troligen omkring år 300 f. Kr., och vid denna tid hade redan den israelitiska och den helleniska kulturen råkat i kontakt med hvarandra. Nästan öfverallt i den grekiska världen funnos diasporer eller judiska församlingar. De i Babylon fortforo att bestå äfven efter exilens slut, och från dem utgingo nya till det öfriga Mesopotamien och Medien. I Alexandria, då

Digitized by Google

en grekisk stad, var den judiska församlingen så talrik, att den occuperade en hel stadsdel, andra stora judiska kolonier funnos i de syriska städerna, särskildt i Antiokhia, och därifrån spredo judarna sig till norr, till Ephesos och andra städer i Mindre Asien.

Det är också vid denna tid, som den grekiska kulturen börjar påverka den israelitiska. Då börjar den s. k. vishetslitteraturen och då skrifves Predikaren, hvars beroende af helleniskt åskådningssätt icke kan förnekas, äfven om man ännu kan diskutera, huruvida författaren varit direkt influerad af den epikureiska filosofien eller icke.

Till denna grupp af hellenistiskt bildade författare vill jag också räkna den okände skald, hvilken vi hafva att tacka för Jonaboken. Hans skrift är — som jag strax skall visa — en tendenskrift liksom de utopiska reseromaner, för hvilka jag nyss redogjort, och han hade också valt den grekiska formen: han hade liksom Jambulos och de andra inhöljt sina teorier i den fantastiska reseromanens förklädnad. Med all sannolikhet har någon bestämd grekisk roman föresväfvat honom, och från denna har han lånat den egendomliga episoden om den stora fisken, som slukar berättelsens hjälte.

Detta senare anser jag framgå däraf, att nästan alldeles samma berättelse återfinnes hos Lukianos, ehuru naturligtvis i parodierad form.

»Sedan vi — berättar hjälten i Lukianos' Sannfärdiga Historier — seglat i det vackraste väder under tvänne dagar, varsnade vi i soluppgången den tredje dagen plötsligen en flock väldiga djur, däribland ett, som i storlek öfverträffade alla sina kamrater och

Digitized by Google

höll ungefär femtonhundra stadier i längd. Det rörde sig emot oss med öppet gap, så att hafvet brusade långt framför och skummet yrde omkring, och visade sina långa betar, spetsiga som pålar och hvita som elfenben. Vi föllo i hvarandras armar och togo ett sista farväl samt väntade, hvad som komma skulle; och hvalfisken var redan inpå oss, öppnade sitt gap och sväljde med ett både skepp och besättning, men krossade oss icke med sina betar, utan skeppet slank emellan dem och ned i odjurets buk.

I början befunno vi oss i fullständigt mörker och kunde ingenting se, men då odjuret åter öppnade gapet, sågo vi, att vi voro i ett ofantligt vidsträckt och högt hvalf, som skulle kunnat rymma en stad på tiotusen invånare. Därinne lågo massor af småfisk samt stycken af andra djur, segel och ankaren, varubalar och människoben. Där fanns äfven ett landskap med kullar, hvilket sannolikt bildats af det slamm, som odjuret sväljt, och en skog växte där och olika trädslag och grönsaker, alldeles som om det odlades af människor. Landskapet hade en omkrets af tvåhundrafyrtio stadier. Äfven sågo vi flockar af sjöfågel, fiskmåsar och isfåglar, hvilka hade sina nästen i träden.

Länge och väl runno våra tårar; slutligen intalade jag mina kamrater mod, vi satte stöttor under skeppet, togo fram elddon och gjorde upp en eld samt tillredde en måltid af hvad som förefanns. — —

När vi nu börjat vänja oss vid vår vistelseort, tog jag med mig sju af kamraterna och begaf mig till skogen för att genomforska densamma. Innan vi tillryggalagt fem stadier, träffade jag ett tempel, som

Digitized by Google

enligt inskriften var helgat åt Poseidon, och strax där bredvid en mängd grafvar med grafvårdar på och nära intill en källa med klart vatten; därpå hörde vi hundskall och sågo på långt håll rök uppstiga och och gissade, att där måtte finnas en människoboning.»

Lukianos fortsätter därefter att berätta om alla de underbara äfventyr, de resande upplefde inne i fiskens buk. Men då dessa äfventyr icke hafva något speciellt intresse för denna undersökning, förbigår jag dem och anmärker blott, att samma motiv lånats från Lukianos af Rabelais i dennes Pantagruel. Att också Jonaboken innehållit något om profetens äfventyr inne i fiskens buk, håller jag för sannolikt, ehuru detta parti, som ju måste förefalla den senare tiden fantastisk och orimligt, sedermera uteslutits och ersattes af den psalm, som just på detta ställe och i detta sammanhang infogats. Men afslutningen är — åtminstone nu — icke densamma. Hos Lukianos befrias de skeppsbrutna därigenom, att de sätta eld på en stor skog inne i odjurets buk, och genom denna »inflammation» sjuknar fisken och dör, hvarigenom de till sist komma loss ur sitt fängelse.

Denna münchausiad hos Lukianos är liksom hans öfriga afsedd att parodiera någon bestämd reseskildring, och det har således funnits en dylik, som haft detta innehåll, nämligen så vida vi stryka bort det parodiska eller de öfverdrifter, som Lukianos i satiriskt syfte tillagt. Huru långt denna strykning bör gå, veta vi naturligtvis icke, men så mycket måste i hvarje fall förebilden hafva innehållit, att ett fartyg eller kanske blott en enskild person uppslukats af något jättelikt hafsodjur, sedermera vistats någon tid

Digitized by Google

i dess buk och till sist räddats, d. v. s. förebilden måste i hvarje fall hafva innehållit just det samma som Jonaboken.

Men nu kunde man ju tänka sig en annan lösning af frågan. Lukianos skref sina »Sannfärdiga Historier» omkring 180 e. K. och Jonaboken skrefs troligen någon gång i början af 200-talet f. K. Den möjligheten kan ju därför alltid diskuteras, att det arbete, som Lukianos här parodierat, just varit Jonaboken. Men mot detta antagande tala flera skäl. För det första skulle väl Jonaboken i så fall äfven hafva parodierats i andra afseenden — man skulle hafva fått höra något om profetens lyckade omvändelsepredikan i Nineve, om recinusbusken o. s. v. Men om intet af detta säges ett enda ord, och likheten mellan Jonaboken och Sanna Historier inskränker sig endast och allenast till den nämda episoden. Men detta talar gifvet emot, att Lukianos känt och begagnat den hebräiska skriften. För det andra tyckes Lukianos föga hafva intresserat sig för judiska förhållanden öfverhufvud, och för det tredje — och detta är det viktigaste — skola vi erinra oss, att han skref för en grekisk publik, som ju var fullkomligt obekant med den judiska litteraturen. Men förutsättningen för att hans parodi skulle slå an och väcka det löje, som författaren afsåg, var naturligtvis, att läsaren kunde jämföra originalet och parodien, värkligheten och den komiska öfverdriften, och hade nu detta skämt myntats på Jonaboken, hade en dylik jämförelse varit omöjlig. I sitt företal säger ju Lukianos, att han icke brytt sig om att anföra de parodierade författarnes namn, då hvarje läsare ändock

Digitized by Google

utan svårighet kunde gissa sig till dem, och detta talar bestämdt emot, att han gycklat med andra än grekiska författare.

Men Sannfärdiga Historier är för öfrigt ej det enda grekiska värk, i hvilket detta nu förlorade arbete afsatt ett spår. En liknande historia förekommer ock i den fantastiska Alexandersbiografi, som under Ptolemäernas tid skrefs i Alexandria. I denna förekommer nämligen ett bref, som Alexander den store från Indien skrifver till sin lärare Aristoteles. Han berättar där, att man visat honom på en ö i hafvet, på hvilken det fanns ett ståtligt grafmonument öfver en fordom afliden konung. Alexanders vän Philo tillåter honom emellertid icke att stiga i land, utan far själf dit med några följeslagare för att pröfva dess säkerhet. Men knapt hade de kommit upp på ön, förrän denna visade sig vara ett jättedjur, och detta jättedjur dök då ned i hafvet, så att Philo och hans vänner omkommo. Och denna historia gick åtminstone med full säkerhet öfver till den judiska litteraturen. I den babyloniska Talmud berättas nämligen om Rabba: »En gång sågo vi från skeppet en Kawrá (stor fisk), på hvars rygg det fanns jord och växande gräs. Där stego vi ut, bakade och kokade på dess rygg. Men när det blef varmt, så vände han sig om, och hade ej skeppet varit i närheten, så hade vi alla drunknat.» Denna historia är intressant äfven därför, att afslutningen något påminner om episoden hos Lukianos. Där räddas de skeppsbrutna genom att tända eld på en skog inne i odjurets buk, här sker likaledes upplösningen därigenom, att vidundret blir afficieradt af en — visserligen ej i dess buk, men på dess rygg — upptänd eld.

Digitized by Google

Hos flera grekiska kyrkofäder upprepas för öfrigt denna historia, som äfven vandrade till Arabien, där den möter oss i den bekanta samlingen Sinbads resor.

Formen för sin framställning har den israelitiske författaren således hämtat från den samtida grekiska litteraturen, och han hade därtill desto större anledning, som idéinnehållet i hans arbete hade vissa ganska starka beröringspunkter med den humana kosmopolitism, som vid denna tid förkunnades af Hellas stoiska filosofer. Något lån af idéer förekommer visserligen icke, ty den ståndpunkt, på hvilken Jonabokens författare står, är rent israelitisk. Men den nationella utvecklingen i Hellas och Israel hade — i båda fallen fullt självständigt — fortgått dithän, att framstegsmännen i vissa punkter befunno sig på samma plan. Att den grekiska kosmopolitismen under sådana förhållanden kunnat i någon mån påverka den besläktade israelitiska, är därför alls icke uteslutet. Den yttre form, i hvilken grekerna klädde sin kosmopolitism har den israelitiske författaren i hvarje fall, som det synes mig, lånat från Hellas.

Genom Israels hela historia har det ständigt gått tvänne olika strömningar, och man kan nästan säga, att den israelitiska kulturen betingats af brytningen dem emellan: den partikularistiska, religiöst chauvinistiska strömningen och den universalistiska. Den förra har sin förklaring i Israels äldsta historia. I öknen, där folkets vagga stod, betyder stammen allt — rätt, religion, moral. Beduinen har skyldigheter, juridiska och moraliska, blott mot sin stamfrände, och utom stammen har han endast fiender, mot hvilka han efter bästa förmåga måste skydda sig. Gent

Digitized by Google

emot dessa fiender gälla icke stammens moralbud. Beduinen skall icke dräpa en frände, men det är icke blott tillåtligt, utan det är äfven hedersamt att i strid fälla en fiende, en man utom stammen. Och religionen är endast stammens. Jahve är ingalunda världens gud, utan blott Israels, och hans hat mot moabiter, ammoniter och filisteer är nästan intensivare än den enskilde israelitens. Jahves segrar äro därför nästan identiska med utrotningskrig, de fientliga städerna sköflas på hans bud, kvinnor och barn dräpas, och icke ens djuren skonas. Men mot denna strömning går en annan.

En dag under Jerobeam II:s regering uppträdde det vid den stora helgedomen i Bethel en judisk herde, Amos från Tekoa, och han förkunnade en ny lära: att Jahve framför allt var en *rättvis* gud, och i denna tanke låg fröet till hela den följande utvecklingen. Jahve lösgjorde sig därmed från Israel, deras intressen blefvo icke längre identiska, utan utöfver de timliga fördelar, för hvilka Israel kunde kämpa, ställde Amos' Jahve rättens eviga och oföränderliga kraf, och dessa kraf nödgade honom ofta att uppträda i direkt strid mot det folk, som var hans eget, att tukta, t. o. m. förinta det. Därmed var möjligheten gifven för Jahve att utveckla sig från en obetydlig stamgud till en världsgud, ty inför denne gud bleknade Kemos, Dagon, Milkom och de andra folkens gudar bort till väsenlösa skuggor, och i stället för att leda blott Israels öden griper denne nye gud tag i världsstyrelsens tömmar och leder utvecklingen in i de banor, som hans högre intressen kräfva. Det är nu på hans bud, som Assyriens och Egyptens härskaror rusta sig

Digitized by Google

och bryta fram öfver folken, det är han, som skänker Cyrus seger, och det är på hans bud, som välden uppstå och gå under.

Det var framför allt i profeternas krets, som denna rörelse uppstod och utvecklade sig, men mot denna bröt sig hela tiden den gamla partikularistiska strömningen, som blott tvingades att uppträda under andra och nya former.

Jahve hade väl — äfven för detta parti — blifvit en universell gud, så till vida att han ägde makten öfver jordens alla folk, men denna makt skulle han till sist blott bruka att främja sitt eget folks väl. De öfriga folken voro väl underkastade hans vilja, men han älskade dem ej, de voro ej, såsom Israel, hans barn, och strängt taget hade de blott rätt att existera, på det att Jahve genom dem kunde till sist förhärliga sig och Israel. Den sanne israeliten skulle ej hafva någon beröring med dessa hedningar, utan han skulle så strängt som möjligt — genom sin kult, sina seder och bruk — afsöndra sig från den oheliga skaran. Väl kunde han till en tid smädas och förtryckas, men desto skönare skulle triumfens dag en gång blifva, då han satte sin fot på hedningarnas nackar, då all makten flyttades till Sions bärg och då Juda blef herre öfver jordens alla folk.

Egentligen är det i den mosaiska lagstiftningen, som denna chauvinistiska och partikularistiska anda tager sig ett uttryck, men den har målsmän också bland profeterna, och särskildt är det en, som i detta fall för oss är af intresse, nämligen Joel, då Jonaboken måhända kan betraktas såsom en direkt stridsskrift, riktad mot de åsikter, som proklamerades af Joel.

Digitized by Google

Dateringen af Joels arbete har varit tämligen omtvistad, i det man fordom ville förlägga det till den äldsta konungatiden. Nu däremot är man nästan allmänt ense om att räkna Joel bland de aldra sista profeterna, med säkerhet lefvande efter exilens slut, förmodligen omkring 450 eller senare. Israeliterna hade i hvarje fall, då Joel skref sin profetia, trädt i beröring med grekerna, ty författaren vredgas särskilt däröfver, att filisteer och fenicier sälja israeliter såsom slafvar åt »Javans barn», d. v. s. åt greker. Något skäl, som förhindrar oss att förlägga äfven Joel till den grekiska tiden, finnes icke.

Joel är en israelitisk chauvinist af renaste vatten. Då den stora uppgörelsens timme en gång skall stunda, Jahves dag, då skall Israels gud församla alla hedningar i Josaphats dal och »hålla dom öfver dem för mitt folks och min arfvedel, Israels, skull, därför att de hafva förskingrat dem bland hedningarna och utskiftat mitt land». Snart — utropar han och vänder sig till Judas gamla arffiender Tyrus, Sidon och de filisteiska städerna — »snart och med hast skall jag låta det, I hafven gjort, komma tillbaka öfver edra egna hufvuden, eftersom I hafven tagit mitt silfver och mitt guld och fört mina skönaste klenoder in i edra palatser, och eftersom I hafven sålt Judas och Jerusalems barn åt Javans barn till att föras långt bort ifrån sitt land. Se jag skall kalla dem åter från den ort, dit I hafven sålt dem, och det, som I hafven gjort, skall jag låta komma tillbaka öfver edra egna hufvud. Jag skall sälja edra söner och döttrar i Juda barns hand, och de skola sälja dem till sabeerna, folket i fjärran land. — — — Men Egypten skall

Digitized by Google

blifva en ödemark och Edom en öde öken, därför att de hafva öfvat våld mot Juda barn och utgjutit oskyldigt blod i sitt land. Men Juda skall trona evinnerligen från släkte till släkte. Och jag skall utplåna deras blodsskulder, dem, som jag icke allaredan har utplånat. Och Herren skall blifva boende på Sion.»

Det är den ena strömningen, som här fått en hängifven målsman. Men också kosmopolitismen hade sina förkämpar i Israel, och — åtminstone i några fall — tyckas dessa hafva valt novellens form för att framlägga sina idéer. En dylik human tänkare hafva vi i den store skald, som författat Ruths bok. Esra hade då nyligen utfärdat sin lag, i hvilken han med fanatisk skärpa sökt afskilja israeliterna från hedningarna. Särskildt hade han med drakonisk skärpa uppträdt mot de blandade äktenskap, som under exilens tid hade blifvit vanliga bland judarna i Palestina.

»Då nu — berättar Esra — allt detta hade skett, trädde några af furstarna fram till mig och sade: 'Folket i Israel samt presterna och leviterna hafva icke hållit sig afskilda från de främmande folken, såsom tillbörligt hade varit för deras styggelses skull, som bedrifvits af dem, af kananeerna, heteerna, pereseerna, jebuseerna, ammoniterna, moabiterna, egyptierna och amoreerna. Ty af deras döttrar hafva de tagit hustrur åt sig och åt sina söner, och så har den heliga säden blandat sig med de främmande folken, och vid begåendet af denna otrohet hafva furstarna och föreståndarna varit de första.' Då jag hörde detta, ref jag sönder min lifrock och min kåpa,

Digitized by Google

och slet af mig mitt hufvudhår och mitt skägg och blef sittande i djup sorg. — — — Och hvad skola vi nu säga, o Gud, efter allt detta? Vi hafva ju öfvergifvit dina bud, dem du gaf genom dina tjänare, profeterna, då de sade: Det land, dit I nu kommen för att taga det i besittning, är ett besmittadt land genom de främmande folkens besmittelse och genom de styggelser, med hvilka de i sin orenhet hafva uppfylt det från den ena ändan till den andra. Så gifven nu icke edra döttrar åt deras söner och tagen icke deras döttrar till hustrur åt edra söner. Och I skolen aldrig fråga efter deras välfärd och lycka — detta på det att I mån blifva starka och få äta af landets goda och lämna det i besittning åt edra barn för evärdelig tid.»

Det är mot denna partikularism, som Ruths bok är skrifven. Till det yttre förefaller den så litet agressiv som möjligt. Det är en kort novell, nästan en idyll, och tendensen yttrar sig aldrig i några teoretiskt formulerade satser, utan kommer endast fram såsom en konklusion af själfva berättelsen. Den handlar om moabitiskan Ruth, således en dotter till det folk, som Israel då hatade af hela sin själ, och denna moabitiska skildras icke blott såsom mönstret för kvinnlig dygd, utan hon göres ock till stammoder för Judas främste hjälte: hennes son blir nämligen fader till Isai, Davids fader — adressen är tydlig: från dessa blandade äktenskap, som Esras lag så skarpt fördömde, stammade konung David själf. Kunde man då med Esra säga, att de voro Jahve en styggelse?

Äfven Jonaboken har formen af en berättelse, och tendensen yttrar sig här lika litet i några direkta

Digitized by Google

angrepp på det motsatta partiets satser. Men meningen är ej dess mindre fullt klar, och denna är rakt motsatt den, som förfäktats af Joel. Man kan t. o. m. säga, att bokens tema är lånadt från Joel, ehuru polemiken just anknyter sig till detta tema.

Joel hade talat icke blott om en dom öfver hedningarna, utan ock om en dom öfver *Israels* folk. Ja, — säger Herren till sina barn — »sönderrifven edra hjärtan, icke edra kläder, och vänden om till Herren, eder Gud, ty nådig och barmhärtig är han, långmodig och stor i mildhet och sådan, att han ångrar det onda. Hvem vet, kanhända vänder han om och ångrar sig».

När det gälde *Israels* barn, då ångrade sig således Herren, hans vrede gaf efter och han ömkade sig öfver sitt folk, på det att Israel icke skulle blifva till en smälek bland hedningarna. Det är denna tanke, som Jonabokens författare upptager, men han gifver den en helt annan räckvidd. Denna Herrens långmodighet, som Joel reserverat blott för Israels egna barn, den utsträcker nu Jonabokens författare äfven till hedningarna. Väl hade han förkunnat sina straffdomar öfver dem, men däri — kommer polemiken mot Joel fram — dessa domar voro lika litet orygglige som hans domar öfver Israels barn. Ångrade han sig i det ena fallet, kunde han lika väl ångra sig i det andra. Hvem vet — låter författaren nineviterna säga i direkt anslutning till Joels ord — »hvem vet, kanhända vänder Gud då om och ångrar sig och vänder sig ifrån sin vredes glöd, så att vi icke förgås».

Den kärlek, som Gud hyser till Israel, den kärleken utsträcker han också till hedningarna, och äfven

Digitized by Google

till dessa sänder han sina profeter, ty han vill äfven deras omvändelse och frälsning. Mot denne kärleksrike världshärskare, som t. o. m. ömkar sig öfver djuren, ställer författaren såsom en kontrast den trånghjärtade profeten Jona, som icke vill, att hedningarna skola frälsas. Straffdomens budskap vill han gärna frambära, men han *fruktar*, att hedningarna skola ångra sig och att Jahve då skall låta af sin vredes glöd. Ack, Herre — säger han, då Jahve låtit sitt hat blifva till intet — »var det icke detta jag sade, då jag ännu var i mitt land? Därför ville jag ock i förväg fly undan till Tarsis. Jag visste ju, att du är en nådig och barmhärtig gud, långmodig och stor i mildhet och sådan, att du ångrar det onda. Så tag nu, Herre, mitt lif, ty det vore mig bättre att få dö än att få lefva».

I denna motsats har författaren karaktäriserat de båda olika ståndpunkter, som då förfäktades i Israel. Han utgick från Joels sats om Herrens kärlek och långmodighet, men han tänkte ut tanken, och därmed tvingade han den judiska partikularismen öfver i ren universalism. Den möda och den omsorg, som Herren haft för Israel, dem har han också haft för hedningarna, och de äro således hans barn lika väl som Israels söner.

Men denna sista tanke utsäger han aldrig i bestämda ord, lika litet som de andra profeterna. Den liksom sväfvar öfver hela deras religiösa diktning, men endast såsom det mål, som de ännu blott dunkelt ana, och icke häller Jonabokens författare, som dock mer än någon annan genombrutit den judiska partikularismens skrankor, förmådde utsäga profetismens

Digitized by Google

sista ord. Det var först med kristendomen, som denna tanke skulle blifva fullt och ända igenom klar, och det var därför först kristendomen, som kunde blifva den stora, universella världsreligionen, först i denna religionsform lyckades den israelitiska universalismen att helt besegra partikularismen. Den sista och måhända märkligaste stationen på vägen till detta mål är Jonaboken, och medeltidens konstnärer hade därför icke så orätt, då de i Jona sågo prototypen till Kristus. Enligt deras åsikt var han det visserligen blott i den meningen, att liksom Kristus nedsteg till dödsriket, så nedsteg Jona i hafsvidundrets buk. Men för oss är han det, därför att de idéer, som förkunnas i den bok, som går under hans namn, stå kristendomen så nära, att den sista, afgörande slutsatsen liksom tränger sig på den moderne läsaren, och få gammalisraelitiska arbeten röja därför klarare det starka sambandet mellan profetismen och kristendomen.

Ty den form, som kosmopolitismen tog i kristendomen, var densamma som redan utpekats af Jonabokens författare, ej den hellenistiska formen.

Såsom jag redan anmärkt hade den stoiska filosofien och den israelitiska profetismen ungefär samtidigt höjt sig till världsborgarskapets idé. Men synpunkten var i själfva värket olika. För stoicismen var människan utgångspunkten. Det var den vise, filosofen, som öfverallt ägde ett fädernesland, och det var därför egentligen blott för honom, som några nationella skrankor icke funnos. För den israelitiska författaren är synpunkten däremot religiös, och hans kosmopolitism utgör resultatet af hans spekulation öfver Guds väsen. Det är därför, att han, Gud, lika

Digitized by Google

måste älska alla sina skapade väsen, som dessa äro bröder, och denna kosmopolitism har således sin grund icke i människan, utan i Gud.

Men däraf följer ock en annan skillnad. Den grekiska kosmopolitismen var aristokratisk, var en kosmopolitism blott för mänsklighetens stora andar; den kristna kosmopolitismen, liksom Jonabokens, var däremot demokratisk, sträckte sig till alla, till barnet lika väl som till den vise, och det var därför — därför att kristendomen framför allt var slafvarnes, de lidandes och de förtrycktes religion —, som den galileiske profetens lära vann seger öfver stoicismen, den ädlaste och mest humana af den antika världens filosofiska skolor.

Digitized by Google

Hamurabis lag.

I Susa, hufvudstaden i det forna Elam, har sedan 1897 företagits en serie gräfningar, ledda af en fransk vetenskaplig expedition. Fynden hafva varit mer än vanligt gifvande, och resultaten föreligga nu i det ståtliga arbetet »Délégation en Perse. Mémoires», utgifvet af den franska staten. Hittills hafva fyra volymer utkommit, och ytterligare två äro under arbete.

Elam, beläget i nordost om det egentliga Babylonien, täflade i äldre tider med Sumer och Akkad om väldet i Mesopotamien, och kort efter det att historiens ljus faller öfver den stora floddalens häfder, afgjordes kampen till Elams fördel, Mesopotamien kom under elamitisk spira, och detta beroende fortfor ända till omkring 2000 f. K., då den store Hamurabi af Babylon svingade sig upp till härskare öfver det bördiga flodlandet och förvandlade Elam till en vasallstat.

Det är från Hamurabis regering, som den märkliga stencylinder härrör, hvars inskrift nu publicerats i den fjärde tomen af den nyssnämnda samlingen. Cylindern, som är 2,25 meter hög och öfverst

Digitized by Google

prydes af en relief föreställande Hamurabi inför Samas, rättvisans gud, påträffades i december 1901 och är — med undantag af att en del af inskriften med flit utplånats — alldeles fullständig; den tyckes t. o. m. hafva funnits i två exemplar, ty samtidigt påträffades ett fragment af en annan cylinder, hvars inskrift är verbalt lika med ett parti å den första. Att lagsamlingen varit tämlingen spridd framgår vidare däraf, att ett par mindre fragment af en annan afskrift påträffats i Assurbanipals bibliotek, hvarjämte åtskilliga paragrafer återfunnits i en yngre babylonisk lagsamling.

Hamurabi härskade i Babylon, och man kan då fråga sig, huru det kommit sig till, att stenen förts till Susa i Elam. Två förklaringar äro möjliga. Antingen har den segrande Hamurabi låtit uppställa denna lag i den eröfrade provinsens hufvudstad eller har den i senare tid såsom elamitiskt krigsbyte förts från Babylon till Susa. Det senare antagandet är troligare. Omkring 1100 f. K. regerade i Elam en konung Sutruk-Nahhunte, som tyckes hafva varit en stor fornsakssamlare och som fylde sin hufvudstad med minnesmärken, hvilka han annekterat på sina krigståg. Tack vare denna älskvärda mani har Susa blifvit en bland de mest gifvande fyndorterna äfven för Babylons fornhistoria. I allmänhet försåg Sutruk-Nahhunte dessa moment med sitt eget konstnärsmärke, en inskrift, i hvilken han redogjorde för de omständigheter, under hvilka de kommit i hans hand. En dylik inskrift skulle tydligen också inristas på Hamurabicylindern, och ett par kolumner skrapades därför rena, men af någon okänd anledning blef det ingenting af med hela saken, så att vi nu blott gått för-

Digitized by Google

lustige några af Hamurabis meddelanden utan att därför få en ersättning från Sutruk-Nahhunte.

Cylindern upptages af en utförlig lagsamling på 282 paragrafer (under antagande att de utmejslade varit 35), och den värdefulla inskriften har nu (1902) utgifvits i en praktfull upplaga af den lärde dominikanerpatern Scheil, dels med transkriberad text, dels med fransk öfversättning. En tysk öfversättning har likaledes publicerats af den bekante assyriologen H. Winckler i Der alte Orient IV, och de vetenskapliga tidskrifterna hafva redan börjat att syssla med det viktiga fyndet, så Revue Biblique m. fl. Det kan därför möjligen intressera läsaren att taga kännedom om en bland världens intressantaste inskrifter och i hvarje fall den äldsta lagsamling, som öfver hufvud taget är känd.

* * *

Ett intresse har denna inskrift dock knappast. Så snart ett nytt fynd göres i Babylonien eller Assyrien väntar man sig alltid en revolution inom den gammaltestamentliga forskningen, och ehuru det villigt måste erkännas, att assyriologien spridt ett oändligt mycket klarare ljus öfver en mängd dunkla punkter i Israels historia, så kan en opartisk granskare dock ej undgå att erkänna, att assyriologiens hetsporrar betydligt underskattat den israelitiska kulturens självständighet gent emot den babyloniska. Den förra är så egenartad, att den icke kan vara en kopia af någon annan. Den erhöll väl en mängd impulser från Babylon, men dessa omsattes alltid på ett originelt sätt

Digitized by Google

— en naturlig följd både af folkets begåfning och af den alldeles olika sociala miljön i de båda landen.

De likhetspunkter, man velat finna mellan Hamurabis lag och den mosaiska lagen, äro ej häller, så vidt jag kunnat finna, vidare slående. Vissa af dem bero på den öfverensstämmelse, som alltid måste finnas mellan alla lagstadganden om dråp, stöld o. d. Andra kunna förklaras ur den gemensamt semitiska uppfattningen. Men att Hamurabis lag skulle hafva haft någon direkt invärkan på den mosaiska, kan man, synes det mig, på goda grunder betvifla: den förra lagen afsåg ett bofast, åkerbrukande folk med en hög civilisation och utvecklade samfundsförhållanden, en fast regering, ett ordnadt rättsväsende o. s. v.; den andra var skrifven för en nomadstam på en ganska outvecklad social ståndpunkt.

Värdet hos lagen ligger kanske framför allt det klara ljus, som härigenom kastas öfver hela lifvet i Babylon för vid pass 4,000 år sedan. Familjerätten sätter oss i stånd att rekonstruera en bild af den tidens familjelif, handelsbalken sprider ljus öfver de merkantila förhållandena, åkerbruket, boskapsskötseln, rättsväsendet, militärorganisationen, den medicinska praktiken, t. o. m. kroglifvet — allt beröres af denna lag, och vi få en inblick i hela åskådningssättet under denna tid, ty lagen återger ju alltid klarast folkets egendomliga syn på tillvaron; den är visserligen ständigt något efter sin tid, men då det gäller större perioder, betyder detta icke något. Och alldeles frånsedt inskriftens värde för den assyriologiska forskningen, är det dock en sak af aldra största betydelse att lära känna en utbildad rättsuppfattning från en

Digitized by Google

så långt tillbaka liggande kulturperiod. Ty hvad en 4000-årig lag vill säga, senterar man bäst, om man erinrar sig, att vår äldsta lag, den äldre Västgötalagen, ej är äldre än från 1200-talet e. K., således omkring 2800 år yngre. Den mosaiska lagen förlägges af traditionen vid pass 1200 år f. K., Solons lag till 594 f. K. och Tolf taflornas lag till 449 f. K., men hur oredig och ofullständig är icke vår kännedom om dessa lagar mot den, vi nu hafva om Hamurabis.

* * *

Lagen börjar med en längre inledning, hvad vi skulle säga: en kunglig stadfästelse på de följande paragraferna. Men som den babyloniska kanslistilen är t. o. m. mera inkrånglad och svårbegriplig än vår egen, förbigår jag här detta prof på hofrätts-babyloniska och öfvergår till själfva lagsamlingen. Den börjar med några bestämmelser rörande domstolsförfarandet samt ett par därmed i samband stående frågor, först angående falsk angifvelse.

Om någon kommer med en falsk beskyllning mot en annan och icke kan bevisa denna, skall han dödas. I allmänhet användes dödsstraffet ytterst ofta, och lagen gör därför vid första blicken intryck af grymhet, men dels röjer den i andra civilrättsliga bestämmelser värklig humanitet, dels bör man erinra sig, att forntiden ej kände den nyare tidens mest populära straff-form, frihetsstraffen, och således egentligen blott hade att välja mellan dödsstraff, stympning och böter. Brott, som icke kunde försonas med

Digitized by Google

böter, straffades gärna med döden häldre än med stympning, och de flesta gamla lagar äro därför alltför frikostiga med denna straffgrad.

Den nästa paragrafen visar, att medeltidens gudsdomar voro på modet äfven i det forna Babylon. En anklagad kunde begifva sig till floden och hoppa i; »griper honom då floden, skall den, som beskylt honom, taga hans hus i besittning, men om floden visar, att han är oskyldig och ej skadar honom, så skall den, som beskylt honom, dödas, och den, som sprungit i floden, taga sin anklagares hus i besittning». Ett dylikt stadgande ger oss såsom biprodukt en viss föreställning om babyloniernas hus. Såsom af en mängd stadganden framgår, bebodde hvarje familj sitt hus, och några hyreskaserner, såsom t. ex. i Rom, förekommo tydligen icke. En babylonisk stad hade därför — hvilket ock framgår af gräfningarna — en enorm utsträckning, isynnerhet som husen tyckas hafva haft små trädgårdsomgifningar. Enligt Herodotos behöfde man en god dagsresa för att fara tvärs igenom Nineve, enligt profeten Jona t. o. m. tre. Husen voro tydligen illa bygda, af tegel eller soltorkad lera, och det är ganska karaktäristiskt, att lagen förutsätter, att ett inbrott sker icke genom dörren, utan på så sätt, att tjufven bryter sig ett hål i väggen — något som förutsätter tämligen usla väggar. En paragraf sysselsätter sig också med det tydligen ej alldeles ovanliga fallet, att huset ramlar och slår ihjäl ägaren. Byggmästaren betraktas då såsom dråpare och straffas med döden — ett stadgande, som måhända förtjänar att beaktas för våra moderna storstäders byggnadsordningar, om ock våra dagars åskådningssätt skulle draga sig för att nu-

Digitized by Google

mera vilja tillämpa nästa paragraf: om det illa uppförda huset slår ihjäl ägarens son, skall man döda byggmästarens son. Att alla husen varit hvarandra lika, utan att till utstyrsel skilja sig från hvarandra, framgår af ett annat stadgande, enligt hvilket byggmästaren fick betaldt (två siklar penningar) för hvarje bebygd sar (ett ytmått). Men en dylik likformighet kan blott hafva existerat i ett samhälle, hvars alla medlemmar stått något så när på en socialt lika ståndpunkt; frånvaron af aristokratiens palats röjer, att någon aristokrati icke funnits och att Hamurabi ej delat sin makt med några babyloniska stormän. En mängd andra paragrafer hvilar på samma förutsättning.

Men vi återvända till förfarandet vid domstolen. En process synes hafva utförts inför en jury, »gubbarna», »de äldste», hvilket tyckes hafva varit ett allmänt semitiskt bruk, och inför denna jury afslötos äfven viktigare köpekontrakt. Domen afkunnades däremot af en särskild domare, och lagen förutsätter, att utslaget utfärdats skriftligen på en lertafla — den tidens enda »papper» — ett stadgande, som onekligen vittnar om en mycket hög kulturståndpunkt. I samband härmed förtjänar ock att beaktas, att Hamurabis lag icke begagnar sig af en utväg, som den gammalisraelitiska lagen mycket ofta tillgrep i svårare fall, nämligen oraklet.

Lagen innehåller stränga bestämmelser för att upprätthålla domstolens auktoritet och stadgar dödsstraff för den, som utan att kunna bevisa det, beskyller domstolen för illvilja, nämligen så vida processen gäller lifvet; framkommer han med en beskyllning

Digitized by Google

för mutbarhet, så får han det straff, i hvilket processen resulterar. Men å den andra sidan var lagen lika sträng mot domaren. Visade det sig, att han felaktigt ledt en process, fick han böta den tolfdubbla »domkvals-summan», d. v. s. det bötesbelopp, som utsatts för den, som utan skäl velat kvälja hans dom; därjämte skulle han stötas från domarstolen och aldrig — såsom vi säga — vidare få brukas i rikets tjänst.

Lagen öfvergår därefter till tjufnadsbrotten. De flesta bestämmelserna röra egendomligt nog människostöld — slafvar, slafvinnor och barn — och detta brott tyckes därför hafva varit jämförelsevis vanligt. Straffet är oftast döden, och i detta fall var den mosaiska lagen vida humanare; endast i mindre svåra fall — hvad beträffar värdet — förekomma böter, karaktäristiskt nog olika efter den bestulnes värdighet. Om någon stjäl ett nötkreatur, ett får, en åsna, ett svin eller en båt, så får han böta det trettiodubbla värdet, så vida saken i fråga stulits från Gud (d. v. s. templet) eller hofvet, men blott tiodubbelt, så vida den stulits från en »frigifven» — som det förefaller här detsamma som en af hofvets frigifna, d. v. s. hofpersonalen. Några andra samhällsklasser angifvas icke, och eget nog får man därför ej veta det bötesbelopp, som tillkom en vanlig, fri man. Kunde tjufven ej utgöra de höga bötesbeloppen, fick han böta med lifvet. Den israelitiska lagens utväg att i dylika fall sälja tjufven som slaf tyckes Hamurabis lag ej känna till.

Det största intresset anknyter sig till bevisningen i tjufmål, och här utgår lagen från den nyssnämnda jurydomstolens existens. Köp, som afslötos med säljarens son eller slaf, måste nödvändigt ske inför

Digitized by Google

denna domstol af det fullt riktiga skälet, att egande-rätten här var tvifvelaktig. Underlät en köpare detta, drog lagen den nog ganska sannolika konklusionen, att han var medveten om, att föremålet i fråga var tjufgods, samt att han därför icke vändt sig till domstolen, och han straffades då utan vidare såsom köpare af tjufgods med döden. Uppstod det i andra fall tvist om ett föremål, var det den presumerade köparens skyldighet att uppgifva den domstol, inför hvilken köpet afslutats, och den, som påstod sig hafva blifvit bestulen, skulle förete vittnen på, att föremålet blifvit honom frånhändt. Både nämndemännen i den ifrågavarande handelsdomstolen och kärandens vittnen skulle aflägga ed. Saken blef då ganska enkel. Uppgaf köparen sig direkt hafva köpt föremålet från käranden, gälde naturligen nämndemännens intyg om, att svaranden värkligen köpt det; uppgaf han, att han tillhandlat sig föremålet från en annan person, och intygade handelsnämnden sanningen af denna uppgift, blef denne säljare ansvarig. Visade det sig, att han — säljaren — stulit föremålet, d. v. s. fäldes han genom den bestulnes vittnen, straffades han som tjuf, ägaren erhöll sin egendom tillbaka och den oskyldige köparen, som handlat i god tro, fick ersättning af tjufvens efterlämnade egendom. Kunde köparen ej uppgifva, inför hvilken domstol köpet afslutats, straffades han såsom tjuf; på samma sätt straffades den, som påstod sig vara bestulen, så vida han ej med vittnen kunde styrka beskyllningen. Lagen förutsätter ock, att en köpare kunde begagna sig af det knepet att hänvisa till en icke längre anträffbar domstol, inför hvilken transaktionen i fråga skulle hafva försiggått. I så fall utsatte domaren en

Digitized by Google

termin af sex månader, inom hvilken det ålåg köparen att skaffa rätt på den ifrågavarande domstolens ledamöter; lyckades icke detta, så straffades han.

I de därpå följande paragraferna om rån och röfveri möta vi samma åskådningssätt, som vi känna från våra egna gamla lagar, nämligen rättssamhällets skyldighet att skaffa reda på våldsmannen eller, om detta icke lyckades, ersätta förlusten. Denna »balk» afslutas med en drakonisk bestämmelse, bakom hvilken det dock ligger en känsla, som man måste respektera: den, som kommit att släcka en eldsvåda och i stället stjäl i det brinnande huset, skall till straff kastas in i elden.

* * *

Den afdelning, som följer härnäst, handlar om konungens tjänare och afser så väl att betrygga deras rätt som att tillförsäkra konungen om en duglig och hörsam ämbetsmannakår. De babyloniska ämbetsmännen — och dit räknades ock soldater och köpmän, som för statens räkning företogo sina handelsresor — voro ett slags feodalstånd. De aflönades nämligen med förläningar af jordegendom, men denna voro de skyldige att på ett tillfredsställande sätt sköta; hade en dylik ämbetsman på tre år ej tagit befattning med sin egendom, gick han den förlustig, och han hade icke rätt att försälja den. Ville någon, som själf ej var ämbetsman, inlåta sig på ett dylikt köp, förklarades detta ogiltigt. Intet af denna egendom kunde häller tagas i mät för skuld, och den kunde ej öfvergå till enka eller dotter; däremot skulle den såsom län öfvergå till sonen, om fadern i konungens

Digitized by Google

tjänst »råkat i olycka»; var sonen vid detta tillfälle så späd, att han ej kunde göra konungen tjänst, skulle han dock till sin uppfostran erhålla en tredjedel af afkastningen. Råkade en ämbetsman i fånggenskap, fick förläningen ej användas att friköpa honom, men väl hans personliga egendom; saknade han dylik, skulle medlen tagas från kommunens tempelskatt, och var äfven denna tom, skulle konungen köpa honom fri. Egendomen var konungens, och med nyttjanderätten följde skyldigheten att göra konungen tjänst. Därför kunde också en ämbetsman sälja sin förläning till en annan ämbetsman, men icke till någon utom ståndet. I förläningen kunde för öfrigt också ingå boskap, som naturligen häller icke kunde afyttras.

Skyldigheten att genast hörsamma konungens befallning inskärpes strängt. Om någon fick order att uträtta konungens ärenden, men satte annan man i stället, straffades han med döden, och ersättningsmannen fick taga hans förläning i besittning — ett ganska effektivt medel att göra denne till angifvare.

Hamurabis lagsamling innehåller också — för att begagna vår tids språkbruk — en arrendelag, och denna kan icke sägas taga de rikares parti. En förutsättning för denna lag är myntets sällsynthet, och häraf kan man förklara ett stadgande som detta: om en person af en affärsman lånar kontanta penningar, men icke är i stånd att återbetala kapital och ränta, så har han rätt att i stället betala med säd, hvarvid sädens värde beräknas efter den af konungen fastställda tariffen. Men detta betyder ju detsamma som en tvångskurs till gäldenärens fromma.

Digitized by Google

Arrendeafgiften erlades icke i penningar, utan in natura. I vissa fall bestämdes det kvantum säd, med hvilket ägaren skulle godtgöras, i andra öfverenskom man, att han skulle erhålla hälften eller tredjedelen af skörden, hvarvid beräkningsgrunden förmodligen var arrendatorns större eller mindre arbete på det ifrågavarande åkerstycket. Nu kunde det hända, att ett fält ej gaf någon skörd alls i följd af arrendatorns lättja, och kunde detta bevisas, så skulle arrendatorn till ägaren betala en lika god skörd som det var på grannens åker; visade det sig, att åkern genom hans försumlighet lidit skada, var han dessutom skyldig att i fullt brukbart skick återställa den till ägaren. Det kunde också hända, att grödan förstördes af oväder, öfversvämning och dylikt. Var arrendet på ett bestämdt sädeskvantum, fick arrendatorn vidkännas förlusten, men var arrendet däremot på hälften eller tredjeparten af skörden, delades förlusten proportionaliter mellan ägaren och arrendatorn.

Ännu humanare ställer sig lagen för det fall, att en arrendator lånat penningar af en affärsman. Förhärjade då ett oväder hans tegar eller växte där ingen gröda i följd af torka, så behöfde han detta år ej betala fordringsägaren, äfven om skulden var förfallen, och till och med från räntan blef han fri, ty den rättsåsakådning, som lagen här gör gällande, är tydligen den, att långifvaren betraktas som rätter ägare till fältet, arrendatorn blott såsom hans arbetare, i följd hvaraf förlusten rätteligen drabbar den förre. Om själfva jordägaren, icke arrendatorn, lånade penningar af affärsmannen samt lämnade sin åker såsom hypotek — hvilket tyckes hafva varit vanligt — så

Digitized by Google

skulle långifvaren genom en arrendator sköta egendomen. Afkastningen skulle då tillfalla jordägaren, som däraf i första rummet skulle betala sin skuld jämte ränta, i det andra skulle han ersätta arrendatorn, och sedan fick han behålla återstoden.

Det viktigaste jordarbetet i detta bördiga land tyckes hafva bestått i ordnandet af bevattningen. Mot floden reste sig väldiga dammar för att under regntiden hindra våldsamma öfversvämningar, och under denna tid låg floden högre än fälten. Från floden ledde konstgjorda vattenrännilar in i landet, och genom dammluckor i dessa stömmade sedan vattnet ned öfver åkrarna. Men den minsta försumlighet kunde naturligtvis vålla den största skada, och lagen är därför ganska sträng i denna punkt. Var någon så lat, att han ej höll sin dammvägg i stånd, utan det uppstod ett hål i denna, så fick han ersätta all den förlust, som han genom denna försumlighet tillskyndat sina grannar. Förmådde han icke detta, ägde grannarna rätt icke blott att lägga beslag på hans egendom, utan ock att sälja honom själf såsom slaf samt sedan dela inkomsten af denna transaktion. Skötte han sina egna vattenrännilar så slarfvigt, att vattnet svämmade öfver grannens fält, var han likaledes skyldig att ersätta förlusten.

Med undantag för bevattningen, utsädet och skörden tyckes åkerbrukaren just ej haft mycket besvär af denna ytterst bördiga jord. Svårare var det för trädgårdsodlaren — och trädgårdar tyckas hafva funnits i stor mängd. Här fordrades mycket arbete, och ett arbete, som icke genast bar frukt. Arrendeförhållandena blefvo därför väsentligen olika. Arren-

Digitized by Google

datorn måste i fyra år arbeta på fältets förvandling till en trädgård, och på det femte året delades denna i två lika stora delar, af hvilka ägaren fick den ena, arrendatorn den andra. Tack vare sitt arbete förvandlades han således från arrendator till självfägande trädgårdsmästare. Hade han försummat att uppodla någon del, skulle denna räknas till hans part. En person kunde också arrendera ut en färdig trädgård till en trädgårdsmästare, och afkastningen delades då i tre delar, af hvilka ägaren fick två, arrendatorn en.

* * *

Därefter följer den förut omtalade luckan i inskriften, och denna har innehållit slutet af arrendelagen samt början på handelsbalken. Af de bevarade paragraferna framgår, att denna senare har varit ytterst human samt afgjordt ställt sig på den mindre bemedlades sida. De babyloniska affärsmännen tillhörde efter denna lag att döma två kategorier: bankirerna eller förlagsgifvarna och småhandlarna. De förra försträckte det nödiga kapitalet, och de senare utfärdade vederbörlig revers på summan jämte ränta. För penningarna köpte låntagaren varor — i andra fall erhöll han mot revers på ett penningbelopp dessa varor från bankirens magasin — och sedan reste han kring i landet för att föryttra dem. Han var således närmast handelsresande, och han var det äfven i den meningen, att han i vissa fall blott betraktades såsom agent för bankiren. Lyckades affärerna, fick han behålla vinsten, sedan han återbetalat kapital och ränta. Men var det inga affärer att göra på den plats, dit

Digitized by Google

han kommit, behöfde han blott återbetala kapitalet, men däremot icke räntan, likaså om han på resan led någon förlust. Öfverfölls han af röfvare, var lagen nog liberal att fria honom från all återbetalningsskyldighet, så vida han med ed bekräftade sin uppgift. I händelse af bedrägeri var lagen för öfrigt strängare mot kapitalisten än mot den låntagande. Den senare bötade i så fall den tredubbla summan, men kapitalisten den sexdubbla.

I samband härmed följa några stadganden rörande krogrörelsen, och såsom vanligt, då det gäller dylika yrken, är lagen icke vidare mild. Som det förefaller hade man härtill också goda skäl. Rörelsen tyckes uteslutande hafva bedrifvits af kvinnor, och man får afgjordt det intrycket, att krogarna tillika varit liderlighetsnästen. Ett bekant ställe i Josuaboken får härigenom måhända sin rätta belysning, då förhållandena väl i detta fall voro tämligen likartade i hela Orienten. De spejare, som sändas till Jeriko, få, som man erinrar sig, härbärge hos skökan Rahab, och det är väl därför antagligt, att hennes hus varit ett värdshus, som utan vidare uppsöktes af resande främlingar. På samma sätt tyckas krogarna i Babylon hafva varit ett mellanting mellan krog, värdshus och lupanar, och tvifvelaktiga existenser valde naturligtvis med förkärlek dessa nästen till tillhåll. Hamurabis lag förutsätter också detta och stadgar dödsstraff för värdinnan, så vida hon ej angifver de sammansvurna, som träffas i hennes hus. Om det anseende, en krog hade, vittnar följande stadgande kanske bäst: om en åt Gud invigd jungfru öppnade en krog eller gick in dit att dricka, dömdes hon till bålet. Ett annat

Digitized by Google

stadgande är också betecknande, om än ej för dessa ställens moral. Vägrade en krogvärdinna att i betalning taga korn och fordrade penningar, och tog hon då mindre betaldt i penningar, än hon skulle hafva gjort, om hon tagit betaldt i säd, kastades hon i floden, tydligen därför att hon därmed vägrat att erkänna den tvångskurs, som konungen satt på landets sädesprodukter.

Denna »kroglag» betraktades tydligen såsom en del af handelsbalken, ty efteråt följa några stadganden om gäldslafvar — stadganden, som utmärka sig för värklig humanitet, om man med dem jämför de bestämmelser, som i motsvarande fall gälde hos andra gamla folk. Lagen utgår visserligen från den i hela antiken vanliga förutsättningen, att en fordringsägare såsom ultima ratio har rätt att tvinga den försumlige gäldenären till slaftjänst. Men slafven var icke alldeles rättslös. I regeln tyckes slafven hafva utarrenderats till någon entreprenör för att genom sitt arbete skaffa ägaren inkomst. Dog han i slafdepoten en naturlig död, var därom intet att säga, men afled han i följd af missbandel, skulle fordringsägaren öfverlämna entreprenören åt rätten, ty entreprenören svarade för slafvarnas behandling. Var den döde son till en fri man, så skulle man straffa entreprenören på den kännbaraste punkten: man skulle döda hans son. Var den döde född slaf, fick entreprenören böta en tredjedels guldmina och borgenärens fordran annulerades. För att betäcka sin skuld, kunde en man sälja sin hustru, sin son eller sin dotter till slaf, men köparen fick ej behålla dem längre än tre år; på det fjärde skulle han gifva dem friheten åter.

Digitized by Google

Denna balk afslutas med några bestämmelser om magasinshyra för sädesprodukter o. d. — häntydande på en ytterst liflig spannmålshandel — och därefter följer den intressanta familjerätten, som kanske ger den bästa bilden af den babyloniska kulturen.

* * *

Den babyloniska rätten förutsätter, att en man blott har en enda laggift hustru, och rätten till bihustrur synes hafva varit tämligen begränsad. För det första förefaller det, som om han blott fått taga en enda bihustru, och — för det andra — detta blott såvida den laggifta hustrun ej skänkte honom några barn. Men äfven i detta fall kunde frun lägga hinder i vägen för hans planer, nämligen genom att gifva honom sin tjänstepiga; födde denna då barn, hade mannen ej rätt att taga en bihustru. Tjänstepigan fick också genom sitt moderskap en ökad rätt. Äfven om hon satte sig upp emot sin fru, kunde herrn dock icke sälja henne, utan blott skicka henne tillbaka bland husets öfriga slafvinnor. Födde hon däremot inga barn, kunde frun sälja henne.

Helt osökt erinrar man sig här Bibelns bekanta berättelse om Abraham, Sara och Hagar, och parallellen mellan denna berättelse och Hamurabis lag synes i detta fall fullt berättigad, ty enligt Moseboken stammade Abraham från landet Ur, d. v. s. från Babylonien, och det ligger således intet egendomligt i, att han handlat efter babylonisk rättssedvänja. Vikten ligger på, att slafvinnan i fråga var fruns personliga egendom, som hon fört med sig i

Digitized by Google

boet eller köpt för sina egna penningar. Barnen blefvo således hennes, och mannen kunde ej längre förebära barnlöshet såsom motiv för sin önskan att taga en bihustru. Hustrun tyckes ock strax efter födelsen hafva lagt slafvinnans barn i sitt sköte och genom denna symboliska handling adopterat det till sitt eget. Så säger ock den barnlösa Rakel till Jakob: »Se där är min tjänarinna Bilha; gå in till henne, att hon må föda barn i mitt sköte, så att genom henne också jag får afkomma.» Dessa slafvinnebarn kunde för öfrigt genom en af fadern företagen legitimationsakt likställas med hans barn i äktenskapet samt sedermera lika dela arfvet med dem. Dog fadern däremot utan att hafva legitimerat dessa barn, blefvo dock såväl de som deras mor fria.

Ett babyloniskt äktenskap afslöts under strängt lagliga former. Den första akten var förlofningen. Den unge mannen infann sig då i den blifvande svärfaderns hus och betalade »tirchatu», d. v. s. en summa, med hvilken han af svärfadern köpte sin brud. Denna betraktades därmed såsom hans lagliga hustru, ehuru ännu dock med vissa inskränkningar. Hon fortfor att lefva såsom jungfru i faderns hus, och om mannen ångrade sig, gick äktenskapet tillbaka utan vidare; dock skulle den tirchatu, han erlagt, i så fall ej återbetalas. Men äfven svärfadern in petto kunde ångra sig, och också i detta fall blef äktenskapet om intet, ehuru tirchatu då naturligtvis måste återställas. Här göres för öfrigt ett egendomligt tillägg. Har fadern brutit förlofningen, därför att en af brudgummens »vänner» talt illa om denne, så utgör detta ett hinder för »vännen» i fråga att äkta den unga flickan. För

Digitized by Google

öfrigt kunde dylika förberedande äktenskap afslutas äfven mellan barn, och lagen föreskrifver, att om en fader dör utan att hafva gifvit sin späde son hustru, så skall denne son icke blott dela arfvet med sina bröder, utan af sterbhusets medel skall det därjämte afsättas en summa till tirchatu för honom.

Efter förlofningen följde det lagliga giftermålet, som skedde inför de äldstes domstol och afslutades genom ett formligt äktenskapskontrakt; utan detta betraktades äktenskapet ej såsom fullt lagligt. Vid detta tillfälle erhöll bruden af sin fader en gåfva, »cheriktu» eller hemgift, som blef hennes personliga egendom; i storlek tyckes hemgiften hafva öfvergått tirchatu, ty en paragraf föreskrifver, att om svärfadern i händelse af skilsmässa, ej ville återställa tirchatu, så hade mågen rätt att från hemgiften, som *han* skulle gifva svärfadern tillbaka, draga af hvad han betalat i tirchatu.

En tredje gåfva vid äktenskapets ingående var »nudunu» eller den present, som mannen gaf sin fru, således morgongåfvan. Ekonomiskt hade därför en babylonisk hustru en ganska självständig ställning. Hon svarade icke för de skulder, som mannen ådragit sig före äktenskapet, lika litet som denne svarade för de skulder hon hade från denna tid, och hennes »nudunu» och »cheriktu» kunde därför ej tagas i mät af mannens borgenärer — »gift kvinnas äganderätt» har således, som man ser, 4000-åriga anor. Men däremot svarade båda för de skulder, som de gemensamt ådragit sig under äktenskapet.

De babyloniska äktenskapen voro ingalunda oupplösliga, och de många bestämmelserna i denna punkt tyckas häntyda på, att denna utväg att lösa äktenskap-

Digitized by Google

liga tvister ej sällan tillgripits. Otrohet å hustruns sida var naturligtvis en grund till skilsmässa — att mannens otrohet ej tages i betraktande är ju i enlighet med all gammal lag. Men så vida mannen dref denna otrohet därhän, att han äktenskapligt försummade sin hustru och hon kunde visa, att detta ej berodde på något fel hos henne, upplöstes äktenskapet och mannen var skyldig att återbetala hemgiften. Men ej häller beträffande hustruns trohetsbrott var lagen oböjligt hård. Ertappades hon in flagranti, skulle väl både hon och hennes älskare dränkas, och från detta straff kunde de räddas, blott såvida såväl mannen som konungen gåfvo dem nåd; brottet betraktades, såsom häraf framgår, äfven såsom ett brott mot staten. Men ertappades hon icke in flagranti och anklagades hon likväl af mannen, gälde hennes värjemålsed; hon straffades då icke och tilläts att återvända till sina föräldrars hus. Anklagades hon af det allmänna ryktet, användes gudsdom (vattenprofvet).

Träffades hustrun af en sjukdom, så att hon blef obekväm till äktenskap, ägde väl mannen rätt att taga sig en ny fru, men han fick icke drifva bort den förra ur sitt hus, utan hon skulle under sin återstående lifstid få stanna kvar där och åtnjuta underhåll. Föredrog hon att återvända till sin egen släkt, stod äfven detta henne öppet, och hon skulle då återbekomma hemgiften.

En tredje grund till skilsmässa är ganska karaktäristisk för den jämförelsevis fria ställning, som den babyloniska hustrun tyckes hafva intagit. Lagen förutsätter nämligen, att frun genom sitt slöseri håller på att bringa huset på fall. I så fall är lagen sträng.

Digitized by Google

Mannen har då rätt att utan ersättning drifva bort henne, men föredrager han att hafva henne kvar och taga sig en annan hustru, degraderas slöserskan till tjänarinna.

Lagen förutsätter också, att mannen råkar i krigsfångenskap. Finnas då inga existensmedel i huset, har hustrun rätt att öfvergifva det och ingå nytt gifte. Får hon barn i detta äktenskap och återvänder sedan den förre mannen, har han rätt att återtaga sin hustru, men barnen i andra kullen stanna hos fadern. Finnas däremot existensmedel i huset, straffas hon såsom äktenskapsbryterska, så vida hon ingår nytt gifte. Men detta gäller blott fångenskap i följd af krigstjänst. Gör sig mannen skyldig till malitiosa desertio, har hustrun rätt till nytt äktenskap, och så vida den förre mannen återvänder, har han i så fall icke rätt att återfordra henne.

Angående arfsrätten efter modern finnas flera stadganden. Om sönerna efter faderns död ej framställde några anspråk på moderns nudunu (morgongåfva), ägde hon rätt att fritt förfoga däröfver i sitt testamente och öfverlämna den till den af sönerna, hon föredrog. Hade hon icke af mannen erhållit någon nudunu, så skulle hemgiften utbetalas till henne, och dessutom skulle hon af mannens efterlämnade egendom ärfva lika med barnen. Sönerna ägde icke rätt att utan vidare drifva ut henne ur huset, och en tvist i detta fall skulle pröfvas af domstolen. Dog hon före mannen, tillföll hemgiften sönerna, ej den efterlefvande maken, och dog hon utan att efterlämna barn, var enklingen skyldig att till hennes familj återställa hemgiften. I ekonomiskt afseende var hustrun således ganska väl skyddad af lagen.

Digitized by Google

Äfven sönerna voro det. En enka med myndiga barn fick icke utan domarens medgifvande träda i nytt gifte, och i hvarje fall måste detta föregås af ett ordentligt arfskifte. En fader ägde icke rätt att godtyckligt göra sin son arflös. Den första förseelsen var han skyldig att utan vidare förlåta, och upprepades denna, skulle domstolen pröfva, om brottet var så svårt, att arflöshet borde följa.

Detta rättsinne sträcker sig ock till slafvarna. En slaf kunde ingå äktenskap med en fri kvinna, och i så fall blefvo barnen fria. Vid mannens död fick enkan behålla den hemgift, hon fört i boet, och den förmögenhet båda efter giftermålet förvärfvat delades i två lika stora delar, af hvilka slafvens herre tog den ena, enkan och barnen den andra. Äfven detta stadgande förutsätter ett åskådningssätt, enligt hvilket äktenskapet är en förening af tvänne likaberättigade parter.

Därefter följa en mängd paragrafer angående adoption, af hvilka framgår, att detta bruk var ytterst vanligt, särskildt bland handtvärkare, som på detta sätt förskaffade sig nitiska biträden. I det stora hela intogo dessa adopterade barn samma ställning som egna, och de naturliga föräldrarna hade icke rätt att annat än i vissa fall återfordra dem.

Bruket att bortlämna barn till ammor tyckes också hafva förekommit, och lagen förutsätter, att amman döljer, att det bortackorderade barnet dött, och i stället tar ett annat samt utgifver detta för det, som man lämnat i hennes vård. I så fall straffas amman därmed, att man skär af hennes bröst.

Missgärningsbalken, som följer därnäst, har icke

Digitized by Google

samma humana karaktär som civillagen, och här tillämpas jus talionis så strängt, att böter endast i några fall tillåtas; stundom blir t. o. m. straffet hårdare än förseelsen: så om någon slår en person af högre samhällsställning. Han straffas då med att offentligen erhålla 60 rapp med en oxhudspiska. Egendomligt nog utsträckes denna jus talionis också till den misslyckade läkaren. Om en läkare genom en operation botar någon från en mera elakartad svulst eller en svårare ögonåkomma, skall han erhålla tio siklar guld i honorar, så vida patienten är en fri man, fem siklar, så vida han är frigifven, och två siklar, så vida han är slaf — hvilken summa då betalas af ägaren. Taxan var således mycket hög, men den hade också sin afvigsida. Misslyckades operationen, så att patienten dog, högg man nämligen af händerna på den oskicklige kirurgen — onekligen ett probat medel att förebygga förhastade operationer. Var det blott en slaf, som strök med, fick läkaren skaffa ägaren en annan.

Därefter följa åtskilliga paragrafer, som stadga ansvar för försumliga hus- och skeppsbyggmästare, bestämma om hyra för och skada å djur, slafmarknaden m. m., men hvilka jag här af utrymmesskäl måste förbigå. De gjorda utdragen torde emellertid vara tillräckliga för att visa, att vi i Hamurabis lag hafva ett kulturhistoriskt dokument af första ordningen.

Digitized by Google

Menanders nyfunna komedier.

Om en författares betydelse skall mätas efter det inflytande, han haft på den följande litteraturen, så är Menander måhända världens främste skald. Ej så att han lämnat något större tillskott till mänsklighetens idérikedom — den tid, han tillhörde, hade själf i detta fall nästan spelat bankrutt — men hans fina, caméeartadt skurna lustspel hafva under nästan tvänne årtusenden åter och åter blifvit efterbildade.

Redan på sin samtid (tiden omkr. 300 f. K.) synes han hafva haft ett stort inflytande och var den erkände mästaren bland de talrika attiska lustspelsförfattarne. Det var vidare han, som var den egentliga förebilden för de romerska komediförfattarne; af Terentius' sex lustspel äro ej mindre än fyra, möjligen fem öfversatta från Menander, af Plautus' stycken återgå troligen tre, kanske flere, till samme författare, och genom Terentius har Menander behärskat hela det följande lustspelet. Ty jämte Vergilius var Terentius medeltidens mest kände klassiske författare, och de försök, som under medeltiden gjordes att efterbilda

Digitized by Google

den antika komedien, gjordes alla i anslutning till hans dramer. Samma betydelse bibehöll Terentius under renässansen, enär han var den ende latinske författare, af hvilken man kunde lära sig det bildade romerska samtalsspråket, som nu mer än någonsin var nödvändigt för hvarje bildad man att känna, och vid universiteten och i skolorna var det därför framför allt hans stycken, som lärjungarna läste och uppförde. Den nylatinska skolkomedien är blott en efterbildning af Terentius' drama samt således — indirekt — af Menanders. Men på samma indirekta sätt är denne fader äfven till det moderna lustspelet, och ända till 1700-talets slut dominerade han den komiska skådebanan. Denna moderna komedi skapades i Italien vid 1500-talets början af Ariosto, öfverfördes genom Larivey till Frankrike och nådde med Molière sin högsta blomstring. På Molière samt på Terentius och Plautus stöder sig Holberg, och äfven hans drama leder således sina anor upp till Menander. Att i detalj uppvisa, huru Menanders scener ständigt gå igen i alla tiders lustspel — äfven i Shakspere's — är här icke platsen; detta skulle blifva en ganska diger bok, ty mer eller mindre äro alla 1500- och 1600-talets dramer behärskade af Alexander den stores snillrike samtida.

Men — hans dramer hafva, om man frånser några sparsamma citat i andra författares skrifter, egentligen endast varit kända genom Terentius' och Plautus' romerska efterbildningar, och den grekiska litteraturhistorien har därför just på denna punkt haft en af sina mest betydande luckor, ty att känna en författare i en tydligen ganska fri bearbetning på ett

Digitized by Google

annat språk är dock ej detsamma som att känna honom i original.

Vår tid, som ju med fog kan göra anspråk på namnet de stora arkeologiska och filologiska upptäckternes århundrade, har riktat vårt vetande äfven med afseende på Menander. Visserligen har man icke lyckats återfinna något helt, ostympadt lustspel af den store grekiske komediförfattaren, men man har funnit flera jämförelsevis stora fragment, som dock alltid kunna gifva den grekiska filologen charmen af en omedelbar bekantskap med en af antikens mest spirituella författare.

Åter är det Egyptens torra, konserverande ökensand, som bevarat de bräckliga papyrus-blad, på hvilka dessa scener stå skrifna. Det vigtigaste af dessa fragment har från några araber inköpts af M. Jules Nicole i Genève och är redan utgifvet i ett par olika, mer och mer förbättrade upplagor. Bladet i fråga hade utgjort en del af en bok — ej en bokrulle — och har således två sidor text, ehuru denna tyvärr är ganska illa medfaren. Manuskriptets handstil, en oregelbunden uncialskrift, häntyder på 300- eller 400-talet e. K.

Det bevarade är tyvärr ej mycket — slutet af en monolog, två korta scener och början af en tredje. Som det vill synas tillhöra de början af stycket, som utan svårighet identifierats med Menanders *Georgos* eller »Landtbrukaren».

Teatern måste tänkas föreställa en öppen plats framför tvänne hus, det ena mera ståtligt, det andra oansenligt. I den monolog, som inleder fragmentet, uppträder en ung man, hvars namn ej bevarats, men

Digitized by Google

som vi ju kunna kalla Pamphilos. Han befinner sig i ett stort bryderi. Då han återkommit från en resa till Korinth, finner han sitt hem — det förnämligare huset — festligt smyckadt, och han får då höra, att hans fader Gorgias bestämt, att han (Pamphilos) skall gifta sig med sin halfsyster, Gorgias' dotter med Pamphilos' ännu lefvande styfmor — en äktenskapsförbindelse, som väl enligt attisk lag var tillåten, men som dock stred mot bruket. Gudabilderna i hemmet voro redan bekransade, och den gamle Gorgias hade börjat bröllopsoffren. För Pamphilos var denna underrättelse ett dunderslag, ty han hade redan förälskat sig i en annan, i grannkvinnan Myrrhines dotter, ehuru han ej vågat att för sin fader yppa denna förbindelse, som redan blifvit alltför intim. Han insåg nämligen, att den förmögne Gorgias aldrig skulle gifva sitt samtycka till ett äktenskap med den fattiga Myrrhines dotter, ehuruväl denna icke var någon hetär, utan en friboren attisk flicka.

Han står nu obeslutsam framför Myrrhines hus och vet ej, hvad han skall göra. Att svika den stackars Melitta — så kunna vi ju kalla Myrrhines onämnda dotter — anser han vara synd, då hon redan offrat honom sin heder, men att sätta sig upp mot fadern är också vanskligt. Ett ögonblick tänker han klappa på dörren till Melittas hus, men håller handen tillbaka, då han ej vet, om Melittas broder, som han tyckes frukta, återkommit från landet. Fortfarande obeslutsam drager han sig tillbaka för att grubbla öfver det svårlösta problem, han fått att reda ut.

Därefter vidtager en ny scen. Ut ur sitt hus

Digitized by Google

kommer Myrrhine, en medelålders kvinna, inbegripen i ett samtal med en gammal förtrogen tjänarinna Philinna. Myrrhine har just åt henne anförtrott sin dotters olycka, att hon blifvit förförd af Pamphilos och att denne det oaktadt är i färd med att fira sitt bröllop med en annan. Philinna ger i några kraftfulla ord uttryck åt sin förtrytelse öfver förförarens nedrighet, då de få se Gorgias' slaf Daos komma från landet, åtföljd af några andra slafvar, som bära korgar med blommor för det tillärnade bröllopet. Sedan Daos yttrat några ord, komma de bägge kvinnorna fram, och ett samtal mellan dem och Daos tager vid.

Myrrhine och Philinna vilja tydligen »pumpa» den mångkunnige Daos, och denne — en representant för de i den attiska komedien så vanliga kvicka och talföra slafvarna — gör inga svårigheter vid att tillfredsställa deras önskningar. Vi få också höra en lång historia, som har följande förutsättning. Utom sin dotter Melitta hade Myrrhine också en son, som var arbetare åt landtbrukaren Kleainetos, hvilken gifvit stycket sitt namn och som därför ock bör hafva haft hufvudrollen i det nu blott delvis kända dramat. Kleainetos' jordagods tyckes hafva gränsat till den egendom, som Gorgias hade ute på landet och hvarifrån Daos just nu kom — som vi finna med färska nyheter.

Under arbetet i sin vingård hade Kleainetos ganska svårt skadat sig i benet. På den tredje dagen hade detta så häftigt svullnat upp och febern hade blifvit så intensiv, att alla slafvarna trodde, att den gamle landtbrukarens sista stund var kommen. Man väntade blott, att han skulle dö, och ingen brydde

Digitized by Google

sig om honom. Men då hade Myrrhines son — ej häller här nämnes namnet, men vi kunna ju kalla honom Kharinos — tagit sig an den gamle och vårdat honom med en sons ömhet. Tack vare dessa omsorger hade Kleainetos nu åter blifvit frisk och sund.

Och nu — fortsätter Daos — är den stackars Kharinos' lycka gjord. Kleainetos hade genast gjort sig underrättad om hans familjeförhållanden, och då han fått höra, att Kharinos' mor var en fattig enka, hade gubben i sitt ädelmod beslutat att gifta sig med hennes oförsörjda dotter. Ni kan — så slutar Daos sin berättelse — således skatta eder lyckliga. Med eder fattigdom är det nu förbi, ty den rike Kleainetos tar eder alla med sig ut till sin egendom på landet, och där skola ni icke längre behöfva lida någon nöd.

På den fattiga, men rättänkande Myrrhine gör emellertid detta budskap ej den effekt, som Daos förmodat. Då han gått in i Gorgias' hus, börjar Myrrhine att i förtviflan vrida händerna, ty såsom moder vet hon icke, hvad hon nu skall besluta. Skulle hon öfverlämna sin dotter åt den rike friaren, ehuru hon redan var förförd, eller skulle hon bevara henne åt den yngling, som den stackars Melitta älskade, men som nu hotade att öfvergifva henne? Med detta dilemma slutar fragmentet.

Huru händelsen vidare utvecklat sig, veta vi ej, och fältet är således öppet för gissningar, men med kännedom om den attiska komediens vanliga sätt att lösa dylika knutar, kunna vi försöka oss på en dylik. Att den gamle Kleainetos skulle blifva Melittas lycklige brudgum, måste vi från början anse såsom ute-

Digitized by Google

slutet ur möjligheternas krets, ty så ofta dylika förbindelser än ske i det värkliga lifvet, så sällsynta äro de däremot inom komediens värld, och Menanders stycke har utan allt tvifvel slutat därmed, att Pamphilos och Melitta »fått hvarandra». Likaså är det åtminstone sannolikt, att Kharinos och Pamphilos' halfsyster också blifvit ett par, ty lustspelet lider ju i dylika fall gärna af en viss *horror vacui*, som ej tål några ogifta unga män och kvinnor, utan hälst gifter ihop så många som möjligt.

Att detta lyckliga resultat åstadkommits genom en intrig, är äfven ganska troligt, ty den attiska komedien älskade ej de raka vägarna utan ville gärna hafva så många spännande förvecklingar som möjligt. Denna intrig ledes gemenligen af en förslagen parasit eller af en slaf, ty den unge mannen själf är nästan alltid så upptagen af sin kärlek, att han på sin höjd kan ställa till några dumheter, som hota att förstöra den så slugt bygda planen. Någon parasit finnes, så vidt man vet, ej i detta stycke, och det är väl därför troligt, att det varit den muntre Daos, som tagit sig an den unge Pamphilos' sak och efter bästa förmåga sökt lura den gamle Gorgias — ty mot den *gamle* husbonden visa komediens slafvar sällan någon trohet.

Men ofta är en aldrig så skickligt spunnen intrig ej nog att lösa alla förvecklingar, och det händer, att dessa därigenom blott blifva ännu mer intrikata. De attiska författarne hade då ett annat medel till sitt förfogande — nämligen »upptäckten». Möjligen har en dylik förekommit också i denna komedi, och vi kunna åtminstone våga en gissning. Myrrhine uppträder såsom enka, och dylika lyckas ej sällan i

Digitized by Google

de attiska komedierna att »upptäcka» sina män, som de hållit för döda. Att också Myrrhine skulle återfinna sin förlorade äkta hälft, är därför ej något allt för djärft antagande. Men *om* stycket utvecklat sig i denna riktning, hafva vi ej svårt att utpeka den rätte, ty den attiska komedien rörde sig med få personer, och Myrrhines man kan blott hafva varit en af dem, med hvilka vi redan gjort bekantskap, således Kleainetos, ty Gorgias måste anses mindre lämplig — han, som redan var gift, kunde ej gärna få någon glädje af att återbekomma sin ungdoms brud. Kleainetos däremot hade redan förälskat sig i den unge Kharinos, och denne hade visat den gamle en sons ömhet. Att denna sympati till slut visar sig bero på ett värkligt blodsband, är alldeles i sin ordning. Och med denna upptäckt lösas alla svårigheterna. Kleainetos kan ju ej gifta sig med sin egen dotter, och Melitta är således fri. Gorgias åter kan ej hafva något emot att låta sin son ingå ett lagligt äktenskap med en rik arftagerska, och Pamphilos' och Melittas förbindelse är därmed klar. Att Pamphilos' halfsyster till ersättning för sin förlorade brudgum får den unge Kharinos, är blott ett korollarium, ty äfven han är ju nu en rik arftagare, och måhända hafva de unga redan förut i hemlighet älskat hvarandra. Då Kleainetos slutligen återfår Myrrhine, återstå af alla de uppträdande blott Gorgias, Daos och Philinna såsom ogifta, och detta är ju ett ganska vackert resultat — förutsatt att Menander värkligen utvecklat lustspelets handling på det sätt, som här förslagsvis blifvit gjordt.

Ungefär samtidigt med Georgos påträffade man

Digitized by Google

ett annat ganska betydande Menander-fragment. Detta upptäcktes i den ytterst gifvande fyndorten Oxyrynkhos i Egypten och har ej häller erbjudit några svårigheter att identifiera; det tillhör nämligen Menanders lustspel Perikeiromene, som genom åtskilliga citat redan förut varit tämligen kändt. Hjälten i stycket är en af diadoktidens vanliga lyckoriddare, en legosoldat vid namn Polemon, som efter slutad tjänstgöring i Asien slagit sig ned i en grekisk stad, möjligen Aten. I sällskap med sig hade han sin älskarinna, hetären Glykera, som således bar samma namn som Menanders egen konkubin. Då nu en antik författare uppgifver, att Menander i en af sina komedier framstält denna på scenen, kunde man ju förmoda, att den ifrågavarande komedien varit just denna. Men olyckligtvis är namnet Glykera alldeles ej sällsynt i skaldens dramer, och det är således ej säkert, att Perikeiromene varit afsedd att i förstucken form föreviga ett af skaldens och hans älskarinnas kärleksgnabb. Ty om ett dylikt handlar stycket.

I ett anfall af svartsjuka hade nämligen Polemon grymt misshandlat den vackra Glykera. Han hade sett henne samtala med en ung man och hade genast i denne vädrat en rival. I sitt raseri hade han då afskurit hennes gyllene lockar. Men — den unge mannen var alls icke någon gynnad älskare, utan i verkligheten Glykeras egen bror, som hon återfunnit. Glykera var nämligen en friboren flicka, hvilken såsom barn blifvit bortröfvad och i följd däraf blifvit hetär. Nu, då hon återfunnit sin familj, var därför hennes beslut lätt fattadt: hon öfvergaf den brutale och otacksamme Polemon och flyttade till sin fader Pataikos.

Digitized by Google

Då fragmentet börjar, har allt detta redan passerat. Polemon, som bittert ångrat sin öfverilning, är gripen af den djupaste förtviflan och känner, att han icke kan uthärda förlusten af den älskade. Utanför Pataikos' hus träffar han dennes eller Glykeras slafvinna Doris, och midt i deras samtal börjar fragmentet, som tillhör slutet af dramat. Den stackars Polemon vill gå och hänga sig, men Doris intalar honom mod och yppar slutligen, att den förolämpade sköna, rörd af hans förtviflan, redan i sitt hjärta förlåtit honom. Knapt har Polemon gifvit luft åt sin förtjusning, förrän Pataikos och hans dotter träda ut ur huset, och utan vidare omsvep försonas de älskande. Polemon får Glykera till laglig hustru, och till råga på sällheten lofvar Pataikos honom tre talenter i hemgift.

Därmed slutar fragmentet, men de sista raderna antyda, att stycket haft en dubbelhandling — en kärlekshistoria mellan Pataikos' son och Philinos' dotter. Den enda antydan, vi få om denna, gifver oss emellertid grundade förhoppningar om, att äfven denna kärlekssaga slutat med ett bröllop.

Bland samma Oxyrynkhosmanuskript har man för öfrigt upptäckt äfven tvänne andra komedifragment. Det ena och större tyckes hafva haft en viss likhet med Georgos, men kan icke med säkerhet ställas i samband med någon förut känd komedi.

Digitized by Google

De sista vestalerna.

Vid foten af Palatinen och på gränsen af det gamla Forum romanum, ej långt från Castorstemplet ligga de vidsträckta ruinerna af vestalernas forna palats. I sitt nuvarande skick äro de — estetiskt sedt — föga tilltalande: låga och oansenliga murar af tuff och tegel, hvilkas antika marmorbeklädnad redan för länge sedan bortröfvats och öfver hvilka murgrönan ej tillåtits att väfva sin klädsamma, gröna slöja. Vackra kunna dessa torftiga rester först blifva, då vi för fantasien lyckats uppkonstruera det forna palatset och åter befolkat dess portiker, atrier och kamrar med de »virgines vestales», som där hade sitt hem.

Men en dylik rekonstruktion af palatset kan endast hafva något intresse på själfva platsen, då åhöraren har lokaliteten lefvande framför sig och föreläsaren kan på ruinerna demonstrera sitt ämne. Jag nödgas därför här förbigå detta kapitel för att i stället sysselsätta mig med vestalerna själfva, och jag väljer då den period af denna institutions

Digitized by Google

historia, som vi bäst känna — tack vare just de sista gräfningarna — nämligen de sista åren af det ärevördiga kollegiets tillvaro.

Denna institution var den måhända äldsta, som Rom ägde, och dess fortbestånd utgör ett egendomligt vittnesbörd om den seghet, med hvilken vissa gamla bruk kunna hålla sig kvar, äfven långt efter det att de förlorat all praktisk betydelse.

I det äldsta Rom, då hela befolkningen utgjordes af ett eller par hundra boskapsherdar, som hade sina torftiga halmkojor uppe på den palatinska höjden — i detta Rom var eldens vidmakthållande en af »statens» viktigaste angelägenheter. Ännu förstod man blott att, liksom nutidens vildar, förskaffa sig detta kostbara kulturmedel genom att gnida tvänne trästycken mot hvarandra, och detta var en långsam och besvärlig procedur. Man föredrog därför att i en hydda hafva en ständigt brinnande, och därför äfven ständigt matad eld, från hvilken de olika hushållen kunde låna sitt behof. Men hela den manliga befolkningen var om dagen borta med boskapshjordarna, familjemödrarna hade sina egna hus att bestyra, och det uppdrogs därför åt några unga flickor inom stammen att vaka öfver elden och se till, att den ej utslocknade. Dessa voro de första »virgines vestales».

Syftet var således till en början rent praktiskt, men snart, i och med det att den stigande kulturen gjorde den eviga elden öfverflödig, fick denna i stället en ideell betydelse; den blef symbolen på statens eget lif, och vården om denna blef därför en bland samhällets viktigaste uppgifter. Den lilla, runda

Digitized by Google

halmkoja, i hvilken stammens eld från början flammat, förvandlades därför till ett sirligt marmortempel, hvars egendomliga, runda form visserligen fortfarande vittnade om dess ursprung, och från Palatinen, där kojan tidigast stått, flyttades den ned till den plats, som snart blef Roms centrum eller Forum romanum, dalgången mellan de romerska höjderna.

Här — i en lund, som redan under republikens tid tyckes hafva sköflats och försvunnit — reste sig nu det lilla Vestatemplet, på hvars altare den eviga elden brann, och i omedelbar närhet därtill uppfördes »Atrium Vestæ» eller Vestalernas bostad. Huru detta palats såg ut under republiken och den äldre kejsartiden, veta vi icke, då denna äldre byggnad gick under genom en eldsvåda under Commodus; men så mycket är dock säkert, att den icke låg i samma riktning som den senare byggnaden, ty *under* denna har man upptäckt några rester af det äldre vestalpalatset, hvilka visa, att detta hade en helt annan utsträckning och ett annat läge. Den nya byggningen uppfördes af Julia Domna, Septimius Severus' gemål, en strängt bigott kvinna, hvars karaktäristiska porträttbyst, såsom man kunnat vänta, återfunnits bland ruinerna. Anletsdragen äro icke romerska; snarare skulle man kunna säga, att få antika porträtt förefalla så moderna som detta svårmodiga, grubblande barbarhufvud. Det är en typ från brytningstiden mellan kristendom och hedendom, och det är därför betecknande, att det var just hon, som återupprättade den institution, som under dessa slitningarnas år kom att stå såsom symbolen på den romerska religionen i dess motsättning mot kristendo-

Digitized by Google

men. Och denna kontrast blir desto tydligare, då vi uppmärksamma, att Atrium Vestæ i viss mån var ett hedniskt nunnekloster.

Antalet af dessa antikens nunnor var icke stort, blott sex,* och dessa delades i två grupper, de tre yngre och de tre äldre eller vestales maximæ. I dagligt tal förbehölls dock titeln vestalis maxima åt abedissan — för att begagna medeltidens språk — eller den äldsta, som tämligen enväldigt tyckes hafva styrt hela anstalten.

Rätten att antaga en vestal tillkom statens öfversteprest, pontifex maximus, d. v. s. kejsaren själf, som äfven utöfvade fadersmyndigheten öfver vestalerna. I senare tider, då han ofta var borta från Rom — isynnerhet sedan han blifvit kristen — företräddes han af en vikarie, kallad promagister. Bland flera anmälda sökande utlottade han en, eller också kunde genom ett särskildt senatsbeslut en ättling af någon framstående familj utan dylik lottning upptagas i det heliga kollegiet. Kompetensvillkoren voro i hufvudsak följande. Den blifvande vestalen fick icke vara yngre än sex år och ej äldre än tio, hennes båda föräldrar skulle vara i lifvet, hafva ett fläckfritt rykte samt vara af fri börd eller åtminstone frigifna, och själf fick hon icke hafva något fysiskt eller psykiskt lyte.

Sedan hon antagits, fördes hon genast till vestalpalatset, där hennes hår afklipptes och offrades, och där hon utbytte sina barnkläder mot vestalens hvita

* Just vid den tid, då institutionen upphör, sägas de vara sju, men denna uppgift kan bero på ett misstag.

Digitized by Google

dräkt. Därmed var hon *Amata* (den älskade), såsom vestalnovisen kallades.

I olikhet mot de kristna nunnorna förband hon sig icke till en beständig tjänstgöring i helgedomen. Efter trettio år var hon åter fri och kunde då utträda i världslifvet samt äfven gifta sig, om hon så ville. Men endast få tyckas hafva begagnat sig af denna rättighet, och de flesta stannade till döddagar kvar inom klostrets murar. De företrädesrättigheter, de där åtnjöto, voro ej häller att förakta. För det första bostaden. Ty dessa sex kvinnor disponerade öfver ett värkligt furstligt palats, strålande af dyrbara marmorinläggningar, mosaiker och målningar. Såsom vanligt under antiken utgjordes husets centralpunkt af en öppen gård — här 69 meter lång och 24 meter bred — som omgafs af en korintisk marmorkolonnad i dubbla våningar, och rundt kring detta atrium lågo de talrika rummen grupperade. På oss gör visserligen denna bostad intryck af att vara mindre hälsosam, ty den ligger just vid foten af den palatinska höjden, som äfven nu borttager all sol och förut naturligen gjorde det ännu mer, då de svindlande höga kejsarpalatsen reste sig på palatinens krön. I själfva värket ligger palatset i en backe, hvars framsida begränsas af Sacra via och hvars baksida kantas af den 7,65 meter högre liggande Nova via. Omedelbart ofvanför Nova via löper Clivus Victoriæ, 12,60 meter högre, och strax öfver denna gata ligger, ännu 11,75 meter högre, kejsarpalatsets sockel. Men dels hade vestalerna sina boställsrum icke i de nu bevarade fuktiga kamrarna i jordvåningen, utan i palatsets friare och luftigare öfvervåning utåt Sacra

Digitized by Google

via, dels har man i väggarna funnit ett ganska konstrikt rörsystem för rummens uppvärmning och uttorkande.

Till byggnaden hörde ock en ansenlig tjänstepersonal, s. k. fictores, d. v. s. handtvärkare, för byggnadens vidmakthållande, uppvärmning o. s. v., läkare och slafvar. Och icke blott själfva institutionen, utan ock vestalerna själfva voro furstligt doterade; så t. ex. anslog Tiberius åt en vestal, då hon invigdes, en summa af 438,525 francs. I rang och anseende stodo de knapt tillbaka för någon. Då de begåfvo sig ut i staden, företräddes de, liksom konsulerna, af en lictor, och de fingo — något som för andra ej var tillåtet — åka i vagn genom Roms gator. På teatern hade de sin särskilda plats i kejsarinnans loge, och om en dödsdömd förbrytare på väg till afrättsplatsen mötte en af dem, erhöll han nåd. Och utom dessa hade de ännu andra privilegier.

En dylik ställning öfvergaf man naturligtvis icke så lätt, isynnerhet som göromålen ej voro vidare svåra. De trettio åren indelades i tre tjänsteperioder med tio år för hvarje af dem. Under den första lärde sig vestalen yrket, under den andra utöfvade hon det, och under den tredje undervisade hon de nyinträdande. Själfva tjänstgöringen bestod hufvudsakligen i böner för det romerska folket och kejsarfamiljen, i vården om den eviga elden och i beredandet af den heliga offerfödan. Bestämmelserna härom röja stor ålderdomlighet och innehålla mycket karaktäristiska vittnesbörd om själfva institutionens ursprung. Slocknade nämligen den heliga elden genom någon vestals försumlighet, så straffades hon såsom

Digitized by Google

ett barn medels kroppslig aga, som tilldelades henne af pontifex maximus, vestalernas »fader», och den slocknade lågan kunde endast på så sätt återtändas, att man gned tvänne trästycken mot hvarandra, tills dess att de fattade eld. Offerfödan, som skulle beredas till vissa högtider, vittnar om samma primitiva civilisation: en saltlake i en grof primitiv lerkruka och ett slags gröt, mola salsa — tydligen den föda, som vid institutionens uppkomst var den vanliga i Latium.

Den enda skyldighet, som därutöfver ålåg vestalen, var obrottslig kyskhet, och bröt hon häremot, var straffet strängt: hon begrafdes nämligen lefvande på det s. k. Campus Sceleratus vid Porta Capena — ett straff, som betecknande nog drabbade icke så få vestaler under den äldre kejsartiden. Men å den andra sidan tyckes staten så mycket som möjligt hafva sökt skydda henne mot frestelsen; så fick hon icke åskåda de atletiska täflingarna, och ingen man tilläts att träda inom klostrets murar.

Själfva abedissorna, vestales maximæ, voro dock troligtvis genom sin ålder skyddade mot förförelsen, ty därigenom att vestalerna i regeln stannade kvar äfven efter de trettio årens slut, kunde det dröja ganska länge, innan novisen hann upp till värdigheten af vestalis maxima; så t. ex. visar en inskrift, att Junia Torquata ännu efter sextiofyra års tjänst ej hunnit denna grad, och den hon slutligen efterträdde, hade i femtiosju år innehaft rangen af vestalis maxima. Men det var nog icke endast åldern, som åstadkom denna förändring. Tiden hade växlat lynne. Kristendomens segervinningar återverkade nämligen

Digitized by Google

på den antika hedendomen, som nu får öfver sig en varm religiös färgton, en innerlighet och ett allvar, som göra att skillnaden mellan *denna* hedendom och kristendomen ofta förefaller att vara blott en yttre. Man behöfver endast betrakta de bilder, vi hafva af de sista vestalerna. Dessa porträtt äro icke blott de konstnärligt finaste alstren af antikens döende bildhuggarkonst; de visa oss också några sällspordt ädla kvinnoanleten — anleten, som tala om segerrikt bekämpade lidelser, om strängt allvar och sedlig kraft.

Under 300-talet, den stora brytningstiden, betraktades också Vestatemplet såsom en af hedendomens fastaste borgar, och förbindelserna mellan vestalerna och det hedniska senatspartiet tyckas hafva varit ganska lifliga. Chefen för detta under Julianus' korta regering var Vettius Agorius Prætextatus, och af tacksamhet mot honom reste vestalerna hans staty i sitt atrium, där piedestalen nu återfunnits; strax bredvid träffade man statyns karaktäristiska hufvud. Detta fynd kompletterar på sätt och vis ett annat, som gjorts redan 1591. Då återfann man nämligen på Esquilinen, vid den nuvarande Via Merulana, ruinerna af Prætextatus' villa, och bland dem låg en tämligen väl bevarad staty af Coelia Concordia eller den vestalis maxima, som i Vestapalatset rest Prætextatus' bildstod.

Denna Coelia Concordia var förmodligen den näst sista, som innehade abedissans ansvarsfulla plats, och det var hårda tider för hedendomen, då hon trädde i spetsen för Vestas prestinnor.

Efter det toleransedikt, som Constantinus den store utfärdat, och som nominelt likställt de olika

Digitized by Google

religionerna i det romerska riket, följde andra kejserliga dekret, som voro direkt riktade mot den gamla kulten. Efter allt att döma kunde dessa likväl ej tillämpas i staden Rom, där majoriteten af befolkningen med all sannolikhet fortfarande var hednisk, och under Julianus' korta regering (361—363) fick det konservativa partiet för ett ögonblick åter vind i seglen. Flera kristna i en inflytelserik ställning afföllo, och det såg ut, som om den nya lärans segertåg skulle hejdas. Bakslaget blef desto kraftigare, och om detta bakslag vittnar äfven en af vestalpalatsets inskrifter.

I juni 364 — således jämt ett år efter Julianus' fall — restes där, under atriets kolonnad, en bildstod öfver den då tjänstgörande vestalis maxima. I den ännu bevarade inskriften å sockeln prisas hon för sin kyskhet och sin lärdom i offervetenskapen, och att hon stått på god fot med presterna, framgår däraf, att det just var pontifikalkollegiet, som egnade henne denna hedersgärd.

Men efteråt har man tydligen ändrat mening. Från inskriften är nämligen hennes namn med flit borthugget, i enlighet med det antika bruket har detta »dömts åt glömskan», och hon måste således hafva begått ett brott, som gjort henne ovärdig att bevaras i eftervärldens minne. Hvilket har då detta varit? Svårligen kan det hafva varit någon förseelse mot den stränga kyskhet, som ålåg vestalen. Utom det att inskriften just prisar hennes dygd i detta afseende, hade hon som vestalis maxima troligen en ålder, som fredade henne för ungdomens lidelser, och svårligen skulle de kristna författarne hafva un-

Digitized by Google

derlåtit att omnämna en dylik skandal, om den passerat. Långt troligare är därför, att den okända vestalens namn dömts åt glömskan, därför att hon på ett annat sätt svikit Vesta: genom att öfvergå till kristendomen. Och härom hafva vi värkligen en underrättelse. I en af sina dikter prisar den samtida kristna skalden Prudentius en vestal vid namn Claudia, som i den heliga martyren Laurentii tempel trädt öfver till kristendomen och troligen blifvit nunna i det bredvid liggande klostret. Undersöker man nu inskriften närmare, vill det se ut, som om det utplånade namnet värkligen börjat med ett »C».

Måhända har man också återfunnit ett fragment af själfva bildstoden. Strax bredvid sockeln påträffade man nämligen i en afloppstrumma en sönderslagen vestalstaty, och det är ej otroligt, att vi här hafva resterna af den brottsliga vestalens hedersbild, som på detta sätt profanerats, efter det att hon själf öfvergått till kristendomen.

Det var efter henne som Coelia Concordia mottog styrelsen öfver den vacklande institutionen, och under hennes tid följde olyckorna slag i slag. År 382 utfärdade kejsar Gratianus sitt bekanta dekret, hvarigenom han beröfvade de hedniska presterna, således äfven vestalerna, de privilegier, de förut innehaft, samt indrog all tempelegendom.

Slaget var hårdt, men icke afgörande, ty äfven om staten icke längre bekostade de hedniska offren, var det dock privatpersoner fortfarande obetaget att af egna medel upprätthålla dessa. En mängd inskrifter visa också, att man med hänförelse begagnat sig af denna utväg och icke skytt några utgifter

Digitized by Google

för att värna den fäderneärfda tron. Den hedniska religiositeten flammar en sista gång upp med värklig lidelsefullhet, och särskildt hängaf man sig åt Isis', Kybeles och Mithras' mystiska kulter. Men äfven Vesta hade sina hängifna anhängare, och tempeltjänsten i hennes helgedom tyckes hafva fortgått såsom förut under lyckligare dagar.

Förgäfves sökte det hedniska senatspartiet att få det olyckliga dekretet upphäfdt. I stället kom 391 en ny ukas, som för alltid förbjöd alla hedniska offer, äfven dem, som bekostats af enskilda, d. v. s. en lag, som fullkomligt måttade dödshugget åt den gamla religionen. Men detta var mer än man kunde bära. Kejsar Valentinianus mördades, och ett uppror brast lös. I spetsen för detta stod det hedniska senatspartiets chef Nicomachus Flavianus, som på tronen uppsatte en skuggkejsare, rhetorn Eugenius, hvilken, ehuru nominelt kristen, fullkomligt gick i det hedniska partiets sold. Och nu först kom den sista, afgörande kampen att stå mellan Kristus och Jupiter. Från Byzans ryckte kejsar Theodosius an emot Italien för att kufva upproret, och i Rom rustade man sig till motstånd. Med fanatisk tro anropade man de gamla gudarna om hjälp. På Roms alla altaren flammade åter offerlågan, Flavianus ledde själf Isisprocessionerna genom staden och tog det mystiska blodsdopet, taurobolium, som i magisk kraft ansågs öfvergå den kristna vattenösningen. Stadens murar renades högtidligen från den kristna smittan, och i alppassen ställdes bildstoder af Jupiter latialis, som med sina blixtar skulle drabba Theodosius' legioner. På fältteckнen sattes bilder af Hercules invictus, och

Digitized by Google

så ryckte Flavianus mot norr. I september 394 stötte de bägge härarna samman vid Aquileja, och denna kamp blef afgörande för världens öde: de kristna segrade, och hedningarna ledo ett förkrossande nederlag.

Hedendomen var nu för all framtid fallen. Kort därefter infann sig segraren i Rom, och templen stängdes för alltid. Den 17 september nådde underrättelsen om Aquilejaslaget fram till Tiberstaden, och förmodligen var denna dag den sista, under hvilken Vestas heliga eld ännu flammade på gudinnans altare. Men någon plundring och någon profanation tyckas de kristna icke hafva låtit komma sig till last. De hedniska templen stängdes, men de brötos icke ned, och gudabilderna flyttades blott ut på de offentliga platserna att pryda dessa. Med all sannolikhet fingo äfven de gamla vestalerna till döddagar bo kvar i sitt forna hem, ty af offentliga palats hade man i Rom mer än man behöfde. En anekdot, som den hedniske historieskrifvaren Zosimus anför, häntyder i hvarje fall härpå. Stilicos gemål Serena ville en gång, berättar han, taga ett smycke från gudinnan Rhea, hvars bild befann sig i Vestahelgedomen. Men då trädde en gammal vestal fram, som kvidande irrade kring i de tysta, öfvergifna salarna, samt öfverhöljde den tempelskändande kvinnan med sina förbannelser.

Detta var i början af 400-talet, och förmodligen var hon den sista vestalen.

Sedermera höra vi intet om palatsets öden, men tvänne under de senaste gräfningarna gjorda myntfynd gifva oss dock några upplysningar. Efter de sista vestalernas död förvandlades deras bostad tydli-

Digitized by Google

gen till ett profanpalats — ty till något skulle den öde byggnaden dock användas; i detta syfte inlades några illa bygda murar, och nya fönster upptogos. En af de kejserliga ämbetsmän, som 472 bebodde detta palats, dolde då i en af palatsets korridorer en större guldskatt — omkring 400 guldmynt, af hvilka närmare 350 äro präglade under kejsar Anthemius (467—472) och de öfriga förut — och anledningen är lätt att förstå: detta år plundrades nämligen Rom för tredje gången, af Ricimers skaror, och palatsets herre ville tydligen på detta sätt rädda sitt guld undan barbarerna.

Vid en föregående gräfning hade man gjort ett annat fynd, en samling mynt från påfven Martin II:s tid (942—946). Dessa mynt äro så godt som uteslutande anglosachsiska, hvilka för öfrigt nästan aldrig påträffats i Rom. Man har därför gjort den mycket sannolika slutsatsen, att man här återfunnit en del af den från England komna Peterspenningen, och att palatset i följd däraf vid denna tid disponerats af en påflig ämbetsman.

Förmodligen var palatset redan då af brist på vård till ytterlighet bofälligt. Ett århundrade därefter störtade det fullkomligt samman — i den förfärande sköfling, som norrmanden Robert Guiscard 1084 lät den eviga staden undergå, och som af atrium Vestæ gjorde en hop af ruiner, hvilka först i våra dagar befriats från de hopade grusmassorna.

I dessa ruiner slog sig slutligen under medeltiden en koloni kalkbrännare ned, och dessa fullbordade förstörelsen.

Digitized by Google

Ströftåg i det gamla Paris.

På den vänstra Seinestranden, egentligen mellan Seine och de båda ståtliga boulevarderna S. Michel och S. Germain, ligga de få rester, som återstå af den gamla, lärda medeltidsstaden Paris. Dessa rester äro ej många, några kyrkor och ett tjog trånga, vinkliga och smutsiga gator. De förfallna husen, som ingalunda stamma från medeltiden, bebos mest af fattigt folk, och i några finnas dessa bekanta natthärbärgen, där den afsigkomne mot några sous får tak öfver hufvudet för ett par timmar.

Det enda, som återstår af forntiden, är gatornas form och namn, och likväl är det med ett visst vemod, som man ser en gata såsom Rue Gallande, hvilken i medeltidens Paris var lika ryktbar som Place de la Concorde är i nutidens, falla ett offer för den moderna gatureglerингen. På en person med antikvariskt sensibla nerver värkar det där nu pågående nydaningsarbetet, som om han skulle tvingas att bevittna, huru en gammal och stolt furstesläkts stamborg restaurerades till en elegant och prydlig bank-

Digitized by Google

lokal. Och möjligen har man rätt att tycka, att staden Paris kunde kosta på sig lyxen att låta denna gamla minnesrika komplex stå kvar i sitt pittoreska förfall. Eleganta boulevarder finnes det ju nog af, men gränder, som vittna om, att den moderna världens hufvudstad — ty det är dock Paris — tillika är en gammal, aristokratisk stad med medeltida anor, det är det mera ondt om, och ur hygienens synpunkt göra väl dessa få kvarter icke någon skada.

Men för dylika sentimentalt antikvariska fantasier har det moderna Paris' radikala municipalstyrelse icke någon medkänsla, och det torde nog därför ej dröja många år, innan de få återstående resterna af det gamla Paris försvunnit från jorden. Rue Gallande och dess grannar äro dödsmärkta, men just därför hafva de blifvit mig desto kärare. Hvarje gång jag besöker Paris, brukar jag därför alltid anslå några timmar åt ströftåg i denna labyrint af gränder, och för hvarje steg har jag då träffat på minnen från en tid, i hvilken jag nu en gång förälskat mig — minnen, som också knyta sig till den svenska bildningens historia under länge sedan gångna tider.

* * *

Vid den jämförelsevis breda Rue S. Geneviève, som leder upp till Ecole Polytechnique, låg en tid det danska kollegiet eller studenthärbärget strax bredvid den stora hall, som nu upptager det forna karmeliterklostrets plats, hvars minne dock ännu bevarats i namnet på parallelgatan Rue des Carmes. Båda gatorna mynna nu som fordom ut i Place Maubert,

Digitized by Google

centrum för medeltidens glada studentlif, hvilket icke dämpades af den galge, som reste sig på torgets midt. Vidare snygt måtte det icke hafva varit här. Framför mig ligger en handling från 1366, i hvilken de danska studenterna jämte några deras grannar klaga på de slaktare, som bodde vid gatan. Enligt gammal häfd skulle blott åtta stycken få bo där, men nu hade antalet stigit till trettiofyra och ökades »dagligen». Blodet från de slaktade djuren slogs ut på gatan, och dit kastade man ock allt annat afskräde från slakten, så att stanken kändes på långt håll — någon rengöring af gatan förutsatte man naturligtvis ej i medeltidens Paris.

Äldst hade danskarna sitt härbärge vid den lilla trånga Rue des anglais, som ännu finnes kvar med sitt gamla namn strax bredvid Boulevard S. Germain. Namnet har en viss historisk innebörd och är ett minne från den tid, då de främmande studenter, hvilka strömmade till det ryktbara medeltidsuniversitetet, hälst slogo sig samman i kolonier, som occuperade en hel gränd. Engelsmännen — och till dem räknades då också skandinaverna — hade då åt sig utvalt denna gata, som med anledning däraf erhöll namnet Rue des anglais, med säkerhet redan på 1200-talet, ty under det nästa århundradet hade engelsmännen redan lämnat Paris för de nybildade engelska universiteten. Af samma anledning bär en liten, ej långt därifrån belägen gränd namnet Rue d'Ecosse, skotska gränd.

De gator, där svenskarne höllo till, finnas likaledes kvar med de gamla namnen. Upsalakollegiet låg vid den nu jämförelsevis breda och snygga Rue

Digitized by Google

de Serpente, som löper någorlunda parallelt med Boulevard S. Germain och mynnar ut i Boulevard S. Michel. Den svenska egendomen låg förmodligen midt på den plats, som nu upptages af den sistnämnda boulevarden. Den bestod af två hus, som dock sannolikt blott hade en våning hvar, och en tämligen stor trädgård, som stod obebygd ända till 1497, om ej längre. Svenskarna hade då emellertid redan för länge sedan blifvit af med både trädgård och hus, hvilka senare af brist på omvårdnad tyckas hafva ramlat omkull af sig själfva — en företeelse, som alls icke var ovanlig i medeltidens Paris. Institutionens glansperiod infaller i slutet af 1200- och början af 1300-talet, och genom åtskilliga handlingar kunna vi få en ganska god inblick i de svenska studenternas lif i husen vid Rue de Serpente.

Studentantalet var ej stort, blott tolf, och ofta funnos ej så många. De mest gynnade fingo där husrum, ved, mat och dryck samt hade tolf denarers eller styfvers understöd i veckan. Andra tyckas hafva fått betala för maten och åter andra fingo inga penningar i understöd. Någon undervisning lämnades ej i kollegiet, utan den fick studenten skaffa sig på annat håll. Vården om huset och uppsikten öfver studenterna handhades af en s. k. prokurator. Denne skulle ock tillse, att studenterna ordentligt begåfvo sig i kyrkan och läste de dagliga bönerna. Vid bordet gick det till — eller skulle åtminstone gå till — som i ett kloster. Några högljudda samtal tillätos ej, utan i stället skulle de åhöra den legend, som af en stipendiat skulle läsas. Efter den gemensamma måltiden hölls bordsbön och förut skulle välsignelsen

Digitized by Google

läsas; kvällen egnades åt en aftongudstjänst. Alla voro skyldiga att äfven sins emellan tala latin, och brott emot denna föreskrift straffades ganska strängt. Spel, sång, dryckeslag och oväsen voro alldeles förbjudna, och studenten fick ej ens hafva fåglar eller hundar i huset. Efter den s. k. eldsläckningen på kvällen, fick ingen lämna kollegiet utan särskildt tillstånd — med flera föreskrifter, som visa, att man åtminstone *ville* utbilda studenterna till värdiga kyrkans tjänare; om det lyckades är en fråga för sig, till hvilken jag sedan återkommer.

Östgötarne hade sitt kollegium vid den nyss omtalade Rue des Carmes — hvar där är icke rätt säkert, ty de medeltida husen bestodo sig ej med nummer som nu, utan hade vissa skyltar, efter hvilka de uppkallades. Linköpingskollegiet hade ett hjorthorn, men olyckligtvis — för bestämmandet af läget — funnos många *Ad cornu cervi* vid samma gata. Västgötarne, Skarastiftet, hade ett hus, som pryddes med en bild af den heliga jungfrun. Denna egendom låg vid den nuvarande Rue de S. Jean de Beauvais, som från Boulevard S. Germain går upp till Collège de France, och bestod af två hus, en källare, ett stall och en trädgård. Ännu på 1500-talet befann sig denna egendom i den »tyska» nationens vård, och som det tyckes har Skarastiftet aldrig försålt den. Det kan därför vara ganska möjligt, att domkapitlet i Skara har fullt laglig rätt att återfå sin gamla tomt, som nu bör vara ganska värdefull. Så mycket är emellertid säkert, att Skarastiftet ännu i början af 1400-talet var i okvald besittning af sitt kollegium. Därefter inföll, i följd af det engelska kriget, universitetets djupaste förfallsperiod, och de främmande

Digitized by Google

studenterna lämnade hoptals det olyckliga, af pest och hungersnöd hemsökta Paris. 1438 fanns t. o. m. ingen enda främmande student kvar i staden. När de något senare återvände och främlingsnationen, den s. k. natio allemannica eller anglicana, åter kunde konstituera sig, tog denna helt naturligt vård om de herrelösa egendomar, som tillhört de främmande studenterna. Och på så sätt kom också Skarastiftets hus under nationens vård. Men nationen hade ingen äganderätt till huset, utan var — såsom vid ett par föregående tillfällen inträffat — skyldig att återställa detta till Skarastiftet, när detta framstälde några anspråk därpå. Detta åter skedde blott, när svenska studenter från stiftet kommo till Paris och behöfde logis. Några dylika läto emellertid ej höra af sig, i Skara glömde man därför bort hela saken, den »tyska» nationen började så småningom att betrakta sig som rätter ägare, och i den tron sålde man nog sedermera egendomen. Ledsamt nog finnas dock ej Skarastiftets egna åtkomsthandlingar i behåll — såsom Upsala- och Linköpingskollegiets — och en blifvande process skulle därför måhända blifva till sin utgång något oviss.

Dessa studenthärbärgen voro små och obetydliga, liksom medeltidens öfriga hus, illa uppförda och i regeln ytterst bofälliga. Af en parisisk hyreslista från 1200-talet finna vi, att husen i det latinska kvarteret vanligen innehöllo blott en fyra á fem rum, men däremot ofta hade särskilda uthus såsom stall, källare o. s. v. samt trädgård. Tomten hade således ännu icke något egentligt värde i Paris — stora distrikt på den vänstra stranden lågo ännu alldeles obebygda — och hus, som hade mer än en våning utom bot-

Digitized by Google

tenvåningen torde hafva hört till de försvinnande undantagen. I franska småstäder, t. ex. i Caen, finnas ännu åtskilliga dylika hus kvar, och typen kan, obetydligt förändrad, ännu ses i Stockholm i några ålderdomliga, oansenliga stenhus, som fördröjt sig kvar i hufvudstadens forna utkanter. Hyran på ett hus i det latinska kvarteret var också ganska facil, på 1200-talet blott en 7 à 8 francs om året.

Dessa studenthärbärgen voro förmodligen de sämsta kyffena i Paris, tack vare studenternas brist på ordning och snygghet. Så t. ex. hade Linköpingskollegiets hus en gång hyrts ut åt en »pedagog», men på endast några månader hade han och hans elever så snuskat ner huset, att det kostade den då ej obetydliga summan af en franc att forsla bort all orenlighet, som under deras tid hade hopat sig i härbärget, och att denna rengöring endast omfattade det aldra gröfsta arbetet kan man med kännedom om medeltiden i öfrigt taga för gifvet. I Skarakollegiets statuter förekommer en paragraf, att ingen ägde rätt att kasta sitt vatten på golfvet — ett förbud, som antyder, att detta dock ej hört till ovanligheterna. Lägger man därtill, att det ofta regnade in och att murarna ständigt hotade att ramla — Linköpingskollegiet refs värkligen för att undvika ett ras — så får man en någorlunda god bild af de svenska härbärgenas utseende på 1400-talet, då visserligen svenskar endast tillfälligtvis besökte Paris.

* * *

Men vi fortsätta våra antikvariska ströftåg. I hjärtat af det egentliga Quartier latin ligger en liten

Digitized by Google

tvärgata, som ännu bär namnet Rue des pacheminiers, den gamla vicus pergamenorum. Här bodde under medeltiden de pergamentshandlare, som åt universitetets alumner sålde det så viktiga pergamentet, på hvilket böckerna och föreläsningsanteckningarna skrefvos, och detta namn återkallar i minnet medeltidens hela starka fackföreningsväsen och det därmed följande tyranniet. Pergamentshandlaren var nämligen ej sin egen herre och kunde ej själf sätta pris på sin vara, utan han var helt enkelt tjänare åt det mäktiga skrå, som hette Universitas Parisiensis. Hvarje skinnförsäljare, som kom till Paris, skulle torgföra sin vara i en lokal i kyrkan S. Mathurin, där flera af universitetet utnämnda förtroendemän satte pris på läggen. Under 24 timmar fingo blott studenter köpa pergament, och först efter denna tid hade pergamentshandlarne rätt att köpa. På samma sätt stodo bokhandlare, bokbindare, skrifvare o. s. v. under universitetets lydno.

Ej långt från Rue des parcheminiers ligger en liten obetydlig gata, Rue du Fouarre eller som den fordom hette på latin Vicus Straminis eller Straminum. Med de parisiska myndigheternas böjelse att ändra gamla historiska gatunamn — en böjelse, som tyvärr ej är egendomlig för Paris — har en del af denna ruskiga gata nu fått det klingande namnet Rue de Dante. Anledningen härtill är tydligen följande. I Villanis florentinska krönika uppgifves, att Dante studerat i Paris. Är denna uppgift säker, och har vidare Dante där idkat filosofiska och ej teologiska studier, så har han säkerligen vandrat fram genom Rue du Fouarre, ty där lågo de filosofiska lärosalarna.

Digitized by Google

Men med samma rätt hade man kunnat uppkalla gatan efter hvilken som hälst medeltidslärd, som studerat i Paris, ty alla utan undantag måste de en gång med sina bläckhorn och sina föreläsningshäften under armen hafva trampat Rue du Fouarre's mark.

Den, som är van vid våra dagars ståtliga universitetspalats, och som genom att träda på sig Lyckans galoscher helt hastigt blefve försatt till det forna Rue du Fouarre, skulle helt visst känna sig betydligt öfverraskad. Husen voro som vanligt oansenliga och bestodo af en jordvåning samt en öfvervåning med en två à tre små rum i hvardera. Någon eldning förekom icke, utan studenterna fingo packa sig samman så godt de kunde och genom sin andedräkt värma upp de låga kamrarna. Bord och bänkar saknades likaledes, och studenterna togo plats på golfvet — på halmen, hvaraf också föreläsningsgatan fick sitt namn. Det enda bohaget var därför föreläsarens pulpet. Icke ens ordentliga lås funnos, och för att halm och pulpeter ej skulle stjälas bort, afstängdes gatan under natten med kedjor och vakt.

Husen ägdes ej häller af universitetet, som öfver hufvud taget ej hade någon egendom alls, utan blott var en tämligen »ideell» förening af lärarne i Paris, och de föreläsningslokaler, som begagnades, hyrdes af föreläsarne antingen af vederbörande nationer, som ägde några, eller af privatpersoner, som dock ej hade rätt att godtyckligt bestämma hyresbeloppet. Ty hyran för alla de hus, som behöfdes af universitetet — antingen till föreläsningslokaler eller till studentbostäder — bestämdes af en kommission, som tillsattes af magistrarna och i hvilken dessa hade majoriteten.

Digitized by Google

En husägare kunde visserligen själf få bebo sitt hus, men ville han hyra ut det, så måste han åt den nämnda kommissionen öfverlämna rätten att bestämma hyran, och flyttade någon efter uppgörelse blott med ägaren in i ett dylikt hus, som en gång ockuperats af universitetet, vräktes han af detta utan vidare.

Med anledning häraf bestämde alltid en nation, hvilka magistrar som skulle under året få disponera öfver de lokaler, som nationen själf ägde eller hyrde. Härför betalade han hyra, men fick göra sig betäckt genom åhörarnes kollegieafgifter.

I den tidiga morgonstunden — redan »vid soluppgången» enligt lagen, som dock, tack vare föreläsarnes och studenternas lust att sofva, ej vidare strängt efterlefdes — började de s. k. artisternas (d. v. s. filosofiska fakultetens) föreläsningar i Rue du Fouarre. Några ljus bestodos naturligen ej, och föreläsningarna skulle vara afslutade vid tersen eller den tredje timmen, då de teologiska föreläsningarna började, hvilka lärarna i den filosofiska fakulteten nu skulle såsom lärjungar åhöra.

Föreläsningarna voro ganska olika mot dem, som nu förekomma vid ett universitet, både beträffande ämne och föreläsningssätt. De böcker, som skulle läsas till examen, voro i lag noggrant bestämda — men studenten hade i regeln icke några böcker. Föreläsningen bestod därför vanligen däri, att magistern föredrog och utlade en dylik examensbok, t. ex. Aristoteles' logik, under det att studenterna i sina häften antecknade hans ord. Visserligen påbjöds det i statuterna, att föreläsaren ej skulle få blott diktera, utan att han skulle tala fritt »såsom man predikar»,

Digitized by Google

men denna lag efterlefdes ej, och studenterna hälsade med oväsen och stenkastning den föreläsare, som gjorde ett försök att bryta med den gamla, för en lat lärare och okunniga elever så bekväma metoden.

Studenterna i Rue du Fouarre, d. v. s. de studenter, som tillhörde den filosofiska fakulteten, voro också yngre än i våra dagar, och ofta voro de ej mera än 12 à 13 år. Magistrarna voro äfven unga, i regeln några och tjugo år, och de ojämförligt flesta läste på en s. k. högre examen (inom den teologiska fakulteten). Studenterna voro således närmast skolgossar, och lärarplatserna vid Rue du Fouarre motsvarade på sätt och vis senare tiders s. k. akademiska konditioner, ty för vår tids sätt att se voro dessa magistrar blott äldre studenter, som handledde yngre.

* * *

Våra landsmän liksom andra främlingar från norr och öster tillhörde den engelska eller — som den sedan kallades — den tyska nationen. Någon lokal för sina öfverläggningar hade denna lika litet som de andra nationerna, utan sammanträdde vanligen i någon af det latinska kvarterets kyrkor, där landsmännen togo plats på golfvets halm — ty stolar eller bänkar funnos här lika litet som i föreläsningssalarna — och i dessa kyrkor förrättades också promotioner och firades andra universitetshögtidligheter.

En kyrka, i hvilken den engelska nationen ofta sammanträdde, finnes ännu kvar, och det är eget, att så få svenskar mig veterligen sett den eller ens hört talas om den, ty den är likväl, trots sitt förfall, en

Digitized by Google

bland Paris' vackraste kyrkor, liksom den är en bland dess aldra äldsta. Det är den lilla S. Julien le Pauvre, belägen ett stenkast från Seine. Den är ännu halft romansk och gör ett synnerligen ålderdomligt intryck. Lätt att finna är den icke, ty den ligger på en skräpig bakgård, som fordom tillhörde fattigsjukhuset. Fasaden och en sakristia ligga i ruiner, och hela det yttre ser mycket ruskigt ut. Men har man en gång passerat portalen, har man rik lön för sin möda, ty då är man med ens tillbaka i det medeltida Paris, 1200-talets latinska kvarter, och S. Julien le Pauvre är den kanske enda rest af detta, som Paris äger kvar i ett någorlunda orubbadt skick.

Frånser man denna och några andra kyrkor samt själfva gatorna — d. v. s. deras namn och delvis deras riktning — har det moderna Paris knappast lämnat några rester af det medeltida studentkvarteret.

Att få en konkret bild af lifvet i detta kvarter är icke omöjligt, så vida man studerar denna tids nationsprotokoll. Men fullt lefvande och åskådlig kan denna bild ej bli, ty protokoll äro dock aldrig dikter, som uppfånga och återgifva hela det rika personliga lifvet hos en tid. Lyckligtvis äga vi en källa, som på ett enastående sätt supplerar denna brist, och det är studenten François Villons dikter, hvilka likt en camera fotograferat 1400-talets parisiska studentvärld. Genom en följd af samvetsgranna litteraturhistoriska undersökningar af Vitu, Schwob, Longnon och Gaston Paris känner man numera ganska noga det växlande författarlif, som bildar bakgrunden till dessa studentsånger, och då hans dikter och hans biografi bättre än någon lärd afhandling säga oss, *huru*

Digitized by Google

man vid medeltidens slut lefde i Quartier latin, vill jag här anföra grunddragen af denna för vår tid så egendomliga studentbiografi.

* * *

François Villon tillhörde det lägre folket. Hans fader var en småborgare, som från landsorten flyttat till Paris, där sonen föddes 1431. Kort därefter dog fadern och den unge François öfverlämnades då till en frände, Mäster Guillaume de Villon, kaplan i S. Benoit, hvars namn han upptog; själf hette han egentligen de Montcorbier eller de Loges. Både onkeln och modern tyckas hafva uppfostrat honom med stor kärleksfullhet, och i början såg det värkligen ut, som om deras bemödanden skulle krönas med framgång. Den lille François skulle blifva klerk liksom onkeln, och säkerligen hoppades denne att en dag få se honom såsom en välbeställd och fet kaplan vid någon af Paris talrika kyrkor eller åtminstone såsom skrifvare i något ämbetsvärk. 1449 blef han värkligen baccalaureus och 1452 magister artium vid universitetet. Men därmed sluta ock hans lärda triumfer. Den bana, som ödet för honom utstakat, gick i en helt annan riktning.

Det väldiga Pariseruniversitetet, dit tusentals lärjungar från världens alla kanter strömmade samman, var ty värr i moraliskt hänseende icke den bästa uppfostringsanstalt, och medeltidens förvända rättskipning bidrog att ytterligare utveckla studentens självsvåld. Universitetet var en stat i staten med domsrätt öfver sina egna medlemmar, och följden häraf blef ständiga slitningar mellan studenterna och stadens

Digitized by Google

polis. Häktades en scholaris, var universitetets rektor (d. v. s. på vårt språk: studentkårens ordförande) genast färdig att reklamera honom, och vägrade staden att lyda, hade man sådana maktmedel i sin hand som att stänga universitetet, förbjuda alla predikningar i stadens kyrkor o. s. v. De värdsliga myndigheterna måste därför i regeln falla undan, och studenterna kände sig såsom herrar, särskildt inom sitt eget område, det »latinska kvarteret» på den vänstra Seinestranden.

Det år, då Villon förvärfvade magistergraden, var i synnerhet ett lifligt år. En natt hade studenterna fått för sig att anställa ett bröllop af tämligen grottesk art. I samlad trupp drog man till den celebra krogen »Den spinnande suggan» och nedbröt skylten, därpå bemäktigade man sig »Björnens», »Hjortens», och »Papegojans» skyltar, och så anställdes under sång och dans ett bröllop mellan »Björnen» och »Den spinnande suggan», hvarvid »Hjorten» fungerade såsom prest och »Papegojan» skänktes de nyförmälda såsom bröllopsgåfva. Vid ett annat tillfälle bröt man med stort besvär loss en väldig sten, kallad »Le pet au diable», från ett privat hus och uppstälde den såsom segertecken i Quartier latin. Då polisen inskred och bemäktigade sig blocket, gingo studenterna man ur huse och återeröfrade den omstridda troféen, ehuru polisen för säkerhets skull deponerat den i själfva Justitiepalatset. Krönt med blommor och kransar murades den nu fast på sin gamla plats, och hela nätterna igenom dansade studenterna omkring den vid ljudet af flöjter och tamburiner.

Detta studentlif, alltid fritt och uppsluppet, var

Digitized by Google

vid denna tid särskildt förvildadt, tack vare de dystra politiska förhållandena. Vid Villons födelse rasade 100-års-kriget som ursinnigast, och engelsmännen innehade då Paris. Sedan de lämnat staden, hemsöktes den då och då af de röfvarband, som genomströfvade det olyckliga landet, ingen vågade begifva sig utanför murarna, och stadens portar voro nästan ständigt tillbommade. I följd häraf utbröt hungersnöd, och till denna sällade sig pesten; 1438 skördade bägge ej mindre än 50,000 människor i Paris, och t. o. m. vargarna lära hafva vågat sig in i staden.

Under dylika förhållanden lösas lätt alla samhällsband, och då François Villon började sin bana vid universitetet, hade de ännu ej hunnit återknytas. Mängden af urspårade studenter tyckes hafva varit större än vanligt — falskspelare, professionella dryckesbröder och kroghjältar, tvetydiga aflatskrämare, falskmyntare, tjufvar, birfilare, marknadspoeter o. s. v. Och dessa lyckoriddare, hvilka fortfarande höllo på sina fri- och rättigheter såsom scholarer vid universitetet, rekryterades naturligtvis af andra äfventyrare, som icke hade de förras lärda meriter. Tillsammans bildade dessa ett slags skrå, la Coquille, som stod under sin egen konung och talade sitt eget språk. En åskådlig och liflig bild af detta samhälle har Victor Hugo gifvit oss i sin roman »Notre Dame de Paris», och i den unge Jehan Frollo har han skänkt oss ett ypperligt porträtt af en Paris-scholar från denna tid.

Det var en dylik omgifning, i hvilken den ärevördige kaplanen i S. Benoit mot sin vilja försatt sin unge frände och skyddsling, och François hade blott allt för lätt att gifva de ledsamma studierna på båten.

Digitized by Google

Liten, torr, mörkhyad och mager hade han en förträflig hälsa — han beklagade en gång, att han ej kunde få sälja den åt någon ockrare — och han var därför i stånd att med samma glada mod uthärda både utsväfningar, fängelse och umbäranden. Snart finna vi honom också såsom medelpunkten i den tidens glada studentlif, kund på krogar och jungfruhus, vän med tjufvar och äfventyrare, med alla dessa vilda bröder, hvilka liksom han själf hade till valspråk: »tout aux tavernes et aux filles».

* * *

Hela denna värld lefver i Villons skrifter så, som Fredman och hans vänner lefva i Bellmans, och likt ett stort karnevalståg drager 1400-talets Paris förbi oss i hans friska studentdikter. Vi möta där bland hans vänner och umgängesbröder »adelsmannen» Regnier de Montigny, som 1457 hade oturen att blifva såsom tjuf upphissad i en af Montfaucons galgar, studenten Colin des Cayeux, hvilken, medan Villon ännu var en stilla och beskedlig scholaris, redan hunnit förvärfva sig ett stadgadt rykte såsom »nattsvärmare, inbrottstjuf och oförbätterlig tempelskändare» och som 1461 hängdes i Montpipeau, vi möta »tjocka Margot», som bodde vid Notre Dame, liksom Ulla Winblad »fru åt alla», långa Jeanne de Bretagne, den vackra Rose, som hade så svårt att motstå guldets förföriska klang, den lefnadsglada abbedissan i Port Royal, som icke ansåg under sin religiösa värdighet att deltaga i Villons och hans vänners orgier, borgarhustrur, som någon gång i smyg, men ofta helt öppet fuskade i de andra damernas näring, vi stifta bekantskap med Paris alla krö-

Digitized by Google

gare, med de rättstjänare, som allt för ofta korsade skaldens väg, vi se de sneda och slingrande gatorna med deras studenthärbärgen och kollegier, deras kloster och kyrkogårdar, och öfver det hela har Villon förstått att kasta poesiens trollska Rembrandtsbelysning.

Till dessa dikter utgör Villons eget lif ett viktigt komplement.

En junikväll 1455 hade Villon slagit sig ned på en stenbänk utanför kyrkan S. Benoit, och i sällskap med honom voro en prest vid namn Gilles och en flicka, Isabeau. Medan de som bäst pratade med hvarandra, uppenbarade sig en »quartus interveniens», en prest, Philippe Sermoise, hvilken tyckes hafva haft äldre anspråk på den vackra Isabeau. Efter en kort ordväxling drog Philippe sin dolk och genomborrade med den Villons läpp. Villon svarade med en annan dolkstöt, som träffade motståndaren i ljumsken, men likväl ej hindrade honom från att förfölja Villon till klosterporten. Där tog denne upp en sten och slog med denna sin förföljare till marken. Sedan han därefter hos en barberare låtit förbinda sitt sår, dunstade han helt enkelt bort från Paris för att på afstånd se, hur frågan vidare skulle utveckla sig. Philippe Sermoise fördes till sjukhuset, där han kort därefter afled, såsom det sedan förskönande hette, »af brist på god vård eller af annan orsak». Men egendomligt nog tyckes Villon ej hafva haft någon större svårighet att få nåd — det utfärdades t. o. m. två olika kungabref härom — och i januari 1456 finna vi Villon åter i Paris, tyvärr föga vis af skadan.

Vid jultiden detta år invecklades han i ett nytt äfventyr af mera betänklig art. En dag mottog han

Digitized by Google

besök af sin kamrat, studenten och inbrottstjufven Colin des Cayeux, som föreslog honom en kupp. I Collège de Navarre hade, efter hvad Colin fått reda på, den teologiska fakulteten deponerat en kassakista, full med dessa klingande guldécus, på hvilka de stackars studenterna ledo så stor brist. Skulle de icke lätta de fromma fäderna på den gula mullen? Villon var icke svår att öfvertala, och på krogen »Mulåsnan» uppgjordes kort därefter hela fälttågsplanen. Sällskapet bestod då, utom af de nyssnämnda, af Gui Tabarie, liksom Villon artium magister, en picardisk prest Nicolas och en ryktbar yrkestjuf Petit-Jean, som fick utföra det egentliga grofarbetet. Allt lyckades förträffligt. Kassakistan gaf vika för Petit-Jeans vana hand, under några veckor hade de fem stallbröderna fickorna fylda med dukater, och först i mars 1457 upptäcktes stölden.

Efter några glada veckor var emellertid Villon lika fattig som förut. Måhända började han också att trots sin bekymmerslöshet känna marken bränna under sina fötter. Nog af — han begaf sig till Angers, där han lofvade att planera ett större inbrott hos en rik, gammal prest, som, efter hvad han fått höra, hade en fem- eller sexhundra ècus på kistbotten. Men i Angers dröjde han af nu okänd anledning ej länge, och i stället finna vi honom 1457 i Orléans, där det dåtida Frankrikes mest berömda poet, hertig Charles d'Orléans, höll sitt hof. Egendomligt nog tyckes Villon hafva fått anställning hos honom och deltog i hvarje fall i de poetiska täflingarna vid hofvet. Odeladt angenäm var dock ej häller denna korta hoftid för honom, och en del af densamma fick han

Digitized by Google

för någon nu okänd förbrytelse tillbringa i fängelset.

Lösgifven, irrade han kring i olika delar af Frankrike, och först 1461 få vi åter en säker underrättelse om honom. Då befinner han sig i det biskopliga fängelset i Meun-sur-Loire. Anledningen till hans olycka denna gång känna vi ej, men att häktningen stått i något samband med en större tjufexpedition i trakten, kunna vi taga för gifvet, ty alldeles samtidigt greps Villons gode vän Colin des Cayeux i en i närheten liggande stad. Colin blef denna gång mycket riktigt hängd, men Villon hade bättre tur. Ludvig XI hade just uppstigit på tronen och hade på sin eriksgata också kommit till Meun-sur-Loire. Bruket fordrade, att han för att fira sitt första intåg i en stad frigaf en massa fångar, och så gjorde han äfven nu. Med medeltidens orediga uppfattning af begreppen straff och nåd, gjorde man just ingen skillnad på dem, som värkligen förtjänade att benådas, och dem som fortfarande borde hållas inne, och i följd häraf frigafs ofta de mest förhärdade och samhällsvådliga förbrytarne, under det att man obesväradt hängde dem, som begått ganska ringa förseelser. Lyckan var emellertid denna gång Villon bevågen, och han erhöll friheten och nåd för alla sina föregående snedsprång.

Med fribrefvet på fickan återvände han till sitt kära Paris, men, såsom utgången visade, var detta litet oförsigtigt, ty polisen hade sina ögon på »la Coquille», och i november 1462 befann sig Villon åter inom lås och bom, denna gång såsom vanligt anklagad för stöld. Mot vanligheten blef han denna gång värkligen frikänd af brist på bevis, men friheten fick han

Digitized by Google

ledsamt nog därför ej tillbaka. Den teologiska fakulteten, som fått nys om hans häktande, erinrade sig nämligen hans välförhållande vid den stora inbrottsstölden i Collège de Navarre och anhöll hos myndigheterna, att Maître François måtte få stanna kvar i Châtelet, till dess att han nöjaktigt klarat sina papper i denna sak. Lyckligtvis hade Villon Ludvig XI:s generella nådebref och kunde således fria sig från det kriminella ansvaret; från det civila — fakultetens ersättningsfordran på de 120 écus, som han för sin del fått af det gemensamma rofvet — redde han sig också. Han fick nämligen utfärda en revers på summan, i hvilken revers han förpliktade sig att i vissa terminer under loppet af tre år återbetala beloppet.

Som man ser, kunde rättvisan vara ganska medgörlig, blott man hade tur med sig.

Men knapt var vår olycksfågel åter på fri fot, förrän han på nytt skulle råka illa ut. Han och några andra vänner hade en afton varit på soupée hos en bekant i Quartier Latin. Välfägnaden hade antagligen varit ganska rundlig, och Villon föreslog sällskapet att sluta den så angenämt började dagen i klostret S. Benoit, där Villon fortfarande bodde. På vägen råkade de olyckligtvis att passera förbi François Ferrebouc hus. Denne Ferrebouc, som var skrifvare i den biskopliga domstolen, tyckes hafva stått på spänd fot med en af sällskapet, Roger Pichart, och då man nu såg det i bottenvåningen liggande skrifrummet upplyst, roade sig Pichart med att spotta in på de arbetande klerkerna. Dessa rusade ut, ett handgemäng uppstod, och under detta fick Ferrebouc en dolkstöt, hvarefter hela sällskapet räddade sig genom flykten.

Digitized by Google

De flesta blefvo emellertid häktade, och åtminstone två af dem befordrades vidare till galgen.

Också öfver Villon afkunnades denna hårda dom, ehuru han denna gång tyckes hafva varit jämförelsevis oskyldig, och det var då han med döden framför sig skref den gripande dikten *De hängdes ballad*, denna hemska skildring af den parisiska afrättsplatsen vid Montfaucon, där massor af döde under åratal hängde i den stora galgen. Det är här som Villon tänker sig hänga tillsammans med sina senaste olycksbröder, fem eller sex stycken, och han ser, huru regnet piskar och utlakar kropparna, huru solen torkar och svärtar dem, skator och korpar hacka ut ögonen på dem och rycka dem i skägg och ögonbryn samt huru vindstötarne svänga de multnande benranglen fram och tillbaka. Och han slutar, liksom han börjat, med en bön till alla dem, som icke hade allt för hårda hjärtan, att bedja till Gud för de olyckliga. Väl vore det sant, att det varit den mänskliga rättvisan, som tagit deras lif, men de hade dock varit människor och »tous les hommes n'ont pas bon sens assez».

Åter hade Villon tur med sig, och ännu en gång undgick han snaran. Parlamentet upphäfde nämligen 1463 den alltför stränga domen, hvad Villon beträffade, men förvisade honom på tio år från staden Paris. Därmed upphöra underrättelserna om detta samhällets olycksbarn, och Villon försvinner spårlöst i den stora människofloden. Att han bättrat sig, kunna vi tyvärr ej hoppas, och troligt är väl, att han slutat sitt skiftesrika lif i något kroggräl eller — ännu sannolikare — för rättvisans hand. Att han länge öfverlefvat den

Digitized by Google

sista benådningen, kan knappast förmodas, ty Villon var ej bland dem, som stilla och obemärkt vandra sitt lif fram, och säkerligen skulle i så fall landsortens domstolsprotokoll haft åtskilligt att förtälja om hans djärfva bragder.

För den, som önskar att befolka litteraturens Panteon med några moraliska idealgestalter, är denne hjälte från det medeltida Quartier Latin icke någon tilltalande företeelse. Men ehuru väl ingen kan *försvara* ett lif sådant som detta, så kan dock ej nekas, att det ter sig betydligt olika, om det betraktas såsom isoleradt, eller om det ses i samband med tidens moral och lefnadssätt i öfrigt. Och Villon är icke blott en fullödig representant för sin tids lyten, utan ock för dess förtjänster. Med alla sina fel är denne lättrörlige, bekymmerlöse Pariserstudent Frankrikes första, rent moderna skald, och i motsats till de flesta af sina efterföljare är han en ända igenom fransk företeelse.

Den europeiska medeltidslitteraturen hade i Frankrike nått sin högsta blomstring, och från Frankrike hade denna litteratur gjort sitt segertåg genom Europa. Men vid 1200-talets midt började regressen, och blomstringstidens friska, liffylda diktning tvinade bort i en blodlös allegori och i en torr lärdom, båda fostrade af den vid Pariseruniversitetet enväldigt härskande skolastiska filosofien. Medan renässansens friska lif redan spirar i Italien, gör däremot Frankrikes diktning intrycket af en poesi i själatåg, och detta är måhända orsaken till, att 1400-talets litteratur och konst obestridligen äro de minst kända i Frankrikes hela historia. Ända in i minsta detalj har man stu-

Digitized by Google

derat medeltidslitteraturen *till* 1250 och renässanslitteraturen *från* 1550, men åt den mellanliggande tiden han man endast egnat ringa uppmärksamhet. Detta åter har enligt min mening haft till följd, dels att man alldeles förbisett de renässansrörelser, som värkligen finnas inom 1400-talets litteratur och konst, dels att man felaktigt identifierat renässansen med den under 1500-talet började antikimitationen. Och detta senare är grundfalskt. Flera af den italienska renässansens främsta konstnärer, såsom Donatello och Fra Angelico, röja så godt som ingen invärkan från antiken, och högrenässansens främsta diktvärk äro minst af allt antikimitationer — man behöfver blott erinra sig Ariostos »Rasande Roland». Snarare är det antikimitationen, som förstör renässansen och betecknar dess förfall, och på ett annat ställe har jag sökt påvisa, att äfven Frankrikes konst under 1400-talet med full rätt kan betraktas såsom en renässans — men fullt nationell, med gotiska formelement och utan påvärkan från antiken.

Detsamma kan ock sägas om Villons dikt. Denna är en ren renässansdikt, fullt nationell, utan allt beroende af antiken och rörande sig i de från medeltiden nedärfda poetiska formlerna.

I motsats mot medeltidens allegoriska och lärda epigondiktning är den fyld af en frisk och omedelbar realism. Hela det böljande, brokiga och rörliga lif, som drog förbi hans öga, har Villon fästat i sin dikt med en konst, som, om den icke vore så äkta fransk, skulle kunna sägas erinra om nederländarnes drastiska bilder, och i denna realism hafva vi ungrenässansens säkraste kännemärke.

Digitized by Google

Dess andra konstituerande drag, den utpräglade subjektivismen, återfinnes ock i Villons dikt. Icke blott att denna dikt strängt taget blott behandlar hans eget lif; den speglar ock hela hans lättrörliga, sensibla ande, och den är fullt modern i det mångstämmiga, skiftande uttryck, han förmår gifva åt känslolifvet. Villon går aldrig helt upp i en enda stämning som medeltidens människor, utan spelar ständigt på hela den rika skalan af än likartade, än stridande känslor — stormande lifsglädje, stilla vemod, djup ruelse, en på samma gång barnsligt naiv och ädel religiositet och ett öfverdådigt trots mot alla religiösa och moraliska lagar, känslighet och själfvisk förståndskyla; allt detta ligger i denna Proteus-artade dikt, som väl ständigt växlar gestalt, men dock alltid behärskas af en äkta fransk skepticism. Hvad man än må säga: en personlighet, skarpt och klart utmejslad, träder oss till mötes i dessa bizarra studentdikter, och om renässansen i främsta rummet är personlighetens pånyttfödelse, då är Villons dikt i eminent mening ett äkta barn af denna tid.

Den är det ock i den passionerade kärlek till lifvet, som pulserar genom hvarje rad i hans dikter. På godt och ondt kände denne »Coquillens» klassiske skald ej skillnad, men *ett* visste han — det var dock ljuft att lefva, att höra guldet klinga, att famnas af kvinnor och att skåda, huru vinet gnistrade i bägaren. Lifvets lycksaliga nu var för honom allt, för detta offrade han sin framtid, och på morgondagen tänkte han icke, men just därför kände han desto djupare dödens fasor, och ingen har kanske med så gripande sanning målat dessa som den lefnadsglade François Villon.

Digitized by Google

Men detta är äkta fransk renässans, och dess förste store skald är Villon, liksom Rabelais är dess andre — i tiden räknadt, ty någon inbördes värdesättning kan ej komma ifråga. Det var denna äkta, nationella renässans, som föll för antikimitationen under Frans I, och den olärde, regellöse Villon glömdes då bort för samtidens klassiska poeter.

Digitized by Google

»Gallimatthias.»

I Nordisk Familjebok finnes följande förklaring af detta ord: »*Galimatias*, osammanhängande, meningslöst prat. Ordets ursprung är ovisst. Man har velat härleda det från en missägning af en advokat, hvilken i en rättegång rörande en tupp ideligen yttrade *galli Matthias* (tuppens Matthias) i stället för *gallus Matthiæ* (Matthias' tupp). Littré förkastar likväl denna anekdot, som han anser vara uppfunnen för att åstadkomma en härledning.»

Tilläggas kan, att Littré visserligen gifver åtskilliga andra förslag till förklaring af ordets härledning*, men att han icke ens själf tror på dessa, och man bör äfven fasthålla, dels att den af honom förkastade tolkningen är ganska gammal (1600-talet), dels ock att den varit den allmännast antagna, ända till dess Littré uttalade sin förmodan, att anekdoten uppfunnits i etymologiskt intresse.

---

* Han gissar på det medeltidslatinska *ballimattia* = cymbaler; på det medeltidslatinska *vallemattia* = osedliga sånger och upptåg; dot sengrekiska *ballismation* = dans. Likheten i betydelsen med gallimatthias är ju här nästan ingen.

Digitized by Google

Men å andra sidan är det mycket, som talar för Littrés mening. Att en rättegång om en tupp skulle hafva förts af en latintalande advokat, är i och för sig ej vidare sannolikt — rättstvister af denna art afgjordes nog vida enklare — men äfven om så varit, hvarför skulle en missägning i en dylik obetydlig rättegång hafva väckt så stor uppmärksamhet, vida större än de tusentals andra komiska missägningar, som utan tvifvel förekommit, men som utan vidare sjunkit ned i glömskans stora haf?

Omöjligheten att besvara denna fråga gör, att äfven jag är böjd att förkasta den häfdvunna förklaringen, men då jag dock tror, att denna innehåller ett kvantum sanning, vågar jag såsom en hypotes framlägga ett nytt tolkningsförslag.

Jag vill då först påpeka, att en mängd af våra vanliga ord äro lånade från skönlitteraturen. Hvar och en förstår utan vidare uttryck som t. ex.: »Han besteg sin Rosinante», »De politiska väderkvarnar han anfaller», »En litterär Don Quijote» m. m. Dessa ord användas utan vidare af personer, som aldrig läst Cervantes berömda roman och som icke veta, att de citera denna. På samma sätt kan man tala om en »Don Ranudo», en »Konjander» o. s. v. De normalt bildade känna visserligen dessa ords litterära motsvarigheter, men det ligger ingen orimlighet i, att kännedomen om romanen eller dramat kan förloras och det enskilda lånordet likväl lefva kvar. Uttrycket »en Celadon» är utan tvifvel lånadt från hjälten i Honoré d'Urfés på sin tid så berömda roman Astrée, men hvilken känner detta utanför litteraturhistorikernas krets? Och det finnes dylika uttryck, som icke

Digitized by Google

ens litteraturhistorikern kan förklara. Under medeltiden och reformationen användes t. ex. ej sällan uttrycket »Ridder Röd» för att beteckna en förrädare. För min del har jag ej sett någon förklaring af detta uttrycks uppkomst, men förmodar, att här ursprungligen anspelats på någon berömd riddarroman, där »den röde riddaren» spelat förrädarens roll. Men de, som använda ordet, hafva tydligen ingen känsla af dess litterära ursprung, utan använda det helt enkelt i betydelsen »förrädare». Ett annat uttryck är »amblode». Det förekommer i medeltidssvenskan i betydelsen dåre och användes af rimkrönikans författare om konung Birger Magnusson. Ordets härledning är ej rätt säker, men af många sammanställes det med Saxos Amlethus, och ordet skulle således innehålla en allusion af Hamletsagan. Ett tredje dylikt dunkelt uttryck är frasen »få korgen», som åtminstone ansetts syfta på en episod i den medeltida sagan om Vergilius.

Ännu vanligare äro så att säga förstenade citat ur en gång populära teaterstycken, och vårt tal vimlar af dylika. Vi fråga: »hvad hade min son på galejan att göra?», men vi känna icke alltid att vi då citera Molière. Vi läsa ofta: »När jag dricker, är det rätt!» utan att därvid tänka på Envallssons Kronofogdarna. Från Sköna Helena och andra moderna operetter hafva massor af dylika citat ingått i vårt språk, exempelvis »för mycket blommor», »skyll på ödet», »halmstadslax och fortepiano» o. s. v.

Denna popularitet är lätt förklarlig. Ett uttryck, som fälles af en enskild person, höres ju blott af ett ringa fåtal. Det kan visserligen spridas sedermera,

Digitized by Google

men det komiska förminskas naturligen genom dessa andrahandsframställningar. En komisk situation i en teaterpjes, som kanske gifves en hundra gånger, står däremot fullt lefvande för en generation och blir så att säga dess andliga egendom. Den följande generationen glömmer väl pjesen, men uttrycket, citatet, lefver kvar, äfven långt efter det att man glömt bort förklaringen af dess värkliga innebörd. Om en advokat en gång af misstag värkligen sagt galli Matthias i stället för gallus Matthiæ, hade nog detta icke väckt någon större uppmärksamhet, men om vi tänka oss saken på följande sätt, blir uttryckets popularitet vida rimligare: ett stycke uppföres, i hvilket det förekommer en komisk domstolsscen, förvecklingarna bli allt galnare och galnare, till dess att advokaten slutligen af misstag säger »tuppens Matthias» — då blir ordets uppkomst naturlig. »Gallimatthias» blir ett slagord för denna generation, och det tages i arf af följande tider, under det att själfva farsen först försvinner från repertoaren och sedan totalt glömmes bort.

Men vi kunna nu från dessa allmänna satser öfvergå till medeltidens drama, där det presumerade stycket, om det funnits, bör hafva hört hemma. Tyvärr känna vi mycket litet om detta komiska drama. I de aldra flesta fall vårdade man sig ej om att ens nedskrifva dessa skämtsamma upptåg, som man endast tillmätte en betydelse för stunden, och vi äga därför blott en försvinnande del af medeltidens komiska repertoar i behåll. Emellertid bör dessa styckens antal hafva varit legio, ty i nästan alla franska städer funnos

Digitized by Google

två eller tre glada sällskap, som ett par gånger om året spelade dessa muntra farser.

I Paris kallades dessa sällskap Basocher (namnet basoche kommer af basilika, liksom dimanche kommer af dominica). Det förnämsta var la Basoche du Palais eller du Parlament och bestod af unga skrifvare i Justitiepalatset (basilikan). Ett annat var la Basoche du Chatelet, unga tjänstemän i räknekammaren. Les Clercs de la basoche du Palais hade tre stora fester om året, och vid dessa tillfällen spelade de farser för Pariserpubliken. Deras scen bestod vanligen af det stora marmorbordet i Justitiepalatsets rymliga sal, och den, som läst Victor Hugos bekanta roman Nôtre Dame de Paris, erinrar sig säkerligen den lifliga skildringen af en dylik representation.

Då basochen bestod af unga jurister har man naturligtvis full rätt att antaga, att innehållet i deras farser till en stor del varit ett juridiskt yrkesskämt, komiska domstolsscener o. s. v. Men genomgå vi nu de farser, som bevarats från medeltiden, finna vi egentligen blott en enda dylik fars, Advokaten Patelin — visserligen den förnämsta af dem alla. Att detta stycke skulle hafva varit det enda i sitt slag, är naturligtvis ett orimligt antagande, och vi måste därför förutsätta, att en mängd dylika juridiska farser gått förlorade. Emellertid är Advokaten Patelin icke utan betydelse för vår undersökning, och jag vill därför i korthet erinra om innehållet.

Hjälten i stycket, en slug och samvetslös advokat, befinner sig i yttersta nöd, utan pengar och utan klienter, och hans hustru är nästan utan kläder på kroppen. Men nöden gör människan uppfinningsrik,

Digitized by Google

och på åtskilliga slingervägar lyckas han lura af en krämare ett stort stycke kläde. Han tar klädet, bjuder krämaren hem på gås, då äfven betalningen skall erläggas, men ställer sig då galen och kör ut sin fordringsägare. Samtidigt får han en besynnerlig klient. Krämaren har nämligen en herde, som roat sig med att skära halsen af sin husbondes får och sedan sälja dem; med anledning häraf får han först ett kok stryk af sin herre och blir sedan af denne stämd för rätta. Det är hans sak, som mäster Pierre Patelin nu skall försvara. Men situationen är kritisk, ty Patelin fruktar naturligtvis, att krämaren i herdens försvarare skall igenkänna klädestjufven. Och så sker värkligen. Krämaren börjar med att andraga sitt ärende om fåren, men får så syn på advokaten, och förlusten af tygstycket rinner honom då genast i hågen. Hans hjärna, som icke rymmer mycket, fylles fullkomligt af dessa två idéer, hvilka ständigt korsa hvarandra och göra hans tal till den aldra präktigaste »gallimatthias». Med det klassiskt vordna uttrycket »revenons à nos moutons» söker domaren förgäfves att föra honom tillbaka till utgångspunkten, men det går icke. Fåren och klädet trassla allt mer och mer in sig med hvarandra:

Ja visst... jag sade
Uti mitt tal just, att jag hade
Sex alnar kläde... nej, förlåt mig...
Sex alnar får... nej, hvad går åt mig...
Jo, advokaten, som där står...
Min herde, som med mina får
Gick vall, har lofvat bjuda mig
På kläde och på gås hos sig...
Nej, två år sedan just i dag

Digitized by Google

Det måtte vara visst, som jag
Med herden gjorde upp kontrakt
Om att på fåren hålla vakt
Och akta dem för all slags skada.
Nu kommer han med all sin svada
Och säger, att han inte är
Mig skyldig pengar, mäster Pierre,
Och inte kläde. Han är full
Af fan, och han har klippt min ull
På fåren, som han skulle värna,
Och slagit dem på deras hjärna.
Och när han så till döds dem slagit
Och klädet under armen tagit
Så gick han hem till sig med fart
Och sade, att jag skulle snart
Hos honom kunna summan lyfta.

En på detta sätt försvarad sak var redan på förhand förlorad, och den sluge Patelin hade icke svårt att öfvertyga domaren om, att karlen var tokig. Hans käromål ogillades således och herden frikändes. Stycket slutar därefter med att skildra, huru Patelin öfverlistas af sin klient och af denne luras på det utlofvade arvodet.

Patelin skrefs omkring 1470 och uppfördes förmodligen af la Basoche du Palais. Stycket är, såsom jag nämnde, den enda juristfars, som finnes kvar från medeltiden, men af samma art, ehuru säkerligen estetiskt mindre betydande, böra de andra förlorade, hafva varit. De komiska situationerna i dessa böra hafva varit likartade, ty liksom man kan indela anekdoterna i Fliegende Blätter i svärmorshistorier, söndagsjägarehistorier, löjtnantshistorier o. s. v., kan man äfven gruppera de komiska situationerna i vissa tiders lustspel; de röra sig i allmänhet med mycket få motiv

Digitized by Google

och visa en naiv lust att upprepa dessa. Det är därför icke en alltför djärf konstruktion, om vi hypotetiskt antaga tillvaron af en likartad fars, där tvisteobjektet varit icke några får, utan en tupp, och som haft sin glanspunkt i ett trassel af samma art som Patelin. Det enda antagande, vi därutöfver behöfva göra, är, att den ena af de båda tvistande i sitt tal blandat in latinska fraser och att oredan där når sin kulmen, då den förvirrade parten, driftobjektivet i stycket, i stället för att tala om gallus Matthiæ kommer att säga galli Matthias. Sedan vi gjort detta icke allt för halsbrytande antagande, följer det öfriga af sig självt. Vårt stycke blir populärt och populärast naturligtvis domstolsscenen med det berömda uttrycket gallimatthias, som i dagligt tal blir den typiska termen för ett anförande af samma art som det, som krämaren håller i Advokaten Patelin. I litteraturen börjar uttrycket att i denna betydelse tränga in på 1500-talet. Så kommer en annan tid, då farsen ej längre spelas, men då uttrycket lefver kvar med ett dunkelt minne om dess upphof, och från denna tid är den första förklaringen af dess härledning. Den lärde biskop Huet, som lefde under senare delen af 1600-talet — han var född 1630 och dog 1701 — är nämligen den förste, som berättar, att ordet uppkommit däraf, att en advokat under en rättegång om en tupp råkat försäga sig och tala om galli Matthias i stället för gallus Matthiæ. Scenen i dramat har nu, som man finner, förbytts till en scen inför en värklig domstol, men att en dylik scen förekommit i det värkliga lifvet har Littré full rätt att betvifla, och dessutom betyder ej gallimatthias en komisk missägning —

Digitized by Google

hvilket då skulle vara fallet — utan ett längre sammelsurium, i hvilket heterogena saker röras hop. En typisk gallimatthias är stycket i Advokaten Patelin, och det är denna likhet, som gifvit mig anledning att uppställa den nu gifna förklaringen af ordet: det är ett af de många, som vi lånat från teatern.

Digitized by Google

Folklitteratur.

Litteraturhistorien är en aristokratisk vetenskap: den sysselsätter sig i regeln blott med de andliga rörelserna på bildningens höjder, och till tankarna samt föreställningssättet hos folkets bredare lager tages endast sällan någon hänsyn. Och dock hafva dessa klasser sin litteratur likaväl som de bildade; den är blott af annat slag, ofta så olika, att den ena bildningsklassen icke känner ens namnet på den andras älsklingsböcker. För icke länge sedan — i början af 1890-talet — frågade mig en biblioteksman, om jag visste, hvilken bok som då var den mest populära i Sverige. Jag gissade hit och dit, men fann ej det rätta svaret, som enligt min interlokutörs mening skulle vara — »Brukspatron Adamsson» af P. Waldenström. Det är möjligt, att häri låg en öfverdrift; boken, som först utkom 1863, hade till 1891 upplefvat fem upplagor, som förmodligen varit mycket stora. Men i hvarje fall var detta arbete tydligen *mycket* populärt, och jag måste erkänna, att jag då aldrig hört ens dess namn, så professor i litteratur-

Digitized by Google

historia jag än var. Detta för mig alldeles okända arbete hade dock studerats af — och väl äfven inverkat på — en till antalet oerhördt mycket större publik än den, som läst och tagit intryck af t. ex. Heidenstams eller Levertins dikter och romaner, och det är väl att antaga, att »Brukspatron Adamssons» läsekrets just ej känt till Heidenstam och Levertin mycket mer, än dessa senares publik känt till lektor Waldenströms bok.

I själfva värket hafva vi således två alldeles skilda litteraturer utan någon beröring med hvarandra, med alldeles olika idékretsar och olika publik, litteraturer, hvilka dock bägge spegla de andliga rörelserna hos vårt folk och därför äfven i lika mått böra vara förtjänta af historikerns uppmärksamhet, den ena på grund af sin estetiska kvalitet, den andra på grund af publikens kvantitet.

Men att åstadkomma en dylik allsidig litteraturhistoria torde icke ens vara framtidens forskare beskärdt. Ty svårigheterna synas här nästan oöfvervinneliga. Redan den ytterliga sällsyntheten af den äldre folklitteraturens alster är en vanskighet, som genast i början möter forskaren. Dessa oansenliga, tunna, på dåligt papper illa tryckta blad förstördes naturligen ytterst lätt, under det att den ärevördiga folianten redan genom sin volym ägde förmåga att trotsa tidens växlingar. Äldre tiders och äfven nyare tiders bok- och raritetssamlare hafva också endast sällan egnat sin uppmärksamhet åt dessa stackars visor och berättelser »tryckta i år», ehuru dessa i »raritet» öfverglänsa de flesta arbeten, hvilka i auktionskatalogerna betecknas med *rrr*. Äfven bibliofil-

Digitized by Google

novitien torde hafva klart för sig, att t. ex. Gustaf Vasas bibel är »rar», men detta väldiga praktverk finnes dock säkert kvar i öfver hundra exemplar. Nya Testamentet af 1526 är visserligen en värklig sällsynthet, men det finnes dock vid pass ett dussin exemplar. Gå vi däremot till t. ex. »Jeppe Nilsson på bärget», så upptager Klemming i sin bibliografi visserligen ej mindre än 53 upplagor af den 1735 först tryckta svenska öfversättningen, men af dessa upplagor är det många, som säkerligen ej existera i mer än ett enda exemplar, och många hafva helt visst alldeles spårlöst gått förlorade. Af folkberättelsen om pigan, som trampade på brödet, har k. biblioteket 46 upplagor — andra exempel att förtiga. I regeln torde därför kunna sägas, att hvarje dylikt blad, särskildt från 1600-talet, är en bibliografisk raritet af första rang, som är eller åtminstone borde vara värd sin ringa vikt i guld.

Denna sällsynthet röjer sig ock vid en blick på de få samlingar af denna art, som finnas. Den mest bekanta torde vara den, som hopbringades af läkaren C. Zetterström (död 1829) och nu tillhör Upsala universitetsbibliotek. En annan samling gjordes af den bekante fornforskaren G. Stephens och en tredje befinner sig i K. biblioteket, den utan jämförelse största och mest betydande. Säkerligen finnes dock ganska mycket af denna litteratur, ehuru obeaktadt, på herrgårdar och äfven i bondgårdar.

* * *

Tyvärr är det ganska svårt att bestämma, när och hvar ett dylikt gammalt »skillingtryck» tillkommit,

Digitized by Google

ty ofta finnas tryckort och tryckår icke utsatta på titelbladet. Ett dylikt opus ville ju framträda med anspråk på nyhet, och boktryckaren sökte därför att efter bästa förmåga hindra, att arbetet blef antikveradt; titelbladet fick därför blott den ständigt lika användbara upplysningen: tryckt i år. Ej sällan varierades denna något stereotypa uppgift: »Tryckt för ett par dagar sedan», »Tryckt i går, kl. tre eftermiddagen», »Tryckt nu i dag, efter middagen», »Tryckt i kalla wintertiden nu i åhr», »Tryckt wid första öppen watten i åhr», »Tryckt uti Want- och Muffbyggden, mitt i kalla wintertiden» o. s. v., alltefter boktryckarens ingenium och skämtlynne.

Betraktar man stilarna och den typografiska utstyrseln får man dock det intrycket, att dessa folkskrifter i äldre tider utgått från jämförelsevis få tryckerier, hvilka så att säga gjort denna folklitteratur till sin specialitet.

Våra äldsta boktryckare voro som bekant utländingar, de böcker, som utgingo från deras officiner, voro nästan utan undantag latinska kyrkböcker (breviarier, gradualer o. d.), och först 1495 möta vi den första svenska boken »Aff dyäfwlsens frästilse», tryckt af Johannes Smedh i Stockholm. Ehuru författad af den lärde Pariserteologen Johannes Gerson, kan detta arbete dock i viss mån betraktas såsom en folkskrift, och i så fall är det den svenska folklitteraturens äldsta alster. Först 1514 följde ett nytt populärt arbete på svenska, också af Gerson, samt 1515 två legender, den ena om kardinal Manfred, den andra om S. Anna, samt en psalm, hvilka med

Digitized by Google

större skäl kunna hänföras till den värkliga folklitteraturen.

Det kungliga tryckeriet, som 1526 öppnades i Stockholm, tryckte väl nästan uteslutande svenska böcker, Olavus och Laurentius Petris skrifter m. m., och då dessa arbeten utan tvifvel lästes af och voro afsedda äfven för det egentliga folket, kan det väl sägas, att detta tryckeri värkat i folklitteraturens tjänst. Men å den andra sidan voro dessa böcker dock afsedda för folket i dess helhet, och böcker, som hade en mera specifik folklig karaktär, trycktes endast undantagsvis på detta tryckeri. Mot slutet af århundradet möta vi dock vårt äldsta »folkvise-tryck»: »Een ny Wijse om een ädel och dygdesam Quinna j Rom, widh nampn Lucretia, hwilcken i sins Mans frånwaru bleff woldt taghen aff Konungens Son ther samma städes widh nampn Sextus Tarquinius, och therföre drap sigh sielff, til at vndwijke sådan skam: Och siunges med the Nother, Jag säger idher wänner kiäre, etc. 1583».

På 1600-talet blir däremot denna litteratur ganska rik, ehuru endast spillror bevarats till vår tid. Särskildt är det två tryckerier, som i detta fall tyckas hafva utvecklat en liflig värksamhet. Det äldsta af dessa var det, som 1626 upprättats i Kalmar och stod under ledning af Kristoffer Günther, men endast värkade i tio år, 1626—1635, då det flyttades till Linköping. Det andra tryckeriet är denna 1635 i Linköping grundade officin, som till 1654 leddes af den nyss omtalade Günther och därefter, till 1688, af Daniel Kämpe; särskildt rikhaltig är folklitteraturen från 1680-talet. Kalmartrycket är för sin

Digitized by Google

tid ganska godt — hvilket ej vill säga mycket —, Linköpingstrycket däremot miserabelt, med grofva och slitna stilar samt genomusla korrektur. Någon gång kunde detta vid nya upplagors utgifvande erkännas, så t. ex. i »Tre sköna nyia Wijsor . . . medh synnerligh flijt Corrigerade och förbättrade, besynnerligen thesse twå efterste, som tillförende mycket orätt tryckte woro» (Linköping 1687). Stundom sökte den tidens boktryckare att genom träsnitt göra sin vara begärligare, och i dessa fall visade de en beundransvärd fördomsfrihet. Samma illustration kunde under en femtio år bortåt få tjänstgöra såsom porträtt af de mest olikartade personligheter; så t. ex. användes en figur med s. k. morgonstjärna, troligen en bild af en vaktknekt, såsom porträtt af den medeltida riddaren »Herr Jon» och längre fram i tiden såsom porträtt af en »ogudaktig man wid namn Måns i Skyllesmåla». Vid andra tillfällen röja utgifvarne en berömvärd sträfvan att »följa med sin tid»; så t. ex. uppträder »Flickan, som trampade på brödet», på 1860-talet iklädd en voluminös krinolin. Då emellertid figuren snarast framställer en något fetlagd, medelålders dam, torde äfven den vara lånad.

Flickan, som trampade på brödet.

* * *

Digitized by Google

Hufvudparten af 1600-talets folklitteratur är, som man kunnat vänta, religiös, mest uppbyggelseskrifter.

Att döma af det gräl, som 1600-talets boktryckare förde med hvarandra angående förlagsrätten till vissa af dessa artiklar, voro de en synnerligen begärlig vara. Vi kunna taga några exempel. Den första upplagan af Ausius' Den Andeliga Vattukällan, utkom 1641 hos Keyser i Stockholm, men finnes numera ej kvar. Då denna upplaga emellertid var utsåld, lät Keysers son och efterträdare upplägga en ny, men samtidigt lyckades en boktryckare i Västerås, Boethius Hagen, att förskaffa sig privilegium på det omtyckta arbetet, och så utkom Hagens upplaga af 1682. Keyser, som redan hade sin edition färdig, klagade och hade nog tur att också få privilegium på boken, mot det att han till skäligt pris inköpte Hagens restupplaga — 560 exemplar. Därpå utkom hans upplaga af 1682, sedermera följd af andra (1687 — den enda, som finnes i Upsala bibliotek — 1690 och 1698), men trots det att han ansåg detta privilegium så värdefullt, att han 1684 vidtog den exceptionella åtgärden att särskildt utgifva det af trycket, kunde han dock icke afskräcka konkurrerande boktryckare, ty Den Andeliga Vattukällan omtrycktes dock i landsorten, åtminstone i Göteborg.

Ett annat arbete var ännu mera begärligt, nämligen En Christens gyllede Clenodium eller Siäleskatt. Af några i riksarkivet bevarade handlingar framgår, att denna bok haft en för 1600-talets bokförhållanden fullkomligt strykande afgång. Då tydligen massor af upplagor spårlöst gått förlorade, kan jag ej uppgifva, hvar boken först utkommit: möjligen är dock ett i

Digitized by Google

Skara befintligt Stockholms-tryck af 1676 äldst. Den äldsta upplaga, jag sett, är tryckt i Göteborg 1680; enligt P. Wieselgren finnes ett annat Göteborgstryck af 1683, och från samma stad finnas slutligen upplagor af 1687 och 1690. 1684 började Stockholmstryckerierna att kasta sina blickar på detta arbete, och detta år utkom Eberts upplaga, 1685 följd af Keysers, 1696 ånyo en hos Ebert och före juli 1687 ytterligare två nu försvunna tryck. Då sökte Keyser och erhöll privilegium på Själaskatten, men Ebert anförde klagomål och lämnade därvid följande om bokens popularitet ytterst värdefulla upplysningar. Ehuruväl — säger han om Keyser — »han den boken mig eftertryckt, hafver jag ändå honom det intet missunnat, alldenstund både jag och han samt flera med oss däraf sig försörja kunnat, efter en sådan afgång på samma bok är, att han på fyra års tid sju gånger är tryckt, som gör tillsammans 14,000 exemplar; och har ändå intet oinbundet exemplar på en tid varit till fångs, så att hos mig såväl som hos andra dagligt efterfrågande hafver varit, så att, i fall om ännu så många tryckerier i Sverige vore som nu för tiden finnas, så hade de alla nog en tid denna bok allena till att trycka».

Både Ebert och Keyser fingo då rätt att obehindradt trycka Själaskatten, och förmodligen begagnade de sig i utsträckt skala af detta medgifvande, ehuru vi från Keyser numera blott äga en upplaga (1691) och från Ebert tre (två från 1689 och en från 1690), hvarjämte boken utan hänsyn till privilegiet omtrycktes både i Göteborg och Stockholm (af Billingsley 1691).

Digitized by Google

Populärast af alla dessa religiösa författare har väl dock den bekante Joh. Arndt varit. Hans berömda »Sanna Kristendom» utkom första gången på svenska, öfversatt af S. L. Mureus, 1647 — på föranstaltande af Carl Carlsson Gyllenhielm — och omtrycktes 1695. Men sedan blifva upplagorna legio: från de båda sista århundradena har Upsalabiblioteket ej mindre än 28. Af hans Andeliga Skattkammare finnas blott från 1839 tjugu olika upplagor. Hans Paradijs Lustgård, som först trycktes 1648, utkom redan samma år i en ny upplaga och fick ännu under 1600-talet ytterligare sex. Denna popularitet har ej häller sedermera svikit, och från 1800-talet har Upsalabiblioteket tolf upplagor, den sista från 1898. Under mer än 250 år har Joh. Arndt således varit en af det svenska folkets älsklingsförfattare, och endast Thomas a Kempis torde i popularitet kunna täfla med honom, ty dennes världsberömda Kristi Efterföljelse har säkerligen utkommit i öfver 50 svenska upplagor.

Vill man hafva en profkarta på 1600-talets folkliga religiösa litteratur, skall man vända sig till Keysers privilegier af 1685. Sedan flera arbeten, äfven af folkligt innehåll, uppräknats (bl. a. Paradijs Lustgård), fortsätter privilegiebrefvet: »Dessutom berättar han sig efterföljande traktater med egen bekostnad låtit vertera och uti stora manualer infört: Kors-scholan, Melancholies Fördrijfware, Födelses Schola, Enckiors och Faderlösas Tröst, Passions Compass, Christelige Föräldrars Skyldigheet, Fromme Barns Skyldigheet, The Dödas grönskande Been eller Tröst af uppståndelsen, Domsens Basun, Ewigheetenes Betrachtelse, Dageligit Samweetz Prooff, Andeligit Hierte-Uhr, Bätt-

Digitized by Google

rings Roos, Andelig Wägwijsare, Andelig Bergman, Andeligh Harpa.» Af ungefär samma karaktär voro de andra förlagskatalogerna från denna tid, ehuru Keyser, hvad uppbyggelse-litteraturen beträffar, tyckes hafva varit bäst försedd. Han kunde också vid Södersluss idka egen bokhandel med sina förlagsartiklar.

* * *

Men denna uppbyggliga litteratur bestod äfven af versifierade skillingstryck eller »visor». Rättvisan kräfver det erkännandet, att det konstnärliga utförandet sällan eller aldrig står i nivå med den goda afsikten. De mest betydande utgåfvos af Günther i Kalmar: »Een Christeligh Wijsa och Dicht om Adams och Ewas syndiga affall», »Een skön och lyffligh Prophetia Sibyllæ», »Om the Siu soffuare, Ganska nyttigh at läsa. Nu nyligen aff en godh Wän på Tryck vthgångit. Thessa siw unga Män soffuo i tryhundrade siwtyio och tw Åhr», »Een skön och lustig Wijsa om Propheten Jona och the Niniwiter», »Then Sköne Josephi Historia» m. fl. Den första af dessa är dock icke utan en viss litteraturhistorisk märkvärdighet, enär den med en viss rätt kan räknas till den grupp af medeltidsdramer, som kallas »moraliteter». Sedan författaren i inledningen påpekat följderna af Adams och Evas fall, fortsätter han med att berätta, att »fyra jungfrwr skön» trädde fram för Guds tron, nämligen Rättfärdigheten, Sanningen, Barmhärtigheten och Fridsamheten, och mellan dessa utspinner det sig nu ett samtal om den fallna mänskligheten, — således, som man ser, åtminstone till ansatsen ett litet drama.

Digitized by Google

I allmänhet äro författarne till dessa religiösa diktvärk okända, och de få, som namngifva sig, höra ingalunda till de bättre. Så t. ex. hafva vi »Ett Andeligt Siö-Kort och Seglations Konst, Vthi een Nyåhrs Wijsa, Författat af Michaele Renner SS. Theol. Stud.» Dikten börjar:

»Gör thig reda Siäl och Sinne,
stäm tin Munne-Harpa til,
Ställ tin Tungo Psaltar pinne,
Lyft upp händers stråkan still» etc.

Som man märker hörde lättheten att rimma just icke till studeranden Renners naturgåfvor, och samma oförmåga visa de flesta af hans medbröder bland den tidens folkförfattare.

På gränsen till de rent religiösa småskrifterna stå de moraliserande, och dessa äro, som man kan förstå, också särdeles talrika. I allmänhet torde de vara fullt onjutbara äfven för vår tids folkliga publik, men stundom påträffar man äfven här dikter och uppsatser, som beröra mera praktiska frågor och därför än i dag hafva ett visst historiskt intresse. Några beröra en mänsklig svaghet, till hvilken vår tids människor äro lika mycket eller kanske mera förfallna än 1600-talets, nämligen tobaksrökning, eller, som man då sade »tobaksdrickning». Enligt Swederus, som i en liten förträfflig afhandling skildrat tobakens historia i vårt land, var detta njutningsmedel i bruk redan på 1620-talet, och enligt professor Franck kunde man »nu för tiden (1633) knapt finna någon enda person, som ej är ganska förfaren i denna rökningskonst». Franck tillmätte ännu tobaken en kraftig

Digitized by Google

medicinsk värkan, den hjälpte för hosta, podager o. s. v.; tobaksextrakt försatt med socker gaf en god sångröst, och särskildt var rökning hälsosam för fiskare och sjömän. Han medgifver dock, att ett omåttligt rökande icke var lämpligt.

På ungefär samma ståndpunkt ställer sig en annan läkare, Anders Sparman, i sitt 1642 utgifna arbete Sundhetzens Speghel. Äfven han anser rökning nyttig för folk, som vistas i fuktig luft, i synnerhet när de röka »med mått och på en nykter maga».

En båtzman, som alltijh i fuchtig lufft most wara,
Ther aff fast större lust och nytta mon förfara.
Hans näsa skorsten är, han pijpan haar för köök,
Ett bladh thet är hans steek, och dricken damb och röök,
Hwar medh han hungren sin och torsten mon försachta.

Men andra funnos dock, som hyste en mera modern uppfattning af tobakens medicinska värkningar, och ett uttryck för denna uppfattning hafva vi i en liten folkskrift: »Twå Nya, Lustige och Kortwillige Wijsor, Then förra om Tobaketz Miszbruuk, på huru många sätt thet skeer, och hwilket slaget som är wederstyggeligast, och för Tijden mäst öfligit... Tryckt i Thetta Åhr.»

Författaren, mera måttlighetsvän än poet, riktar först sitt angrepp mot »Snufftobak», hvars estetiska värkningar han skildrar i följande stämningsrika strof:

När Näsan så blifwer fullproppat,
Som hon wore med Korffskin stoppat,
Intet kan han fläsa och blåsa
För Snuff i Näsan sijn,
Som är förgylt och fijn,

Digitized by Google

Snufwar som ett Swijn,
Som fastnat är i Grind.
Aff Näsan han tå tager och drager
En Dynge-Klimp, som intet är fager.

Äfven »tuggning» ogillas skarpt, och rörande denna punkt har författaren på ett lyckligt sätt sammanfattat sina åsikter i det kraftfulla versparet:

The, som pläga Tobaket tugga,
See wärre uth i Mund än en Sugga.

Ej häller rökningen skonas. Författaren påpekar de stora utgifterna för denna »fule Dranck», som gör både rökaren och huset, där han röker, osnygga, och han nämner, att äfven kvinnfolken

Rökia rätt och snält
Som en Knecht i fält.

Den nyss relaterade åsikten om tobakens nytta höll väl fortfarande i sig, och som bekant dref regeringen också ifrigt på den inhemska tobaksplanteringen. Men den okände folkförfattarens åsikter skulle dock så småningom tränga igenom, och från 1741 hafva vi för första gången en förordning, som ur moralisk synpunkt fördömer tobaksrökningen. En och annan tobakshatare i våra dagar torde kanske ännu med nöje läsa, hvad konung »Friedrich» härom har att säga:

»Såsom et skadeligit missbruk med Tobaks Rökande förnimmes hos Ungt Folk öfwerhanden taga, och nödigt wara wil sådant at afböja och för framtiden förekomma, emedan förfarenheten wisar, thet icke allenast swåre olyckor och eldskador sig ofta tildragit genom Tobakseldens wårdslösa

Digitized by Google

handterande, utan ock at ungdomen af förwett och oförstånd medels Tobaks Rökande förskämt helsan och förtärt mera än the warit i stånd at förtiena til föda, underhåld och nödigt behof, hwilket the wid mognare ålder med skada måste ångra; Altså hafwe Wi... för godt funnit härmed at förordna, thet all Ungdom i gemen, af hwad Stånd then wara må, innan han kommit til laga ålder och fylt Tjugu Et År, skal wara förbudit at röka Tobak, wid Två Daler Silfwermynts Plikt för hwarje gång then thermed beträdes, angifwarens ensak; orkar han ej Botum, sittie tå Twenne Söndagar i Stocken.»

Tyvärr förstör konungen något den vackra moraliska effekten af sitt plakat, därigenom att han från förbudet alldeles undantager »them, som stå i Wår och Cronans Krigstienst och äro wärkeligen antingen Dragoner, Ryttare, Soldater eller Båtsmän, med hwilka thet är en helt annan beskaffenhet».

I de gamla folkskrifterna behandlas *superiet* vida mindre än man kunnat vänta, och ehuru dryckenskapen då troligen grasserade långt värre än i våra dagar, hade man tydligen ej fått ögonen öppna för det moraliskt fördömliga i denna last. Undantag finnas dock.

Den äldsta hithörande skriften är som man vet författad af vår förste protestantiske ärkebiskop Laurentius Petri och utkom 1557; »författad» är dock icke det riktiga ordet, ty Laurentius Petris skrift är endast en bearbetning af Matthäus Friedrichs 1555 utgifna »Sauffteufel». I motsats mot vår tids absolutister definierar ärkebiskopen ännu dryckenskap såsom »det (såsom allom nog är kunnigt), när en mer dricker än nödtorften kräfver», liksom det kallas frässeri, »när en mer äter än behof göres». Denna dryckenskap är

Digitized by Google

af flera skäl fördömlig, för det första därför att Gud förbjudit den, för det andra därför att Gud hotar drinkare med både timliga och eviga plågor, för det tredje och fjärde därför att vi när som hälst kunna dö och den yttersta domen kan komma, för det femte därför att en människa därigenom tappar vett och skäl, så att hon blifver såsom »ett oförnuftigt fä», för det sjätte därför att dryckenskapen gifver orsak till mångahanda synd och för det sjunde därför, att det är »ett skadeligt ting». Det är egentligen de två sista punkterna, som vidare utvecklas.

Man hörer ock ofta — säger den fromme ärkebiskopen — »huruledes dessa sväljebukar och ölsvin förakteliga tala och bespotta predikan och Guds helga ord, ty om någon råkade få till ords och säga till någon af dem: Käre broder, låt icke så, ty man hafver hört predikan, att det är en stor synd; strax upplåter han sin smädliga mun, rasar däremot och säger: Hvad hafver jag att beställa med predikan? Hvad passar jag för presten? Han må ropa i kyrkan, hvad han vill; jag gör likväl här, hvad jag vill . . . Sammalunda föraktas ock då fader och moder, husbonde och matmoder, förman och fogde».

»En drinkare hafver sällan nattaro. Han ligger och glöxer, raklar, kastar sig och är illa till pass; kommer han sig ock till sömns, så hafver han stygga drömmar, och är ändå icke stor rolighet med. Om morgonen då han skall stå upp (om han eljes orkar upp), så finner han sig vara alldeles oskicklig; ondt hafver han i hufvudet, därtill är då hans lekamen så ömmer och lamer, som vore han allt sönderslagen; han hafver ock till ingenting lust, hvarken till arbete,

Digitized by Google

äta eller dricka, utan sitter och hänger hufvudet.» Ärkebiskopen fortsätter därefter med att uppräkna alla de mångfaldiga sjukdomar, som följa af dryckenskapen.

Efter denna del af arbetet vidtager ett mera kulturhistoriskt parti. Laurentius Petri upptager här till besvarande »några insagor, som drinkare pläga förebära», och vi få därigenom åhöra en nykterhetsdiskussion från 1500-talet. En »insaga» berör den fråga, som än i dag är brännande. Om man, säger drinkaren, icke får bruka den af Gud skapade rusdrycken, hvartill är den då skapad? Men härpå svarar ärkebiskopen: »Ho säger det, att man den icke må bruka? Det är missbruket, icke bruket, som är förbjudet.» Vill du då, invänder drinkaren, göra munkar af oss, eftersom vi icke få äta och dricka? Nej, svarar Laurentius Petri, det är just munkarna, som orätt fattat Guds ord och mena, att man intet vin eller öl må dricka. Men lika orätt hafva de, som sig med vin och öl öfverfylla, därför att David säger, att vinet är skapadt af Gud att fröjda människans hjärta. Trogna predikanter göra ej så, ty de hvarken ogilla vins, öls eller något Guds kreaturs skäliga bruk, eller gilla missbruket, utan de lära oss vandra medelvägen. »Det kan dock icke — fortsätter drinkaren — vara synd, att man dricker ett rus?» Jo, ty är man icke nykter, kan man icke bedja. »Mig tyckes dock, att jag aldrig gudeligare kan bedja än då, när jag hafver ett rus.» Sedan denna något egendomliga tes blifvit vederlagd, fortsätter drinkaren; »Du kan icke förtaga mig att dricka en 'slåpendrunck', ty hvar jag honom icke hafver, kan jag icke sofva?» Kan väl vara, att

Digitized by Google

så tyckes dig, men det är en djäfvulens frestelse. »S. Paulus säger väl: Dricker Eder icke druckna af vin, men han rörer där intet om öl.» Det medger jag, men det är likväl ock nog kunnigt af den heliga skrift, att med vin ofta förstås allehanda starka drycker såsom med bröd allehanda mat. »Likväl var bröllopsfolket drucket i Cana i Galileen, och var där Kristus själf personligen tillstädes?» Det kan väl så vara; men däraf följer icke, att du ock må dricka dig drucken, ty med exempel kan man ingen sak bevisa. Därtill följer icke häller det, att hvad som hälst uti detta bröllopet i Cana skedde, måste alltsammans vara rätt. »Hvi skaffade Kristus dem då än mera vin?» Det gjorde han ingalunda för de drinkares skull, utan han gjorde det äktenskapet till ära och brud och brudgum och alla äkta folk till tröst. »Det kan ju aldrig så strängt vara, att man ju en gång i veckan, skulle det än ske om söndagen, må dricka sig drucken?» Jo, så strängt är det allt! »Dricka dock så väl presterna sig druckna som andra?» Du skall icke rätta dig efter allt det presten gör, utan efter det som Guds ord lär. »Läser man dock, att Noak och Lot hafva druckit sig druckna?» Det är sant, men se ock du till, hvad där efter följde!

Så — med dessa argument — diskuterade man nykterhetsfrågan på 1500-talet.

* * *

Från 1600-talet äro dylika skrifter jämförelsevis sällsynta. En för tidsförhållandena upplysande skrift är dock en ny öfversättning af Matthäus Friedrichs Saufftеufel: »Swalg- och Dryckenskaps-Diefwul Eller

Digitized by Google

En Christeligh och ganska nyttigh Tractat Emoot Dryckenskap, medh widhängd Historisk sanfärdig berättelse, om ett förskräckeligit Sände-Breff, som the Onde Andar, ifrån Helwetit skickat hafwa, och hwad mehra ther til lyder, på Tydsko författat aff Mattheo Friderico, fordom Kyrkioheerde i Schönberg i Tydskland, men nu på wårt Swenske Tungomål affsatt, Summowijs sammandragen, och uthgången, aff P. S. L. (= P. S. Löfgren), Linköping. Tryckt hoos Daniel Kämpe, Åhr 1658.» Utom hvad som redan finnes hos Laurentius Petri, har man här ett längre företal af utgifvaren, som ställer sig på en, åtminstone till uttrycken, något mera rigoristisk ståndpunkt än Laurentius Petri i sin bearbetning. De, som vilja vara subtiliga — säger han — pläga göra en distinction på *Poculum Ebrietatis* och *Proculum Hilaritatis;* »det förra kallade de en sådan dryck, hvarmed en fördricker förstånd, dygd, sedighet och är i tal och åthäfvor stygg och oskickelig. Men det andra kalla de en måttelig dryck, som man till ära och heder, jämväl till att göra sig glad med kärkomna och vänner tilltager». Kunde nu detta Poculum Hilaritatis så iakttagas, hade man intet däremot att säga. Men mestadels begynna collationerna i Gudi och sluta i Satan, och Poculum Hilaritatis ändar gemenligen med Poculo Ebrietatis.

Såsom tillägg till boken följer en onekligen märklig historia. På riksdagen i Köln 1512 hade kejsar Maximilian utfärdat ett plakat mot dryckenskapen, men »vid ändan på samma riksdag i Köln är en djäfvulsk post, hvilkens byxor voro häftade vid rocken — och förde en vinflaska, men kläderna och

Digitized by Google

hästen voro all svarta — sent om aftonen kommen dit ridandes och hade en stor myckenhet af bref ifrån de Helvetes ständer till alla drinkare skrifna. Samma bref lefrerade han uti åtskillige samkväm till så höga som nedriga, andlige som världslige personer. Och hafver sedan vidare afrest». Därefter följer brefvet, som är af Satan »datum i vårt församlade råd under vårt stora flaskesigill på första dagen i vinmånaden efter vårt regementes begynnelse 5472». Brefvet innehåller en hälsning till »hvar och en vårt rikes älskelige trogna» samt en uppmaning till dem att, utan hänsyn till hvad prester »skria och fäkta», följa en bifogad »instruction, innehållandes hvad drinkare af Helvetes ständer, angående flitig öfning uti tilldrickande, i beställning hafva», d. v. s. en anvisning, huru de skulle kunna locka motsträfviga till dryckenskap och vederlägga alla skäl mot superiet.

»Men om morgonen därefter ganska bittida är ett annat snält engelskt budskap, helt hvitt klädd, uti alla kyrkor i Köln sedd, och hafver en stor hop bref med figurer, rim och språk hos sig haft, hvilka han hvarjom och enom hafver i händer gifvit och sedan afrest». Och i ängelens bref vederlades, såsom det vidare utföres, budskapet från afgrunden.

Men om 1600-talets nykterhetslitteratur icke är vidare stor, så börja däremot skrifter i motsatt riktning att blifva desto talrikare. På 1500-talet drack man, utan att draga in litteraturen med i spelet; med 1600-talet kommer däremot den rika diktningen till vinets och rusets pris, och denna litteratur vinner som bekant i omfång och styrka under det nästa århundradet och fortsätter, ända tills dess att med Wie-

Digitized by Google

selgren den stora reaktionen inträder med sin alltjämt växande störtflod af nykterhetsskrifter.

* * *

Ett i äldre tider vida mera omtyckt ämne var *de nya moderna*, som lika ogillades både af prester och af bönder. Någon gång kunde förbittringen gå så långt, att man sökte att med lagliga medel ingripa, såsom då dalkarlarna 1527 vände sig till Gustaf Vasa och klagade öfver, att »sönderskurna kläder äro uppkomne», d. v. s. just dessa granna, brokiga kläder, som allmogen själf sedan lade sig till med. Ett mod, som i slutet af 1600-talet väckte mycken anstöt hos de fromma, var bruket af den s. k. fontangen, en hög hufvudprydnad af spetsar, uppkallade efter en af Ludvig XIV:s älskarinnor, hertiginnan af Fontanges. Såsom bevis på försynens vrede mot detta nya påhitt anfördes då, att en ko på Gotland framfödt en kalf med denna fördömliga hufvudbonad, och för att motvärka fontangen samt bruket af urringade klädningar utgaf presten N. Bergius en öfversättning af ett tyskt arbete af Michael Freude. Titeln på den svenska skriften är onekligen talande och redogör ganska fullständigt för innehållet: »Wällustens Twenne Blås-Bälgor, neml. Den Höga Fontangen Okk de Blåtta Brösten, Genom hvilka de alamodiska Kiätt- ok Flättia älskande Qwinnor, uti sina egna okk många dåraktige Manspersoners Hierta, först uptända en oloflig Kiärleks okk Elskogs Gnista, Åkk sedermera den så upblåsa, att hon uti en outsäjelig Ängalans Låga

Digitized by Google

utbrister okk stadnar. Allom synnerlig det med Dygd okk Ähra bekrönte Qwinnokiönet, till en wällment Effterrättelse och Warning Beskrefne okk till Trycket befordrade af Ernesto Gottlieb.. 1690.»

Såsom motskrift utkom året därpå den nu ytterst sällsynta lilla boken: »Kort och enfaldigt Geenswar Emoot den Nya Fontange För Fölliarens... Pasquill och Smädeskrift». Den uppgifves vara öfversatt från grekiskan, men är ett svenskt original, och under öfversättarpseudonymen Theophilus Missycophantes dolde sig (enligt Apelblad) hofrådet Johan Gripenhielm, sedermera lagman i Vestmanland. Gripenhielm är onekligen sin tyske motpart öfverlägsen, och det är ofta värklig kraft i hans utfall mot tidens fromleri. »Jag tror» — säger han — »ingen ort uti världen finnas, där utaf somliga predikstolar så många förbannelser utropas öfver klädesdräkter som här hos oss. Ja, man måste understundom icke utan största förargelse höra utaf sådana heliga rum föga andra och mildare ord i det fallet än man på gatorna utaf mångelskor och ringa slödder, mera af afund, arghet och vanart än af leda till synden ropas hörer, medan de aldra gröfsta synder ofta med stort tålamod bland slikt gement folk öfvas och lidne blifva». Och därefter gendrifver han punkt för punkt fontange-förföljarnes mest från Bibeln hämtade skäl.

Det egentliga folket tyckes dock icke hafva känt sig öfvertygadt af Gripenhielms argument, och ett uttryck för dess uppfattningssätt hafva vi troligen i i en liten af pastor Mar. Seth 1716 författad folkskrift. Den långa, men upplysande titeln lyder: »Fontange Predikan, lemnad utu öpnad graf på Habo

Digitized by Google

Titelbladet till Wällustens Twenne Blåsbälgor.

Digitized by Google

Kyrkiogård, Af ett Dödfödt Barn, hwilket af sådan skapnad som nästfölljande sijdas Figur uthwijsar, i werlden kom then 13 Augusti 1715, i hemmanet Giöla, i Habo Församling, hafwande en fontange på hofwudet högre en sielfwa ansichtet, en snipp i pannan med smått krusat hår Ther under, samt wid tinningarna, en hengiande sante wid wenstra kinbenet. Ingen näsa, men små näseboror. Ingen öfwerlep. Then högra handen rödh, then wenstra huit.» Predikningen har formen af en visa, som sjunges af det dödfödda barnet, hvars ganska anskrämmeliga porträtt ett bifogadt träsnitt utvisar.

Visor om och beskrifningar på missfoster och underliga djur hafva alltid utgjort en synnerligen omtyckt branche af folklitteraturen, och avisor om dylika märkliga fynd kunna betraktas såsom ett slags förberedelser för den senare tidens tidningar. Den mängd af upplagor, i hvilka dessa tryck utgingo, utgör ett godt bevis för deras popularitet. Några dylika kuriositeter kunna här anföras.

Så var det onekligen en högst »sällsynt fisk», som med stor möda fångades i närheten af staden Genf, troligen någon gång på 1600-talet — så vida den någonsin fångades alls, hvilket tviflaren ju kan sätta i fråga. Den hade nämligen ett människohufvud med krona och tre dubbla kors, »vid sidan ett barhuggande svärd och tvänne krigsfanor», och dess utstyrsel fulländades därmed, att den på ryggen hade »en styckevagn med en kanon». Öfver denna onekligen högst märkliga företeelse blef nu en visa diktad, »den säkra och gudlösa världen till varnagel och minningsmärke». I denna form blef visan dock ej

Digitized by Google

vidare populär; jag har af den endast sett två upplagor, den ena tryckt 1726. Men när samma fisk sedan ånyo uppträder, då såsom fångad i Mar-

Det dödfödda barnet.

seille, gör den stor effekt — kanske tack vare det nya träsnittet och den nya visan; i K. biblioteket finnas ej mindre än 22 upplagor. Den gamla fisken

Digitized by Google

Den sällsynta flaken.

från Genf räddade sig emellertid genom att ingå kompaniskap med »en förskräckelig stor fogel, som

Digitized by Google

sig den 13 junii i thetta Åhr 1673 hafwer låtit se i Österrike uti en mörk Sky — — hwilken månde ryta som ett Leijon, och som han af Skyttar blef nedskuten, hafwer han fallit ned med stort wrålande i ett Moras». Visan om denna fågel trycktes nämligen tillsammans med visan om fisken från Genf och upplefde i den gestalten flera upplagor.

Krukmakaren med hundhufvudet.

Skrifter, som sysselsatte sig med förvandlingar, kunde också påräkna en tacksam publik, och med rimligheten tog man det just ej så noga. Det så vidt jag vet äldsta särtryck af denna art härrör från 1632, och på vanligt sätt relateras hela händelsen i den omständliga titeln: »Een Skriffuelse ifrån Alten Stettin then 1 September Hwaruthinnan förmält warder ett förskräckelighit underteckn, som sigh på then Masuriske Grentzen uthi en Byy, Beinen benemd, medh en Adelsman, widh Namph Albrecht Pereckonskij, tildragit haffuer, nemlighen huruledes han vthi halff fempte tima är fast ynkeligen förwandlat, och endtligen til en Hundh worden, såsom then gunstige läsaren aff sielffue skriffuelsen wijdare hörandes warder. Tryckt åhr 1632.»

En på 1700-talet ganska populär visa handlade om en krukomakare i Schweiz, som för sin elakhet

Digitized by Google

mot sina styfbarn fick det straffet, »att hans hufvud blef förvändt till ett hundahufvud och blef rasande samt skälde som en hund, item mördade två barn, när modern var gången efter presten». Visan är diktad »alla ogudaktige Styffäder och Styfmödrar till skräck och varnagel», och den hemska effekten förhöjes genom den förvandlade krukomakarens porträtt.

* * *

Ett kraftigt memento till bot och bättring hade man naturligtvis i *eldsvådor*, *skeppsbrott*, *mord och olyckor* af alla slag. Visor härom förekomma naturligen redan på 1600-talet, t. ex. »Twänne Sorgelige Klago-Wijsor, stält aff en ung Person, som uthi sin blomstrande ungdom och florerande studier bortmiste sin Syyn» (1688) och »Twå Sorgelige Klage-wijsor öfwer Twenne unga Scholæ Personers Dödh som i Linkiöpingz Ström olyckeligen uthi watnet omkommo och borto blefwo den 10 junij Anno 1686.» Dock spårar man det religiöst-moraliska syftet egentligen blott i de äldre visorna, då de yngre däremot mera romantiskt fästa sig vid och utmåla de hemska detaljerna. Taga vi bundten »Olyckor, Eld» i vår hand, möta vi såsom det äldsta trycket en »Wisa öfwer the stora Eldswådor, Som Gud then Allrahögstes wrede uti Maji-Månad i thetta åhr 1723 låtit Stockholm känna see och spörja». Den lilla dikten andas värklig fromhet, och man märker, att författaren är öfverväldigad af den olycka, som drabbat hans stad.

Gå vi däremot till våra dagar, hafva vi ett rent klassiskt exempel i visan om »Den hemska och

Digitized by Google

uppskakande explosionen i Vaxholms fästning den 11 Augusti år 1887». Ehuru författaren försett sitt opus med tillkännagifvandet, att »eftertryck är belagdt med ansvar enligt lag», vågar jag dock göra några citat för att visa den stil, som åtskilliga s. k. folkförfattare i våra dagar finna lämpligt att använda:

— — — — — — — — — — — — — — — — — —
De splittrades i stycken, som spriddes hastigt kring,
Ja, en del blefvo slitna, så kvar fanns ingenting,
Bland spillror och ruiner.
På Rindösundets vatten, där flöt så mången bit,
Att samla dem tillhopa man gjorde all sin flit,
Det var ett grufligt göra.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
Till Rudolf Wall man ringde just med telefon,
Så hemskt uti hans öron då ljöd dess dystra ton,
Han ville knappast tro det.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
Dock Vaxholms stolta murar stå qvar uppå sitt skär,
Åt ryssen sturskt de säga: kom inte oss för när,
Ty då det smäller värre.

Huru olika är icke tonarten, om vi gå ett hundra år tillbaka i tiden och läsa t. ex.: »Christeliga Tankar i anledning af en olycklig händelse, som på Nya Kongsholms-Bron i Stockholm sig tildrog en morgonstund, Sommartiden år 1774, med en arbetskarl, hvilken, då han skulle gå til sit arbete, blef i sin enfaldighet liksom upslukad uti en af de under Bron varande Stenkistor, hvars fyllning gaf sig undan i samma ögonblick den gråhåriga mannen satt sin fot på stället, så at han störtade djupt neder och öfwerhölgdes af gruset.» Dikten börjar:

Digitized by Google

O, kristenhet, märk
Guds dråpliga värk,
Hans domar och lag,
Hans allvisa styrsel och helga behag.
Gif nogaste akt
På skaparens oöfvervinnliga makt.

Dylika kristliga betraktelser anställdes naturligtvis hvarje gång någon till döden dömd förbrytare fördes ut till afrättningsplatsen. Stundom behandlas en celeber utländsk förbrytare, men i regeln äro hjältarne svenska. Så vidt jag kan erinra mig är denna litteratur dock icke äldre än 1700-talet, men då blir den hastigt ytterligt populär, och några af de då förevigade brottslingarnas namn torde än i dag ej vara alldeles bortglömda, såsom den beryktade Jacob Guntlack. En skald, som valt den mindre välklingande pseudonymen Gatustrykande Utmånglare, yttrar i »Cypresser strödde omkring Jacob Guntlack» angående den självbiografi, som stortjufven utgifvit:

Så skall ditt lif i dag i luften ändas!
Ditt öde kan ej genom rymning vändas!
Vår Guntlack går ur tiden från oss bort!
Hvad sorg för oss, som utaf hans bedrifter
En inkomst haft! Om slika vackra skrifter
Lär nu bli svårt.
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
Din styrka till att skrifva vi erfarit.
Knapt något värk har så begärligt varit,
Sen Tryckfrihet man uti riket vant:
En Böndagstext, en Almanach och visa,
Kan säljas; men vi Guntlacks lefnad prisa
Som mer kurant.

Digitized by Google

Denna så populära självbiografi är dock ett ganska digert arbete på 132 sidor och prydt med ett kopparstick, framställande Guntlack i fängelse. I verkligheten lär dock figuren bakom gallerna — egendomligt nog — vara ett porträtt af en rådman i Stockholm, Printzell, stamfader för ätten Printzsköld. Själfva boken är ganska roande och upplysande för den Bellmanska tidens kulturhistoria.

De visor, som författats vid afrättningarna, äro legio, och icke sällan upplefde dylika alster flera upplagor; så t. ex. föreligger en skildring af ett 1882 i Södertelge begånget mord i åtminstone sex upplagor. Den 1843 afrättade mördaren Breitfeldts olycksöde framkallade utom en självbiografi ej mindre än fem olika visor, af hvilka två upplefde dubbla upplagor. Ett annat 1867 i Stockholm begånget mord gaf anledning till tre olika skrifter, af hvilka den ena utgick i fjorton upplagor och trycktes — säkerligen utan tillstånd — hos boktryckare i Varberg, Uddevalla, Stockholm, Linköping, Köping, Eskilstuna, Karlskrona och Söderköping — som man ser en begärlig artikel.

Ämnen af allmänt moraliskt innehåll — utan någon direkt religiös tendens — förekomma naturligen ofta inom folklitteraturen, och med särskild förkärlek behandlas tjänstehjons- och äktenskapsfrågorna. Båda dessa grupper hafva onekligen ett ganska stort kulturhistoriskt intresse, då de på ett mycket åskådligt sätt skildra det allmänna föreställningssättet hos »folket». Såsom ett exempel på 1600-talets äktenskapslitteratur kunna vi välja: »Ett lustigt Samtaal Emellan Twenne unga Hustrur, Hwaruthinnan den ena sigh beswärar öfwer sin Mans sälsamma Lef-

Digitized by Google

werne, At hon derföre intet kan komma öfwerens och förlijkas med honom. Och den Andras Swar och Lärdom. Huru hon skal sig förhålla och bära sig åth på det hon må få honom god och from moot sig igen. Nyttigt at Läsa och weta för unga Hustrur och andra, som sådant kunna behöfwa, när dhe tyckia sigh at ha otämma Män. Tryckt Åhr 1690.»

Den goda hustrun heter Eulalia och den dåliga bär det gamla släktnamnet Xantippe. Efter en kort inledande konversation får Eulalia reda på, att det kommit »fnas i mjölken» mellan Xantippe och hennes Nils. Xantippe erkänner också, att det är på tok:

»Ja, aldrig kan jag förlikas eller komma öfverens med honom! Ser du, huru jag ser ut, så slarfvig, att den ena trasan slår den andra, att jag nu snart intet kan gå bland folk. Och så kan han låta hustru sin gå! Är det ärligt? Jag måtte rätt stundom försmäkta och förtvifla i harm, hälst när jag ser andra hustrur, som gå så granna och äro så väl klädda, som äro af ringare stånd och ha fått mycket fattigare män.

Eulalia: Ärliga hustrurs prydnad står inte uti några kläder eller kroppens utstoffering, som den helige aposteln Petrus säger.

Xantippe: Ja, men den goda karlen, som är så njugg och sparsam mot sin hustru, han är likväl icke så sparsam emot sig, utan pancketterar och förslösar både min hemgift och allt mitt arf.»

Och så lämnar hon — med en drastisk kraft, som icke gifver något öfrigt att önska — en beskrifning på, huru hennes berusade äkta man kommer hem, och skildringen motiverar fullkomligt den sats,

Digitized by Google

med hvilken hon slutar, att hon »häldre ville ligga och sofva ihop med en sugga än med en sådan man». Men så frågar Eulalia: »Plägar du då träta på honom och undfå honom med bannor, när han så bär sig åt?» Jo då, nog fick han höra, att hans hustru hade munnen i behåll, och några gånger hade han också fått erfara, att ej häller händerna varit bundna på henne. »Nå», frågar Eulalia, »hvad gör då han, när du så håller på att bannas?»

»Hvad han gör? Stundom lägger han sig till att sofva, den sömnsuggan, stundom gör han intet annat än går och hvisslar på golfvet, och stundom naffar han till. harpan, på hvilken han knapt har tre strängar. Den går han och klirkar på det mesta han kan att därmed förtaga ljudet för mig, när bäst jag håller på att munbrukas.

Eulalia: Då lärer han visst göra dig harm och förtret därmed?

Xantippe: Ja, så att jag stundom knapt kan hålla mig, med mindre jag icke strax vill flyga honom i luggen.»

Sedan situationen således är fullt tydliggjord, börjar Eulalia sitt omvändelsevärf. Hon påpekar först, att ett sådant lif för all framtid just ej kunde vara någon behaglig utsikt, och frågar, om det då ej vore bättre, att den ene skickade och lämpade sig efter den andres sinne. På Xantippes invändning, att hon icke kunde göra en annan människa af sin man, kommer Eulalia in på sitt eget äktenskap. I detta hade det icke varit någon »bullersam orolighet» utan på sin höjd då och då ett litet »vännegnabb», men äfven det, som ju dock kunde blifva farligt, hade nu upp-

Digitized by Google

hört. Eulalia hade i allt sökt, huru hon kunde vara sin man »ljuflig och lustig», gifvandes noga akt på hans miner och affekter, »lika som de pläga göra, som tämja elefanter och lejon eller andra slika djur, som med våld och makt intet kunna tvingas och styras». Först och främst sökte hon att sköta huset till hans fullkomliga belåtenhet, gaf akt på, om han ville hafva den rätten så eller så kokad eller om sängen vore på det eller det sättet honom bäddad till nöjes. När mannen var bedröfvad, tog också hon en bedröfvad min på sig, log icke och hade häller icke »något fåfängt skvaller med honom, som somliga kvinnfolk eljes pläga göra», ty — som hon strax därefter erkänner — det är det felet »hos kvinnfolk, att när vi en gång ha begynt på något tal, så veta vi nästan intet därmed att vända igen, utan slamra immerfort och mest detsamma och samma».

Var han ond eller bedröfvad, sökte hon att med stillatigande eller ljufligt tal stilla hans vrede, till dess ondskan var öfvergången, och då tog hon tiden i akt och kunde »höfligen» förmana honom. »Således — fortsätter hon — gjorde jag ock, när han någon gång kom hem väl beskänkt och drucken. Jag ställde mig emot honom helt vänlig och from, och med lockande och ljufliga ord fick jag honom så vackert i säng.»

Men Xantippes man tyckes också hafva haft andra olater för sig, och äfven på den frågan ger sig Eulalia in, dock icke med några exempel från sitt eget äktenskap, utan med ett par sedolärande berättelser, som äro ganska betecknande för den tidens uppfattning af äktenskapsfrågan. En förnäm man —

Digitized by Google

berättar Eulalia — hade ledsnat på sin hustru och tagit en fattig torpardotter till älskarinna, och till hennes hus smög han sig ofta. Hustrun fick reda på detta och begaf sig till torparkojan, som hon fann vara mycket torftig och eländig. Hon vände då strax åter, »förandes med sig både mat, dricka, sängkläder och några silfverkärl, lägger ock fram penningar och förmanar dem, att, när han komme dit, de då skulle laga väl om honom, att han icke fore så illa, som han härtills har kunnat göra, förtigande hon därhos, att hon var hans hustru, utan låddes som vore hon hans syster». När mannen, som efter några dagar åter smög sig till sin älskarinna, fått se sakerna och höra, huru de kommit dit, fattade han misstankar och sporde hustrun. Hon nekade icke, utan svarade blott, att hon tänkte det vara hennes skyldighet att se till, att hennes herre och man hade det så bra som möjligt.

Xantippe: Det var då en allt för god hustru! Hade jag varit i hennes ställe, skulle jag ha strött nässlor och tistlar och lagt fotanglar under honom och icke varit så flat.

Eulalia: Men hör på utgången. När mannen såg en sådan sin hustrus ärlighet och fromhet, vände han igen med sådant lefleri och blef så sedan vackert hemma hos sin hustru.

En annan hustru begagnade samma taktik. Hennes man plägade mycket sällan vara hemma om måltidsstunderna, och hon förstod snart orsaken. Men i stället att bannas, »bjöd hon den unga kvinnan hem till sig till måltids, undfick och fägnade henne mycket vänligen, hvarmed hon tillvägabragte, att mannen utan någon svårighet blef så hemma. Var han ock någon

Digitized by Google

gång ute och höll måltid med denna sin mätress, då skickade hustrun till dem någon särdeles god rätt med bud och förmaning, att de skulle lefva ljufveligen och fromma tillhopa».

Genom dylika uppbyggliga exempel mjuknar så småningom Xantippes hjärta, och till slut bestämmer också hon sig för att antaga Eulalias uppfostringsmetod: att upphöra med bannor och slag, att vara glad, undfallande och vänlig samt att i allt *lyda*. Det var den tidens ideal för en äkta maka.

* * *

I samma tonart går hela den folkliga äktenskapslitteraturen på 1600-talet och långt framåt, och det gör därför ett ganska egendomligt intryck, när man midt bland dessa tryckalster påträffar ett litet tunnt häfte, som — säkerligen fullt omedvetet — har en nästan brandröd, revolutionär karaktär och till sin tendens, om man här kan tala om tendens, förefaller att vara skrifven af någon bland våra dagars sociala radikaler. Innehållet i denna, 1668 tryckta, skrift ligger i titeln: »Een Sanfärdigh Relation om den Nysz upfundne Öön kallader Pineser. Hwilken är nu den Fierde i Ordningen Söder uth, Angående hurusom ett Engelskt åth Ost-Indien anordnadt Skep, under Drottning Elisabetz Lofl. Regementz Tijdh, bleeff förmedelst storm förjagat, och endteligen wijd en obekant Öö, ibland Klipporna strandat och uthi Stycker sönderstött; Hwarest tå intet mehr än som 5 Menniskior, nembligen 4 Qwinnes och een Mans Persohn mycket

Digitized by Google

underligen äre försatte, och huru som dhe i 60 åhrs Tijdh hafwa sigh til 1 789 Siälar förmehrat, Men nu sedermehra åhr 1667 genom ett Holländsk Skep upröydhe, ther som dhe sigh tå till 10 eller 12 000 förkoffrat, såsom wij alt wijdare uthaff dhenna Berättelse warde förnimmandes.»

Efter en kort skildring af själfva skeppsbrottet och Robinsonadens första tid öfvergår författaren till själfva folkökningsproblemet och berättar ganska detaljeradt, huru hjälten, Georg Pines, fungerar såsom gemål åt tre hvita kvinnor och en mulattska. Den moraliska sidan af saken tangeras också: »Vi lefde — säger Pines — »ock så med hvarandra, som det oss lofligt och efterlåtligt var, betraktandes det vi aldrig hem tillbaka kommandes wardo, hvilket ock så gjorde oss mycket säkrare och dristigare.»

Men helt visst såg 1600-talet, liksom måhända ock skriftens författare, Cornelius van Schoetten, i denna berättelse blott ett kuriöst reseäfventyr, icke ett af de »sociala problem», med hvilka Almqvist och hans efterföljare laborerat.

Tjänstehjonsfrågan diskuteras naturligtvis också ifrigt inom folklitteraturen, men egendomligt nog stå dessa skrifter, ehuruväl de väl företrädesvis köptes af pigor och drängar, nästan undantagslöst på husbondfolkets sida. En annan egendomlighet är, att denna litteratur till formen mycket ofta är dramatisk, så till vida att skriften i regeln består af ett samtal mellan två eller flera personer ur tjänsteklassen, hvilka därunder få tillfälle att karaktärisera sig själfva, nästan alltid på ett mindre fördelaktigt sätt: såsom lata, skvalleraktiga, lättsinniga, tjufaktiga, fala för grannlåt o. s. v. Ett

Digitized by Google

bland de äldsta alstren, troligen från 1690-talet, är »Ett Lustigt Samtaal Emillan Twenne Gallante Pijgor wijdh nampn Karin och Kirstin, Huruledes the bekänna för hwar andra theras heemliga fördölde Angelägenheeter. Alla Seenfotade Pijgor till en Spegel och undrättelse, at när the uthskickas må sielfmante weeta gå heem igen.»

På stilen kan följande korta utdrag tjäna till exempel. Sedan Karin lofvat att tiga, berättar Kirstin:

»För en vecka eller två sedan kom jag i vår mormors (matmors?) källare, och du vet väl, att de hafva allehanda slags öl och bränvin där till köps. Så satt där tre eller fyra handtvärksgesäller och drucko och voro lustige och glade, hade två spelmän för sig, dansade och gjorde sig lustige. Deribland var en, han hette Hans, en vacker ung karl. Denne han täckade sig så när intill mig och ville ändtligen göra sig bekant med mig. Jag satt och såg på honom, att han var en vacker ung karl. Jag talade höfligen med honom, så kunde han intet annat än svara mig med goda ord igen.

Karin: Ja, det förstår sig. Den, som ropar ljufligen i en stor skog, får han ock ljufligt återsvar.

Kirstin: Hör uppå, huru det vidare aflopp. Han gaf åt spelmännen ett tolförestycke, att de måtte gifva honom ett vackert stycke till en fördans, bad mig ock, att jag ville obesväradt dansa med honom en gång, hvilket jag honom på ärans vägnar icke kunde neka.»

Hon fortsätter därefter skildringen af deras första möte, som slutade därmed, att de blefvo trolofvade. Och nu skulle det bli bröllop. Karin kastar fram

Digitized by Google

några varningens ord om karlarnas obeständighet samt frågar slutligen, huru Kirstin kunnat få allt, som till bröllopet »betarfwas». Kirstin säger då, att hon tänkte borga kött och fläsk, och hvad ölet beträffade, hade hon nu fått löfte därom af en annan ung karl. Af samtalets fortsättning blir det emellertid klart, att de medel, hon härtill användt, föga skulle hafva tilltalat fästmannen.

Något i samma stil är den vida yngre »Wår tids Pigors hemliga bedrifter. Skildring efter naturen. Stockholm 1826», en samling dramatiska situationsbilder, dock mest ur demimondens lif. Mera direkt beröres själfva tjänstehjonssaken i andra, såsom »Twenne märkvärdiga och icke fula Flickors Klagan för hwarandra i trakten af sista Styfvern, en vacker stjernklar qwäll i början af November innevarande år, öfwer deras odrägliga Tjenster, som de nu, ty wärr, ej kunna slippa ifrån förr än den 24 April nästa år, om de lefwa och ha helsan. Stockholm 1826.» De samtalande äro Agata Sensibel och Regina Missnöjd, hvilkas lättja grymt satiriseras liksom deras böjelse att ständigt vilja flytta:

Regina Missnöjd: Ja, stackare vi! Halfåret är nyss påbörjadt! Kanske se vi en gång de tider, då pigorna äga tillåtelse att flytta fyra gånger om året.

Agatha Sensibel: Lyckliga de, som upplefva så lyckliga tider.

Det är icke utan, att dessa »lyckliga tider» nu kommit, om hvilka den stackars Regina Missnöjd för åttio år sedan drömde.

En skrift, som tydligen på sin tid väckte icke

Digitized by Google

så litet uppseende, är »Den strålande Pig-Spegeln» (1824), hvari pigorna få åtskilliga goda och moraliska råd. Men nu var den stunden kommen, då den nya tidens anda gripit äfven tjänarklassen, och författaren fick denna gång svar på tal. Så t. ex. fick man i Dagligt Allehanda (2 mars 1824) läsa en så lydande insändare:

»Vi pigor kunna intet underlåta att tacka den välvilliga auktorn till den välskrifna boken under rubrik: 'Den eleganta Pigspegeln' för sin stora möda och besvär. Vi bry oss inte om att skrifva någon bok öfver våra matmödrars och husbönders egenskaper, ty då sofva vi häldre, men vi glädja oss ändå med all vår eleganthet, att dagbladen ej äro uppfylda med våra konkurser.»

Ett annat inlägg i striden var skriften »Den Sönderslagna Pig-Spegeln eller Pigornas försvar. Tillägnadt Husbönder och Matmödrar». (1824.) Redan de första orden angifva tonen för det hela: »Det var en tid, då pigorna ansågos nästan som slafvar, då hvarje matmor trodde sig obehindradt kunna anklaga eller afskeda dem vid minsta omständighet, som ej, efter det för ögonblicket varande lynnet, behagade dem. Denna tid är nu förbi, ty förnuftet har segrat öfver fördomarna. Upplysningen har stigit och männerna förstå att uppsöka skönhet och behag äfven hos pigorna.»

Den idylliska tid, då pigan alltid hade orätt och matmodern rätt, är som man häraf märker förbi, och ett vittnesbörd härom finner man i den 1832 tryckta skriften »Den Dåliga Matmodern, Ett motstycke till de Dåliga Pigorna», hvars tendens är, att äfven den

Digitized by Google

blifvande matmodern behöfver uppfostran till sitt kall och förstånd på detta.

Skrifter af en rent praktisk betydelse hafva naturligen alltid haft en strykande afgång. Äldst af dessa är, som man kan förstå, almanackan, ehuru den under den första tiden ej hade att glädja sig åt någon synnerligen stor popularitet, hvilket förklaras däraf, att allmogen ännu nöjde sig med sina runstafvar samt det rörliga kalendarium, som förekommer i 1500-talets psalmboksupplagor.

Vår äldsta almanacka var en misslyckad spekulation. Från Tyskland hade Gustaf Vasa inkallat boktryckaren Georg Richolff för att denne i Upsala skulle trycka den svenska bibeln, och konungen ville då, att han äfven skulle utgifva en Bonde-Practica. Men härpå svarade ärkebiskop Laurentius Petri (1540): »Om denne practica etc., så är ock ingen den sig företager henne trycka eller trycka låta, och väl för den skull att därmed är ingen fördel. Desslikes tyckes mig också, att i dessa praktiker är mera förvitiskt än nyttigt, men tryckaren säger, att slikt pränt löser (= lönar) sig icke, ty till den sista almanackan gjorde han själf förlaget, såsom han ock själf lät den försvenska och trycka, förrän jag visste något däraf, dock, efter som jag menar, med Herr Konrads (kanslären Konrad von Pyhy's) samtycke.»

Denna äldsta almanacka — troligen för året 1540 — är ty värr förlorad, och så äro äfven de följande, men att äfven de gingo med förlust framgår däraf, att Mäster Jacobus Erici, som 1587 utgaf en, af konungen erhöll »50 daler för sitt omak och bekostnad för den almanack, han för det året i H. K.

Digitized by Google

M:ts namn utgå låtit». Den äldsta, vi hafva kvar, är ej äldre än 1592 och är utgifven af Laurentius Paulinus Gothus.

På 1600-talet ökas emellertid läsekretsen högst betydligt, hvilket — såsom Klemming och Eneström anmärka i den almanacks-bibliografi, de utgifvit — framgår dels däraf, att man nu börjar begära privilegium på dylika skrifter, dels däraf att flera olika upplagor utkomma under samma år — i slutet af 1600-talet i medeltal sex. Majoriteten var dock öfversatt från tyskan, och detta vållade naturligen åtskilliga förvecklingar dels med afseenda på horisonten, dels beträffande helgdagarna — så t. ex. sattes 1681 påskdagen en hel vecka för tidigt — och i följd däraf började regeringen att utöfva en viss kontroll på denna viktiga och nu allmänt lästa bok. Resultatet blef som bekant, att vetenskapsakademien 1747 erhöll uteslutande privilegium på almanackans utgifvande.

Redan tidigt företedde almanackan ett tämligen blandadt innehåll, och detta speglar ganska noga tidens växlande skaplynne. Äldst möter man företrädesvis astrologiska funderingar, så t. ex. i Forsius' almanacka för 1609, där det för det kommande årets olika månader ställes följande horoskop:

Januari: De höge akta sig för sina egna. Oenighet hos herrar.

Februari: Röfveri.

April: Hemliga ting komma fram. Unga kvinnfolk akte sin kyskhet.

Maj: Färdemän akte sig.

Juli: Långvariga trätor.

November: Äktenskap, tjufnad och röfveri.

Digitized by Google

Almanackorna hafva nu ock mycket samvetsgranna uppgifter på »lyckliga» och »olyckliga» dagar, på de dagar, då man borde bada, slå åder, fria, klippa håret o. s. v. Så småningom efterträdas likväl dessa fantasier af en allt starkare polemik mot astrologien, och utom uppgifter på marknader, postgång m. m., få vi nu notiser i medicin, kyrkohistoria, geografi m. m. under det praktiska 1700-talet egnade utgifvarne företrädesvis sitt intresse åt de »ekonomiska» rönen samt gåfvo råd angående åkerbruk, vedbesparing, huskurer, sjukdomar o. s. v.

Den »gamla goda almanackans» värdefulla uppgifter om »lyckliga» och »olyckliga» dagar lefde dock kvar i en bok, som mycket länge fått tjänstgöra såsom almanackans supplement eller den s. k. Bonde-Practican, som nu senast (1901) utkommit i ett bibliofiltryck på P. A. Norstedt & söners förlag. Till den inledning, som utgifvaren fogat till sin edition, kunna dock åtskilliga tillägg göras. Den äldsta bevarade upplagan af detta arbete är visserligen först från 1662, men denna har utan tvifvel föregåtts af ett helt kompani af nu förlorade. Detta är lätt att se. Såsom vi nyss sågo var Gustaf Vasa redan 1540 betänkt på att utgifva en upplaga, och åtminstone 1573 kom en dylik värkligen till stånd. I 1662 års Bonde-Practica läses nämligen: »Jagh wil wetta huru monga Tijmar eller huru länge Månan skal skijna om Natten then 17 Dagh in Martio i thetta åhr 1573» — och detta fick sedan stå uppmärksammadt kvar i följande omtryck.

Bonde-Practican är dock så till vida mera poetisk än almanackan, att dess rön oftast äro på vers, t. ex.:

Digitized by Google

Om hunden.
När Hundens Buuk myckit knurrar,
Äter myckit Gräås, griner och murrar,
Tå wil thet gerna så tilgå,
At wij snart ther effter itt Regn få.
Om Röök.
När Röken icke aff Huuset will,
Een stor Regnskur står tå wisselig til.

Till denna mera »praktiska» litteratur kunna vi ock räkna »Drömböcker», af hvilka den äldsta bevarade är af 1641, »The Tolff Sibyllers Spådommar», som var ytterst populär — K. biblioteket har blott från 1600-talet sex upplagor, den äldsta från 1620 —, S. Hieronymi Prophetia m. fl.

Mera praktiska i vår tids mening äro kokböckerna. Den äldsta tryckta är en 1650 utgifven Lijten Kockebook, som själf förklarar sig, »nyttig för dem, som gärna hafva en god bisken och intet vilja se på hvad som därtill hörer såsom ock icke spara omaket därtill». För en person i våra dagar synes »omaket» snarast ligga på de ätandes än på kockens sida, tack vare den rikedom på socker och saffran, som kokkonstnären älskar att använda. Men då möjligen någon antikvariskt intresserad husmoder kunde falla på den fantasien att en gång öfverraska sin familj med en veritabel 1600-talsmiddag, vill jag här meddela, hur det går till

Att koka Höns med pomeranser.

Sjud först hönsen, och när som de äro sjudna, slå af vattnet och låt vin därpå igen, tag pomeranser och skala dem och lägg dem i en kittel till hönsen

Digitized by Google

och därtill kanel, ingefära, muskot, muskotblomma och saffran med socker och låt väl sjuda det upp. Gif sedan upp*. Laga med salt och smör som dig täckes.

Att steka en hare.

Tag en hare och halfstek honom. Tag honom så af spettet och skär honom i stycken och låt dem i en potta och slå lagom ölättika därpå och tag så harens blod eller annat blod och rifven pepparkaka och låt så sjuda det, rör väl däri, så att det icke löper ihopa. Låt skala småhackad lök i en stenpanna och låt däri väl steka löken brun och slå honom i ett durchslag, så att smöret rinner väl af honom och låt så löken från haren och låt (= tillsätt) peppar, ingefära, nejlikor, små skurna äpplen, små russin och låt sjuda det med litet socker och honung däri och gör det gult med saffran, och gif upp.

Några år senare eller 1660 blef emelltid denna kokbok ersatt af ett vida förnämligare arbete — 1600-talets Hagdahl kunna vi säga — nämligen »Then Frantzöske Kocken och Pasteybakaren, Lärandes huru allehanda slags maath, rätter, pasteyer, tårtor, smörbakelser, kokas och tillagas skola». Författaren, Romble Sale, var själf förläggare till sitt arbete, på hvilket han af K. M:t erhöll tio års privilegium. Såsom han upplyser hade han i sitt yrke förskaffat sig »en lång förfarenhet på åtskilliga orter», och senast hade han »uppvaktat i köket vid Riksrådets Herr Gustaf Soops, Excellenties, hof». Sitt franska galanteri förnekar han

*) Denna vändning, som här möjligen kan missförstås, torde betyda = lägg upp det.

Digitized by Google

icke, utan dedicerar sitt arbete till »det höglofliga svenska fruntimret». Så vidt en olärd vågar döma, måtte hr Romble Sale hafva varit en för sin tid ovanligt klarsynt ande, ty hans rätter förefalla ganska mänskliga, under det att 1600-talets matsedlar snarast göra intryck af att vara afsedda för ett bordsällskap af strutsar.

1700-talets kokbok var som bekant »Kajsa Warg», hvars berömda lärobok utgått i icke mindre än 14 upplagor; i värkligheten hette hon dock Kristina (ej Kajsa) Warg, och hon dog 1767 vid 64 års ålder, hvarvid hennes minne hedrades med en dikt, hvars slutstrof lyder:

Uppå grafven bör bli skrifvet:
Här nu hvilar Mamsell Warg,
Som oss kokeboken gifvit
Och ej var på rätter karg.
Lefva skall hon i vårt minne,
Vördas af hvar delikat,
Tills en ann' mamsell vi finne,
Som så väl kan laga mat.

Den äldre tidens kulinariska arbeten voro dock ofta, vida mera än våra dagars, egnade åt den »glada vetenskapen», och de sökte att tillgodose äfven andra behof än hungerns. Slår man upp en första gången 1696 utgifven bok, »En Ny Formerat Trenchier-Book underwijsandes allahanda slags spijs på bordet ordentligen att sättia, zijrligen föreskiära, mannerligen föreläggia sampt rätt af taffeln återhämpta», finner man där icke blott hvad titeln utlofvar, utan ock en serie »Höflige Bord- och Lefwer-Rim, som uti förnämt sällskapp wid åtskillige tillfällen lustigt åg artigt kunna

Digitized by Google

framföras», samt vidare en »Konst åg Under-Bok, hwaruti är till att lära åg uti ett Compagnie framställa, allehanda naturliga kånster, hwilka däm såm ikke förstå sig uppå däss repræsenterande hel öfwer naturlige åg fulle af Trållerij förekåmma, dåkk likwäl allesammans igienom skikkelighet, wettenskap åg öfning förrättade warda, ett angenemt sällskap dermed att uppehålla åg roa», och det hela slutar i upplagan 1759 med beskrifningen på en Lanterna Magica. En person, som grundligen studerat detta arbete, kunde således när som hälst uppträda såsom sällskapets rumormästare — han kunde skära för gåsen, han kunde rimma på gäddlefvern och han kunde muntra sällskapet med att visa »at en sill uppå halstret sig sielf kringwänder». Detta konststycke beskrifves på följande sätt:

»Tag en gåspenna, lägg den i kvicksilfver och stoppa henne väl igen; stick henne sedan uti sillen, så vänder hon sig rundt om, så snart kvicksilfret blifver varmt.»

Han kunde »göra is brinnande», »afdraga enom sin skjorta, hel och oskadd, igenom en dess rockärm», han kunde få »tre knifvar uppå en nålsudd kringdansa», han kunde få en dödskalle att tala o. s. v. Och somliga af trollkonsterna tyckas äfven hafva haft en viss praktisk nytta, såsom t. ex.

Att veta om en dräng eller piga har druckit när de vin upptappat:

Det händer sig ofta, att våra vinfat tomma blifva, förrän vi det kunna förmoda; detta att kunna förstå, måste man låta drängen eller pigan uti en glasremmare tappa, hvilkens rand eller brädd med litet svart

Digitized by Google

färg bestruken är. Sker det nu, att de under tappandet utur remmaren dricka, så ser man rundt omkring deras mun och näsa en svart ring stå, hvarigenom man lätteligen kan märka, att de vinet druckit.

Ett senare arbete af samma slag är Handbok om den goda tonen (1827), som icke blott innehåller anvisningar i den ädla förskärarkonsten och beskrifningar på sällskapslekar, utan äfven en mängd andra nyttiga saker, såsom plägseder vid bröllop och barndop, regler för brefskrifning, anvisningar vid »sorgens» anläggande, t. o. m. regler för dueller, om »konversation», visiter m. m. Som man ser står denna litteratur på gränsen till en annan, som dock, liksom den nyssnämnda, endast med en viss reservation kan räknas till den egentliga folklitteraturen, nämligen de s. k. höflighetsskolorna. Äldst af dessa är den store humanisten Erasmus' arbete »De civilitate morum», som redan 1573 trycktes i Stockholm och 1620 utkom i svensk öfversättning. Sedd ur vår tids synpunkt är visserligen denna bok en uppfostringslära blott för det aldra lägsta »folket», ty de höflighets- och snygghetsregler, som där inskärpas, hafva nu lyckligtvis i de aldra flesta fall ingått i det allmänna medvetandet hos alla samhällsklasser. Men på 1500-talet var det icke så, och äfven den unge ädlingen torde hafva behöft en påminnelse om, att vissa saker, som nu äro bannlysta äfven från drängstugan, ej voro alldeles comme il faut. Denna litteratur är emellertid högst betydande, och ett arbete — Knigges »Om omgänget med Människor», som efter 1779 utkommit i ytterligare fyra upplagor — torde än i dag hafva sin läsekrets.

Digitized by Google

Stora författare och små.

Att stora skalder kunna vara och ofta varit af sin samtid misskända, är väl kändt af litet hvar. Men däremot torde man af lätt förklarliga skäl mindre hafva uppmärksammat, att dagens celebriteter, de författare, som af samtiden, särskildt af de litterärt tongifvande kretsarna skattats högst, så ytterst ofta drunknat i glömskans stora flod, att endast litteraturhistorikern känner deras namn och lifsgärning, under det att den stora allmänheten aldrig ens öppnar deras en gång så prisade och beundrade arbeten. Och lika ofta har det händt, att de skrifter, genom hvilka en författare gått till eftervärlden, just varit de, vid hvilka både han själf och samtiden fäst den minsta vikten.

Börja vi med den moderna tidens första betydande författare eller Petrarca, var han visserligen lika högt skattad af samtiden som af eftervärlden, men på alldeles olika grunder. För vår tid är han känd såsom italiensk skald, såsom författare till italienska sonetter och canzoner, under det att samtiden framför allt i honom såg den store lärde, humanisten och

Digitized by Google

latinskalden. Och på samma sätt uppfattade Petrarca själf sin betydelse. Få författare hafva mera sysselsatt sig med sin egen personlighet och tankarna på det till eftervärlden fortlefvande ryktet, men om sina italienska dikter talar han nästan aldrig, och sker det någon gång, är det alltid med uttryck af ringaktning, nästan blygsel — de voro passande för den litterära pöbeln, »och i dag blyges jag för och ångrar, att jag skrifvit dem». Ett år före sin död yttrade han om dem: »Jag tillstår, att jag nu på min ålderdom ogärna ser, att dessa mina ungdomliga dårskaper vinna spridning, och jag skulle hafva föredragit, att de förblifvit obekanta för alla, om möjligt också för mig själf.» Som Petrarca dömde också den tidens öfriga lärde, endast den stora, »obildade» allmänheten var af en annan mening — och som vi alla veta, är det denna, som segrat.

Hans samtida Boccaccio är nu berömd för sina kvicka och liffyllda prosaberättelser, Decamerone, under det att hans öfriga arbeten, särskildt hans lärda, latinska kompilationer nu blott studeras af en eller annan forskare. Men Petrarca, som så att säga ensam utgjorde ungrenässansens litterära akademi, värdigades icke ens läsa novellerna i Decamerone. Först kort före sin död, då arbetet redan i öfver tjugu år varit populärt, nedlät han sig till att flyktigt bläddra igenom det och skref med anledning däraf ett bref till den blygsamme Boccaccio. Med den lärde vännens förnäma öfverseende söker han där ursäkta Boccaccio, därför att denne i sin ungdom sysselsatt sig med dylika bagateller, som ju blott kunde vara afsedda för en obildad läsekrets, berömmer några af de tråkigaste

Digitized by Google

novellerna och slutar med att till latin öfversätta den sämsta af dem alla — nästan den enda, i hvilken Boccaccio ännu står kvar på den medeltida världsåskådningens ståndpunkt. För det nya och betydande i arbetet, liksom öfver hufvud för Boccaccios individualitet och lifsgärning, saknade han blick.

Gå vi något längre fram i tiden, till Tasso, så var han trots alla skarpa kritiker, visserligen uppskattad af sin samtid, men en episod i hans biografi ställer dock det samtida smakomdömet i en egendomlig belysning. I sällskap med kardinal Ludovico d'Este besökte Tasso en gång Paris, och gjorde därvid bekantskap med Ronsard. Denne bemötte honom med stor välvilja, men man märker skillnaden dem emellan. Ronsard är den store allmänt firade skaldefursten, som med nedlåtande öfverseende behandlar en halft okänd författare, och Tasso själf känner sig smickrad öfver att för honom få uppläsa sina dikter. Men nu — huru många utanför litteraturhistorikernas krets känna ens namnet Ronsard, huru många hafva läst hans beprisade Franciade, och hvem tänker väl nu på att jämnställa honom med Det befriade Jerusalems sångare.

* * *

Utan att förfalla till några skolpojksmässiga värdesättningar, torde man väl kunna påstå, att Cervantes är Spaniens största författarenamn. Men hvilket af sina arbeten satte han själf högst och huru uppskattades han af sin samtid i jämförelse med andra då lefvande författare?

Digitized by Google

Själf satte han det största värdet på sin numera ouppmärksammade herderoman Persiles y Sigismonda, och genom denna uppfattning röjde han, att ej ens han själf lyckats frigöra sig från samtidens estetiska smak, enligt hvilken den fadda, konventionella herderomanen var den värkliga, »ideala» poesien, under det att den realistiska romanen däremot på sin höjd rubricerades såsom nöjesläsning utan något egentligt värde i estetiskt afseende. Samma åskådning kommer fram i hans omdömen om samtidens öfriga författare. I likhet med alla andra såg han i Lope de Vega Spaniens främste skald, och om detta kan förklaras af hans egen blygsamhet, kan man ej använda samma förklaring till det faktum, att han hyllade äfven andra, nu alldeles bortglömda författare, t. ex. Argensola, såsom litterära mönster. Ty så dömde äfven alla andra af den tidens professionella kritiker. Att man i Cervantes ägde ett världssnille — det förstod icke någon. Hela hans lif förflöt under värklig nöd, och ingen af Spaniens store föll på den idéen, att han kunnat förvärfva sig eftervärldens tacksamhet genom att blifva patronus för Don Quixotes författare. Då Cervantes själf sökte de ytterst blygsamma platser, genom hvilka han hoppades att åtminstone kunna lifnära sig, åberopade han häller icke sina litterära meriter, utan endast de förtjänster, han inlagt såsom soldat, och går man till samtidens tongifvande författare, finner man, att de knapt uppmärksammat hans existens. Lope, som dock skrifvit mer än kanske någon annan författare — blott hans dramer gå ju på tusental — omnämner honom blott en passant en fem à sex gånger i sina skrifter, snarast med ringaktning, och

Digitized by Google

1604, då Don Quixote låg under pressen, skref Lope i ett enskildt bref följande gyllene ord: »Om poeter talar jag icke. Men många stå nu i knopp för att spricka ut nästa år. Uslast är Cervantes, och ingen är väl så enfaldig, att han kan berömma hans Don Quixote.» Detta yttrades dock af en man, som Cervantes hedrat med epitetet »el monstruo de naturaleza, el gran Lope de Vega».

Gent emot denna ringaktning är det egendomligt att konstatera den öfversvallande beundran, med hvilken man hälsade hans yngre samtida Luiz de Gongora. Redan titeln på den upplaga, som en beundrare utgaf af mästarens dikter, är betecknande: »Arbeten på vers af den spanske Homerus». Det var 1627 — men huru hafva icke värdena sedan dess förändrats! Gongora är visserligen ej alldeles bortglömd, men han figurerar i de litteraturhistoriska handböckerna blott såsom en representant för en förvänd smak och för barockens hela onatur. Don Quixote har haft ett annat öde. För att göra sin hjälte löjlig låter Cervantes honom en gång skryta med, att berättelsen om hans stordåd redan utgått i 30,000 exemplar och ytterligare skulle utgå i nya 30,000. Det förra var en klar osanning, men den senare uppgiften blir mer än sann, ty förmodligen har detta på alla kulturspråk öfversatta mästervärk utgått i mer än hundra gånger det antal exemplar, om hvilket riddaren från la Mancha fantiserade.

* * *

Vända vi oss till Shaksperes England, voro de »stora» skalderna framför allt Spenser och Sidney,

Digitized by Google

och Shakspere höjde sig i den bildade opinionen föga öfver ett dussintal andra poeter. I ett arbete, »Shaksperes Century of Prayse», har Ingleby samlat alla uttalanden om Shakspere före år 1700. Samlingen skulle väl hafva blifvit betydligt mera upplysande, om den tillika innehållit alla omdömen äfven om öfriga samtida författare, ty först genom ett dylikt jämförelsematerial kan man rätt bedöma den plats, som Shakspere intog på den litterära rangskalan. Men de anförda citaten äro i flera fall tillfylles. För det första finna vi, att de af Shaksperes arbeten, som oftast omtalas och berömmas, äro hans båda nu bortglömda episka dikter Venus and Adonis och Lucrece. Hans dramer nämnas visserligen också, men på ett sätt, som röjer, att man alls icke tillmätte dem något enastående värde i jämförelse med andra.

I ett slags litteraturhistoria från 1598, Francis Mere's »Palladis Tamia» yttras sålunda: »Dessa äro de bästa i tragedien: Lord Buckhurst, Doktor Leg i Cambridge, Doktor Edes i Oxford, Mäster Edward Ferris, författare till Spegel för öfverhetspersoner, Marlow, Peel, Watson, Kid, Shakspere, Drayton, Chapman, Decker och Benjamin Jonson . . . De bästa af våra komediförfattare äro: Edward, grefve af Oxford, Mäster Rowley, fordom en utmärkt lärd vid Pembroke Hall i Cambridge, Mäster Edwardes i Hennes majestäts kapell, den vältalige och spirituelle John Lilly, Lodge, Gascoyne, Greene, Shakspere, Thomas Nash, Thomas Heywood, Antony Munday, vår bäste »plotter» (uppfinnare af handlingen), Chapman, Porter, Wilson, Hathaway och Henry Chettle.» 1603 uppräknar den lärde Camden sin tids poeter i följande ordning: »Sir

Digitized by Google

Philip Sidney, Ed. Spenser, Samuel Daniel, Hugh Holland, Ben. Jonson, Th. Campion, Mich. Drayton, George Chapman, John Marston och William Shakspere», och 1614, då Shakspere redan dragit sig tillbaka från diktkonsten, lyder förteckningen: Gascoyne, Churchyard, Dyer, Spenser, Sidney, Harrington, Challoner, Bacon, Davie, Lilly, Chapman, Warner, Shakspere, Daniel, Drayton, Marlow, Jonson, Marston, Francis Mere, Silvester, Decker, Fletcher, Webster, Heywood, Middleton och Withers. Visserligen förekomma enskilda, ganska berömmande omdömen om Shakspere, men dylika fällas också om andra författare, t. o. m. i ännu mycket starkare ordalag, och intet tyder på, att samtiden tillerkänt honom någon undantagsställning i förhållande till andra ganska obscura poeter.

* * *

Aldra klarast röjer sig denna divergens mellan eftervärldens och samtidens omdömen, om vi vända oss till Frankrike. Att François Villon var 1400-talets störste skald, torde väl ingen numera vilja bestrida, men lika säkert är, att samtiden i honom blott såg den begåfvade äfventyraren. De »stora» skalderna voro Charles d'Orléans, Christine Pisan, Alain Chartier, Deschamps och andra nu alldeles bortglömda rimsnidare, och af Villons arbeten hafva på långt när icke alla bevarats till eftervärlden. Rabelais, 1500-talets störste författare, hade visserligen anseende som en lärd man, men i hans Gargantua och Pantagruel såg man egentligen blott ett gladt skämt utan högre estetiskt värde, och själf bekänner Rabelais i förtalet

Digitized by Google

till Gargantua, att han »på författandet af denna mästerliga bok icke förlorat eller användt annan tid än den, som jag bestämt åt min kropps förfriskande, det vill säga medan jag åt och drack». 1500-talets »stora» skalder voro Ronsard, Jodelle, Du Bellay och Baïf, och att jämnställa mäster Rabelais' tokerier med deras pindariska oden, epopéer och tragedier var en tanke, som säkerligen föreföll en och hvar absurd. Det ena var värklig ideal, poesi, det andra nöjesläsning.

Efter den franska akademiens instiftande 1635 hafva vi en osviklig värdemätare på en författares anseende inom de litterärt tongifvande kretsarne. Såsom erkända kan man naturligtvis betrakta de författare, som hedrades med ett inval, såsom icke erkände dem, som fingo stå utanför denna litterära riddarorden, ty med undantag för några jämförelsevis korta perioder har det knappast funnits något egentligt oppositionsparti mot den franska akademien. Ur den synpunkten har således denna institution ett bestämdt företräde framför den svenska akademien, hvars estetiska värdesättningar nästan alltid varit bestridda af ett icke-akademiskt litterärt parti (nyromantikerna, Aftonbladsgruppen, 1880-talets realister och våra dagars opponenter).

Då den franska akademien trädde i värksamhet, var Corneille obestridligen Frankrikes största poetiska snille — hans Cid uppfördes som bekant 1636 — men han var ingalunda den af samtidens smakdomare erkände skalden, och akademien började just sin kritiska värksamhet med en ganska sträng dom öfver Cid. De litterära stormännen hette då Balzac och Chapelain. Den förre — nu visserligen glömd — var

Digitized by Google

onekligen en för sin tid betydande författare, ehuru han svårligen kan räknas bland dem, som flytta det mänskliga vetandets gränsmärken framåt. Dessutom var han icke skald, utan har sin betydelse på den skönlitterära prosans område. Den egentlige skalden och kritikern var Chapelein. För att ostörd af näringsbekymmer kunna arbeta på sitt stora epos om den orleanska jungfrun erhöll han 2,000 francs i årsunderhåll af härtigen af Longueville och lika mycket af Richelieu, och då detta med spänd väntan motsedda arbete slutligen efter tjugu års trägna mödor blef färdigt, upplefde det inom aderton månader ej mindre än sex upplagor. Om Chapelains litterära ansende vittnar vidare det factum, att det var han, som 1662 af Ludvig XIV erhöll förtroendet att upprätta förslag på de författare, som af konungen skulle hugnas med pensioner. I den franska akademien var han den ledande, ehuru han delade makten samt delvis äfven anseendet med Conrart, dess ständige sekreterare, hvilken egendomligt nog, med undantag för några obetydliga dikter, aldrig publicerade något, men det oaktadt förstod att bevara det bästa litterära anseende. Först Boileau vågade uttala sanningen om denne litteräre kejsares kläder: J'imite de Conrart le silence prudent.

Och Corneille? Han skref Cid, Horace, Cinna, Polyeucte, Le menteur och Rodogune — således alla sina förnämsta dramer — den ene efter den andre af akademiens ledamöter afled, men ständigt invaldes nya obetydligheter, och Corneille fick stå utanför. Först 1647, då hans egentliga storhetstid redan var förbi, öppnades nådens dörr äfven för honom, d. v. s. först då böjde sig den högre litterära smaken för allmän-

Digitized by Google

hetens dom och tillerkände Corneille en plats vid sidan af de »store» Chapelain och Conrart.

Gå vi några decennier längre fram i tiden, till den franska klassicitetens egentliga blomstringstid, möta vi de fyra stora skaldenamnen Racine, Boileau, La Fontaine och Molière.

Tidigast rönte Racine erkännande. Hans första betydande arbete, Andromaque, uppfördes 1667; sedan skref han Les Plaideurs (1668), Brittanicus (1669), Bérénice (1670), och Bajazet, och samma år eller 1672 invaldes han bland de fyrtio odödlige. Boileau, i hvilken man i allmänhet är böjd att se akademikern par préférence, fick däremot vänta ganska länge på sitt inval, och när detta sent omsider framtvingades, satte Boileau föga pris på utmärkelsen och bevistade ytterst sällan akademiens sammankomster. Under sin krafts dagar stod han utanför det vittra samfundet. Sin litterära värksamhet hade han börjat redan 1660. Före 1667 hade han publicerat sina satirer, sina epistlar, sin Lutrin och sin L'art poëtique — således alla sina betydande arbeten —, Ludvig XIV själf hade på ett påfallande sätt utmärkt honom, men den litterära areopagen kunde ej bekväma sig till att erkänna honom. Först 1684, då han, ehuru blott 48 år gammal, redan var en bruten man, nödgades de trettionio slutligen invälja äfven honom.

Sämst gick det för den stackars La Fontaine, hvars slippriga conter och allt annat än vördnadsbjudande personlighet länge lade ett hinder i vägen för hans inval. Först 1684 — således då han var 63 år gammal — föll den akademiska nådens solsken också öfver honom, sedan han i trettio år varit värk-

Digitized by Google

sam såsom författare. Och hvad beträffar den fjärde, den störste af dem alla, Molière, blef han som bekant aldrig akademiker, aldrig erkänd som Chapelains och Conrarts jämlike, lika litet som Pascal, La Rochefoucault och Cartesius, d. v. s. just de författare, som jämte de nu nämnda voro de främste på Ludvig XIV:s tid.

Samma faktum upprepades under la régence. De då mest betydande skalderna voro Le Sage — Gil Blas' snillrike författare — och Regnard, men ingen af dem blef akademiker, och af upplysningstidehvarfvets tre betydande författarepersonligheter, Voltaire, Rousseau och Diderot, tog endast den förstnämnde plats bland de fyrtio. Ej häller Honoré de Balzac, som ju måste betraktas såsom den moderna romanens skapare, uppnådde någonsin det erkännande, som i Frankrike ligger i den akademiska palmen. Hans arbeten slukades af den stora allmänheten, men af den högre kritiken betraktades han snarast såsom en litterär dagsvärkare. Och vända vi oss till våra dagars skönlitterära författare, så kunna vi iakttaga samma divergens mellan allmänhetens och de högst bildades smak. Då Sully Prudhomme tillerkändes det första Nobelpriset, var detta utan tvifvel ett utslag icke blott af den svenska akademiens smak, utan ock af den franska akademiens. Skulle omröstningen hafva skett inom denna i stället för i Stockholm, hade resultatet med all säkerhet blifvit detsamma. För detta åskådningssätt är onekligen Sully Prudhomme världens nu lefvande främste författare. Men lika obestridligt är det, att den stora allmänheten har en annan uppfattning, och man torde icke misstaga sig, om man påstår, att denna allmänhet i Anatole

Digitized by Google

France, Maupassant, Daudet och Zola ser det yngsta Frankrikes största skalder. Denna divergens blir ändå skarpare, om vi erinra oss, att af dessa fyra endast den förstnämnde invalts i akademien.

Det är framtiden förbehållet att skipa rätt mellan dessa olika åskådningar, och det är framtiden, som kommer att visa, om namnet Sully Prudhomme har en starkare lifskraft än andra samtida författares. Den, som skrifver dessa rader, vill ej försöka sig i profetens vanskliga yrke, men utan att önska framkasta någon paradox, vågar jag dock hålla före, att en litterärt högt bildad man har lättare att fara vilse i sitt smakdöme än den stora normalt bildade allmänheten. Ty denna senare dömer på grund af instinkt om det rätta, den förra på grund af vissa teorier, vissa estetiska principer, som ofta *kunna* vara felaktiga och ofta *äro* felaktigare än den enkla instinkten; den senare har onekligen en mera bred uppfattning, imponeras hufvudsakligen af ett arbetes totalvärkan, under det att den förra helt naturligt mera fäster sig vid det konstnärliga utförandet af detaljerna, och det kan därför hända, att en dylik granskare föredrager Don Luiz de Gongora framför Cervantes.

Digitized by Google

Ett blad ur vår litteraturhistoria.

Att den litterära odlingen i ett land under olika tider uppbäres af olika samhällsklasser, är såsom allmän sats tämligen välbekant, likaså att denna odling under en tid företrädesvis har sin jordmån i en del af landet, under en annan tid i en annan. Men i detalj har man måhända icke uppmärksammat denna växling, och för en stund kan det därför måhända intressera en och annan att taga en flyktig öfverblick öfver dessa svängningar, hvad vårt land beträffar.

Vår medeltidslitteratur är, som bekant, ganska torftig, och de få, som intresserade sig för litteratur öfver hufvud, tillfredsställde sitt behof genom den stora latinska medeltidslitteraturen, som var gemensam för alla land. Någon anledning att skrifva på svenska hade man således icke — utom i två fall. Det kunde ju hända, att en hög herre önskade höra någon af de romaner, som under medeltiden gjorde sin rund genom hela Europa, Flores och Blanzeflor, Ivan Lejonriddaren, Konung Alexander, Karl den store o. s. v.

Digitized by Google

Och då den höge herren själf väl nästan aldrig behärskade ett främmande språk, fanns ingen annan utväg än att låta öfversätta arbetet. På så sätt kom nästan hela vår *värdsliga* medeltidslitteratur till, och den bevarades sedermera genom slottskapellanernas afskrifter.

Den svenska medeltidens religiösa litteratur har däremot nästan uteslutande att för sin existens tacka kvinnornas okunnighet i latin och deras behof af en andlig lektyr på svenska. Birgitta t. ex. som endast förstod svenska, åtminstone så länge hon bodde i Sverige, lät sin biktfader då och då muntligen öfversätta någon latinsk uppbyggelseskrift, och då det gälde viktiga arbeten, såsom bibeln och legendsamlingen Vitæ Patrum, lät hon affatta dessa öfversättningar i skrift. För munkar och prester voro däremot dylika svenska böcker alldeles öfverflödiga, då de ju lika gärna läste de latinska originalen, och hur föga man intresserade sig för skrifter på modersmålet, visas bl. a. däraf, att en så framstående prelat som biskop Brask endast hade en mycket dunkel föreställning om, att det skulle finnas en svensk öfversättning af bibeln — hvar visste hvarken han eller hans domkapitel.

Men isynnerhet var det en grupp af kvinnor, för hvilka dylika öfversättningar voro särskildt viktiga och det var nunnorna, och i det stora hela kan man också säga, att vår andliga medeltidslitteratur uppstått i och för nunneklostren.

Men däraf följer en annan egendomlighet. Våra två förnämsta nunnekloster lågo i Östergötland: dominikanernunnornas i Skeninge, birgittinernunnornas i Vad-

Digitized by Google

stena, och på bägge ställena talade man östgötadialekt. Dialekterna voro under medeltiden visserligen ganska svagt utbildade, men språkforskarna i våra dagar hafva dock lyckats påvisa, att dialektala skiljaktigheter redan då förefunnos mellan de olika landskapen, och i de ojämförligt flesta skrifter från vår medeltid har man nu iakttagit en östgötaskiftning i språket. Det resultat, till hvilket språkforskningen kommit, stämmer således alldeles öfverens med det, som litteraturhistorikern vunnit, och denna öfverensstämmelse talar ju för resultatets riktighet. Vår medeltidslitteratur var således i hufvudsak en litteratur för nunnor och var i de flesta fall begränsad till Östergötland.

Vända vi oss från medeltiden till det första reformationsårhundradet, möter oss en dyster bild, och vi kunna knappast längre tala om någon samhällsklass, som uppbär litteraturen, eller om någon stad eller provins, som utmärkte sig för en mera liflig litterär värksamhet. En »barbaries» hade, såsom man klagade, brutit in i vårt land. Skolorna stodo öde, och Gustaf Vasa, som ofta förebrår folket detta, gjorde själf intet för att afhjälpa missförhållandet, som till en god del framkallats af hans hänsynslösa kyrkoplundringar. Upsala universitet fanns ej längre till, de utblottade domkapitlen hade inga medel att underhålla studenter vid främmande universitet, och klostren, medeltidens förnämsta bildningshärdar, hade för alltid tillslutits.

Vid reformationens början, och så länge Olavus Petri ännu stod i sin krafts dagar, utvecklade han väl en ytterst liflig författarevärksamhet, men sedan han mot slutet af sitt lif dragit sig tillbaka, blef det

Digitized by Google

nästan tyst i landet. Landet hade blott ett enda tryckeri med en personal på två à tre personer, och från en dylik officin kunde man blott publicera några obetydliga och illa tryckta småskrifter. Stundom gå år förbi, då icke en enda bok utgifves i landet. Något litterärt centrum fanns icke, åtminstone icke — i Sverige, och i andligt afseende var vårt land under senare hälften af 1500-talet knappast annat än en tysk provins. Därifrån mottogo vi parolen i alla religiösa frågor, och den bildning, som öfver hufvud fanns i landet, var tysk. Något eget universitet hade vi icke, och de fåtaliga ynglingar, som önskade förskaffa sig en högre bildning — en, två eller tre om året — gingo till tyska högskolor, först till Wittenberg och sedermera till Rostock, där man strängare upprätthöll den lutherska renlärigheten. I huru starkt beroende af Tyskland vi då stodo, visas bäst däraf, att vår enda mera betydande eller åtminstone flitige litteratör under århundradets sista fjärdedel, Petrus Johannis Gothus, slog sig ned i Rostock, där han till svenska öfversatte och tryckte omkring ett halft hundratal tyska böcker.

Men man skulle ju kunna tänka, att allmänheten den tiden läste tyska böcker, ty både i adliga och borgerliga kretsar tyckes man den tiden temligen allmänt hafva behärskat detta språk. Likväl synes ej häller detta hafva varit fallet, och jag har rörande denna punkt påbörjat en undersökning, som jag dock ej hunnit afsluta. I företalet till ett af sina arbeten nämner den nyss omtalade Petrus Johannis Gothus, att han begärt tullfrihet för sina böcker. Den naturliga slutsatsen häraf var att böcker den

Digitized by Google

tiden drogo tull, och af detta faktum följde vidare, att man i tullräkenskaperna för denna tid borde kunna se den utländska bokimportens storlek. Jag vände mig då till dessa räkenskaper, som ännu finnas kvar, ehuru naturligtvis med betydande luckor, och försöksvis genomgick jag räkenskaperna för 1543—1583. Då min afsikt endast var att så att säga stifta en flyktig bekantskap med dessa papper, genomgick jag dem väl ej så noggrant, att icke arbetet måste göras om med större uppmärksamhet, men mycket kan dock icke gärna hafva undgått mig.

Det första intryck, jag fick af dessa räkenskaper, var obetydligheten af vår handel på utlandet. Artiklarna äro få, vår enda betydande import- och exportort är Stockholm, och den egentliga handeln drifves med Lübeck samt, ehuru i betydligt ringare mån, med Stralsund, Riga, Rostock och Narva.

Hvad böcker beträffar, voro räkenskaperna för 1543 onekligen gifvande. Jag fann där, att Henrich Bokebindare den 18 augusti från Lübeck importerat »papir 20 Riisz till att prentta Swenske bönneböcker och psalmer med ewangelia» och den 26 oktober ytterligare »Ith fatt med böcker och papir til att prentta Salmme böcker uppå 38 Riisz». Uppgiften har ett visst intresse, ty den visar, att denne för öfrigt okände Henrik Bokbindare varit förläggare till 1543 års psalmbok. Men den säger oss intet om importen af färdigtryckta böcker. Härom upplysa emellertid ett par andra anteckningar, genom hvilka vi få lära känna åtminstone namnet på hufvudstadens båda förnämsta bokhandelsfirmor samt den ungefärliga storleken af deras årsomsättning. Den 4 september im-

Digitized by Google

porterade nämligen Bärendt Bockebindare »en tönna med böcker» och den 23 juli hade Påwill Knoppeloch Bockebindare fått icke mindre än »fem törra tönnor medt böcker och reskap som ther till hörer» till ett värde af 101 mark och $3^1/_2$ öre samt den 8 november ytterligare »Itt fat med böckir». Det var det årets bokimport — den näst största som finnes antecknad. Att bokhandeln för öfrigt icke var nog att ensam för sig konstituera en affär, framgår redan däraf, att bokhandlarne äfven måste kasta sig på andra förvärfsgrenar. Så t. ex. finner man, att Henrik Bokbindare 1546 inköper 2 tunnor smör, ett skeppund gäddor, 7 pund id, tre hudar och ett stycke vadmal, hvarjämte han 1549 exporterar järn och stångjärn.

För 1544 saknas räkenskaperna för Lübeck, men af räkenskaperna för 1545 finna vi, att Påwill Knoppeloch förtullar »en tunna ther uti böcker» och hans kollega Henrich Bokabinder »ett kramffat ther udi böker och 20 riisz pappijr» samt »en tör tunna ther uti böker» — importen har således betydligt sjunkit, och dock tyckes man hafva öfverskattat allmänhetens bildningskraf, ty 1546 och 1547 infördes, så vidt jag kunnat se, inga böcker i landet. Först 1548 möta vi ånyo Henrich Bokabinder såsom importör af »ett fat medh böcker». 1549 är åter ett litterärt år: 22 juli förtullar Henrich Bokabinder »ett fat medh böker», den 1 augusti »en tunna medh böker», den 30 s. m. »en tunna med böker», den 12 september »ett fat med böker», den 12 oktober »ett fatt, en tunna medh böker» och den 12 november »ett fat med böker»; och dessutom intog Påwill Knoppeloch »en tunna (och) 1 fjerding medh böcker».

Digitized by Google

Men med denna kraftansträngning var det åter slut. 1551 återfinner man väl Henrich Bokabindare såsom exportör af järn, smör, tran, kohudar och kalfskinn, men från litteraturen tyckes han hafva tagit sin hand, och ända från 1549 till 1577 har jag ej funnit en enda bokimport antecknad. Detta kan naturligtvis bero på ett förbiseende, möjligen därpå att böckerna tullskrifvits i några nu förlorade räkenskaper, kanske därpå att de en tid varit tullfria, men äfven under antagandet af något af dessa alternativ — af hvilka intet förefaller rätt sannolikt — kan bokmarknaden icke hafva haft någon nämnvärd betydelse. Detta framgår tillräckligt tydligt af de båda perioderna 1543—1549 och 1577—1583, då böcker värkligen återfinnas bland tullhandlingarna.

1577 införde den tyske bokföraren Hans Wittenberg en tunna böcker och 1580 en ny »tunna», hvarjämte mäster Lars lille Jönzson förtullade ett fat med böcker. 1581 antecknas ingen särskild bokimport, men bland de *kramartiklar*, som Lambrecht Proffstinck införde från Lübeck, nämnas äfven 13 st. böneböcker. 1583 medförde några båtsmän ett dussin almanackor, hvarjämte krämaren Herbert Medeman importerade tretton dussin af samma nyttiga bok.

Det var omsättningen den tiden! Mot slutet af århundradet tyckas väl förhållandena ha bättrats icke så litet. Men vår bokhandel sköttes då och ett stycke in på 1600-talet nästan endast af tyska bokförare, och våra böcker trycktes till en icke ringa del i Tyskland. Hur uselt och fattigt det var i landet, framgår bäst af en skrifvelse, som presterskapet 1605 aflät till härtig Karl. Det talas då först om, att det på

Digitized by Google

biblar »är uti vårt kära fädernesland så stor brist, att man näppeligen kan någon till köps finna». Härtigen hade därför gått i författning om att trycka en ny upplaga af Gustaf Vasas bibel, men — säga presterna — »efter riket är stadt uti stor oförmögenhet och för krigets skull näppeligen kan umbära en sådan summa penningar, som detta värk kräfver», så vågade de hemställa, om icke boktryckaren ville taga arbetet på eget förlag. Man har svårt att föreställa sig en mera hemsk illustration till det svenska armodet.

Först med Gustaf Adolf kommer det en ny fläkt i landet, och det visar sig ock på litteraturens område. Då han uppsteg upp på tronen, hade landet två gamla och usla tryckerier, som för öfrigt sköttes af två enkor. Men vid århundradets slut hade vi sex blott i hufvudstaden och i det egentliga Sverige inalles sjutton. Under hela 1500-talet hade vi måst köpa vårt papper i Tyskland, men 1612 lät Gustaf Adolf upprätta en papperskvarn i Upsala, emedan det här i landet behöfdes mycket papper, »som icke allt borde så dyrt köpas af de främmande». Samtidigt sökte han skapa en svensk bokhandel, och 1616 erhöll Ericus Petri Stabyensis privilegium att i Upsala hålla öppen boklåda »samt söka alla frimarknader, som årligen här uti vårt rike hållas». På tyskarnes försök att för sig exploatera denna affär gjorde han likaledes slut. Då t. ex. en boktryckare i Lübeck tog sig det orådet före att trycka en tjufupplaga af Gustaf-Adolfsbibeln, förbjöd konungen helt enkelt införseln af arbetet och tillät de svenska boktryckarna att lägga beslag på alla införda exemplar.

Det, som kanske mest karaktäriserar det litterära

Digitized by Google

lifvet under vår stormaktstid, är, att litteraturen då betraktas såsom en statsangelägenhet, som därför också så att säga skötes af regeringen. Regeringen upprättar tryckerier i de olika landsändarna, privilegierar boklådor, öfvervakar genom en censor icke blott att inga skadliga böcker publiceras, utan ock att de goda äro affattade på riktig svenska och med en godkänd ortografi. Då svenskarnes lust att själfva författa böcker just ej var vidare utvecklad, tog regeringen äfven den saken om hand. Redan 1612 utnämndes Ericus Schroderus till »korrektor» — som det då hette — med skyldighet att »där några saker förefalla kunde, som på våre och kronones vägnar behöfde transfereras och afsättas på de tungomål, som han är förfaren uti, skall han vara förpliktad att dem antaga». I följd af detta uppdrag började han ock att öfversätta och trycka den ena boken efter den andra samt erhöll 1622 ordentlig fullmakt på att vara »kungl. translator». Det fanns, såsom konungen påpekade, på främmande språk så »många sköna och nyttiga böcker, att det vore ungdomen till särdeles nytta att hafva dessa transfererade». Det skulle nu Schroderus göra. Tryck och papper betalades af regeringen, likaså öfversättarens lön. Men å den andra sidan var denne skyldig att årligen utgifva fyrahundra tryckark — platsen var således långt ifrån en sinekur.

På samma sätt hade man rikshistoriografer, d. v. s. aflönade ämbetsmän, som författade de historiska skildringar, som regeringen ville hafva fram, och särskildt under Karl XI:s regering utstyrdes dessa arbeten med en prakt, som knapt i våra dagar blifvit öfverträffad.

Digitized by Google

Äfven det uppspirande tidningsväsendet betraktades såsom en statsangelägenhet, och tidningarna sköttes i följd däraf af ämbetsmän. Gustaf Adolf hade tänkt sig, att de skulle skrifvas af en tjänsteman i kansliet, men i verkligheten blef det, såsom vi veta, postmästaren som fick åtaga sig denna skyldighet.

Detta sätt att betrakta den litterära verksamheten såsom en ämbetssak framträder kanske aldrig klarare, än om vi vända oss till stormaktstidens älsklingsvetenskap: fornforskningen. Om öfver hufvud en dylik forskning i våra dagar icke anses kunna bedrifvas af enskilda personer, så uppdrages den som bekant åt en akademi.

Stormaktstiden däremot öfverlämnade den åt ett ämbetsverk 1667 inrättades nämligen ett Collegium Antiquitatum med president och assessorer, och detta ämbetsverk skulle utarbeta en svensk ordbok — detta celebra arbete har som man ser anor på nära 250 år —, utgifva gamla götiska sagor och krönikor, bearbeta våra lagar, afbilda och publicera våra runinskrifter, värkställa arkeologiska gräfningar o. s. v.

Författaren var således den tiden en respektabel ämbetsman, och denna samhällsklass tyckes ock den egentliga publiken hafva tillhört. Det var en solid och aktningsvärd litteratur för och af ämbetsmän. Det fanns blott ett enda undantag. Borgaren var väl i allmänhet ej intresserad för de vittra idrotterna, men det fanns dock vissa tillfällen, då äfven han ville hafva litet litteratur, och det var vid bröllop, dop och begrafningar. Vid dessa tillfällen ansågs »poesi» lika oundgänglig som konfekt och öl, och åtminstone i

Digitized by Google

hufvudstaden tyckes det hafva utbildats ett särskildt skrå af »yrkespoeter», bland hvilka Lasse Lucidor är den mest bekante. Men något anseende hade dessa sångens söner icke, och deras rimmerier betraktades knapt såsom värklig litteratur; i den tidens begrafningsräkningar figurerar »poeten» också mycket riktigt tillsammans med sockerbagare och likbärare. Det var först då en värkligt hög ämbetsman som Stiernhielm började skrifva vers, som konsten fick något anseende.

* * *

Vända vi oss till frihetstiden, märka vi, att litteraturen i nästan alla afseenden förändrar skaplynne. Universiteten stå fortfarande i det stora hela utanför de andliga rörelserna. Där fortfar man med de gamla skolastiska disputationerna, och för dessa hade den nya tidens män blott en föraktfull axelryckning. Men äfven ämbetsvärkens tid är utspelad. Frihetstidens ideal var den praktiske mannen, fabriksidkare som Jonas Alströmer, uppfinnare som Polhem, politiker som Horn, och de vetenskaper, som odlades, voro praktiska: fysik, kemi, botanik, nationalekonomi och dylikt. Såsom organ för litteraturen efterträddes därför ämbetsmannavärlden af de vittra samfunden och de lärda akademierna, där ämbetsmän och militärer, jordbrukare, fabriksidkare, tekniker och politiker kunde råkas och utbyta idéer. Litteraturen blir nu hela den stora, burgna medelklassens angelägenhet, och äfven i borgerliga kretsar börjar man nu att läsa. I viss mån hade den konsten införts redan af Olavus Petri.

Digitized by Google

Men de böcker, som på hans tid och långt efteråt intresserade en hederlig borgare, var uteslutande religiös litteratur, bönböcker, postillor o. s. v. På stormaktstiden hade väl gratulationsskrifter och begrafningsdikter tillkommit, men därutöfver hade man icke gått. Först Dalin lyckades att med sin Argus förändra smaken och skapa en ny publik: den borgerliga. Genom den oerhörda, aldrig tillräckligt beaktade ströskriftslitteraturen under frihetstiden fullbordades detta värk, och att döma af denna tvifvelsutan mycket lästa litteratur hade frihetstiden en värkligt stor publik, intresserad för samtidens alla politiska och ekonomiska samt — ehuru blott inom en viss sfär — äfven religiösa frågor.

Litteraturen under denna tid har således en afgjordt demokratisk, borgerlig karaktär, och därtill bidrog utan tvifvel det ringa inflytande, som hofvet utöfvade. Ej blott att konungarna voro politiskt maktlösa; de voro äfven litterärt ointresserade. Kung Fredrik var blott road af att jaga, när han icke var upptagen af andra, mindre aktningsvärda sysselsättningar, och den hederlige Adolf Fredrik föredrog vida sin svarfstol framför fru Nordenflychts poesi. Men med Gustaf III antar litteraturen en afgjordt aristokratisk prägel. Idealet är icke längre »den nyttige medborgaren», patrioten, som sätter väfstolar i gång och upphjälper jordbruket, utan det är hofmannen, hvars bildning visserligen icke behöfver vara djup, men som måste äga förmåga att ogeneradt behärska franska språket, att säga sina små kvickheter och då och då lysa med ett citat från Voltaire eller Rousseau. Att denna förändrade smak i mycket berodde på tidsandan, är

Digitized by Google

obestridligt, men mycket berodde ock på konungens personliga förhållande till litteraturen och dess män.

Men äfven om det litterära idealet nu blifvit hofmannen i stället för medborgaren, kan man dock icke säga, att litteraturen blef en hoflitteratur. Man intresserar sig väl icke längre för ekonomi, tekniska vetenskaper och dylikt, utan nästan uteslutande för poesi och filosofi; »vitterheten», som förut omfattat all litteratur, begränsades nu till skaldekonsten, och de lärda akademierna ersattes dels af vittra sällskap i denna nya bemärkelse, dels af de glada sällskapsordnarna, där man oftast också sysselsatte sig med poesiens glada konst. Men de, som odla denna litteratur, äro fortfarande medelklassens män, och de flesta af den tidens författare sakna all beröring med konungen och hofvet. Bellman kunde väl tillfälligtvis kommenderas upp på en hoffest, men dessa gånger torde vara lätt räknade, och de flesta i det förnäma sällskapet sågo i honom helt enkelt blott den ökände »källarpoeten». Ungefär samma ställning intogo Hallman och Kexell. Fru Lenngren fick såsom ogift öfversätta några pjeser för hofteatern, men efter sitt giftermål hade hon, så vidt man vet, aldrig någon beröring med Gustaf III. Thorild växlade icke ens ett ord med honom, och hvad Kellgren beträffar förekom han visserligen vid »lektyren» hos konungen om aftnarna — mot slutet af sitt lif upphörde han äfven härmed — men hans umgänge är fullkomligt borgerligt och hofman är han minst af allt. De enda betydande författare som stått Gustaf III nära, voro de tre grefvarna Creutz, Gyllenborg och Oxenstjerna samt Leopold, och de sällskap, i hvilka skaldekonsten

Digitized by Google

odlades, hade fortfarande en ganska borgerlig karaktär samt stodo icke i något beroende af konungen.

Den gustavianska tidens publik är således fortfarande borgerlig såsom under frihetstiden, och de tongifvande författarna tillhöra snarare medelklassen än hofvet. Skillnaden är egentligen blott den, att denna publik nu ändrat smak och på allvar börjat intressera sig för den värkliga skönlitteraturen, ej blott för begrafningsdikter och gratulationspoesi. Betecknande för denna tid är den obetydliga roll universiteten fortfarande spela, och måhända hafva de aldrig stått lägre i kurs än vid slutet af 1700-talet. Undantager man Linné och Ihre, äro de enda lärare vid den uppsvenska högskolan, som uppmärksammas i den tidens memoarlitteratur, fäktmästaren och ridläraren, och när Gustaf III någon gång hedrade staden med ett besök, ser det nästan ut, som om afsikten varit att drifva med de lärde troglodyterna. I hvarje fall var konungen icke ensam om den uppfattningen, och ett stående skämt i Stockholms-Posten är dess gyckel med de båda universitetsstäderna.

Detta gyckel var icke obefogadt. I upplysningstidehvarfvets kamp togo universiteten ingen del, utan sysselsatte sig fortfarande med frågor, som redan längesedan voro affördа från dagordningen. De nya idéerna, de, som ägde intresse för mänskligheten, framfördes icke af professorerna, utan af de visserligen ytlige, men vakne och spirituelle »upplysningsfilosoferna» i Stockholm.

* * *

Digitized by Google

Det litterära lifvet under Gustaf III var därför koncentreradt i hufvudstaden, och det var ju helt naturligt: parollen togs från Frankrike, där Paris var allt, och i Sverige följde vi endast exemplet. Men efter 1809 växlar scenen helt hastigt. Det land, som nu angaf tonen, var icke längre Frankrike utan Tyskland, universitetens hemland, statskonglomeratet utan någon vare sig politisk eller litterär hufvudstad, och därmed flyttade sig ock den svenska kulturens centrum från Stockholm till Upsala och Lund. Den gustavianska tidens män hade allesammans värkat i hufvudstaden — Bellman, Kellgren, Lidner, Thorild, Leopold och fru Lenngren. Men nu efterträdas dessa af lundensaren Tegnér och upsaliensarna Geijer och Atterbom, och hufvudstaden har icke en enda författare. Epigoner som Leopold och Gyllenborg lefva väl kvar, men de gå icke längre i spetsen för kulturutvecklingen, och de få framstegsmän, som äro bosatta i hufvudstaden, såsom Hammarsköld och Askelöf, känna sig dock hafva sitt andliga hem i Upsala eller Lund.

Det är universitetens tid, och det är de, som nu gå i spetsen för den andliga rörelsen — som också hade börjat vid de tyska universiteten med Kants filosofi och med Fichtes eldande, patriotiska tal. De ledande männen äro med få undantag professorer: Tegnér, Geijer, Atterbom, Palmblad, Agardh, Hvasser m. fl. Och detta faktum får sin rätta belysning, om man därmed jämför den gustavianska tiden. Då Gustaf III stiftade den svenska akademien var det tvifvelsutan hans afsikt att i denna samla alla de mest betydande representanterna för det svenska kulturlifvet. Det är då ganska betecknande, att ingen enda

Digitized by Google

universitetsman ansågs behöflig i en dylik representativ församling.

Den unga litteraturen var således en litteratur *af* universitetsmän, och i mycket var den ock en littetur *för* universitetsmän. Så lärda tidningsartiklar som då hafva förmodligen aldrig förekommit, och sällan torde man hafva lagt i dagen ett så suveränt förakt för det sunda, borgerliga förnuftet. Men stränga herrar regera sällan länge, och oppositionen mot universitetens allenastyrelse började redan på 1830-talet. Som bekant tog denna strid formen af en kamp mellan Upsala-konservatismen och Stockholms-liberalismen. Men striden gälde ock tvisten om den litterära suprematien. Tegnér slungade sina bannstrålar mot hufvudstadens liberala press, och med rätta betraktades Upsala såsom ultraismens fastaste borg. Slaget slutade med hufvudstadens och liberalismens seger, och nästan alla de unga författare, som vunno nationens öra, Almqvist, Blanche, Orvar Odd, Braun, Fredrika Bremer, blefvo hufvudstadsbor samt ställde sig på en mer eller mindre fientlig fot med Upsala. Vid universiteten åter dog Geijers och Tegnérs släkte ut, utan att få någon värdig andlig afkomma. Men spänningen mellan Stockholm och Upsala minskas därför ingalunda, och under Boströmianismens klang- och jubeldagar såg det ut, som om man velat upptaga striden på nytt. Från den idealistiska filosofiens höjder såg man förnämt ned på den okunniga Stockholmspubliken, och i Stockholm föraktade man lika djupt det medeltida, skolastiska Upsala.

I själfva värket har denna antagonism mellan hufvudstaden och universiteten försvunnit först i våra

Digitized by Google

dagar, ty ännu 1880-talets realister gjorde vanligen sin debut med att efter bästa förmåga stryka ned de gamla »föråldrade» studienästena vid Fyris och på den skånska slätten. Men så vidt jag kan se tillhör denna ståndpunkt snarare forntiden, och endast en eller annan rättrogen och efterblifven liberal är ännu sadelfast i trone. Frågan är afgjord. Litteraturens centrum i våra dagar är hufvudstaden, universiteten finna sig häri och hysa ingen animositet mot segraren, ty denna hufvudstadens härskande ställning är utan tvifvel till fördel för ett lands sunda andliga utveckling. Universiteten böra påvärka denna utveckling, men vilja de leda den, framkallar detta lätt ensidigheter, och hvarje försök att ställa den lärda bildningen i opposition mot den af hufvudstaden representerade allmänna meningen leder till slut till ett nederlag.

Digitized by Google

Den götiska skolan.

Den svenska litteraturhistoriska forskningen i våra dagar har ofta blifvit klandrad, därför att den så föga sysselsatt sig med den senaste tiden. Men enligt min mening är detta klander oberättigadt, ty man kan icke skrifva sin egen tids historia. Dels saknar man i allmänhet de behöfliga dokumenten (brefsamlingar o. d.), dels — och detta är det viktigaste — står man själf ännu midt inne i striden och kan därför ej bedöma den med historieskrifvarens opartiska lugn. Den gamla riktningen bedömer man i regeln orättfärdigt, enär man vanligen blott ser bristerna — ty det är ju mot dessa angreppen företrädesvis riktas — och den nya riktningen kan man ännu mindre uppskatta, då man ej vet, hvart den leder. För att få den riktiga och vida öfverblicken bör man själf befinna sig på afstånd; detaljen blir annars lätt hufvudsak, och de stridandes proportioner blifva falska.

De försök, som under 1800-talet gjorts att skrifva samtidens litterära historia, kunna i hvarje fall icke

Digitized by Google

kallas lyckade. Trots all värkligt god vilja förmådde Hammarsköld ej att göra rättvisa åt den gamla skolan, och Fryxells, Beskows och Malmströms försök att skildra nyromantiken kunna knapt tillmätas annan rang än af ganska illvilliga partiskrifter. Nyromantiken hade stått i spetsen för den reaktionära rörelsen under seklets andra, tredje och fjärde decennier, och när på 1830-talet en liberal rörelse växte fram, var det tydligt, att denna liberalism företrädesvis skulle rikta sina vapen mot »Upsala-ultraismen». En författare i våra dagar har i detta fall gjort ett florilegium ur Aftonbladet, och hvad saftigheten beträffar lämnar detta föga öfrigt att önska. Atterbom kallas en förvriden drömmare, en ömklig stympare, en af munklegender förtorkad mullvad, en apa, som är så from, att när han ljuger — och det gör han nästan beständigt — så ljuger han i Guds Faders, Sons och den Helige Andes namn.

Det fordrades just ej något mod att spotta vidare på denna sten, som redan förut var våt, och under de decennier, som följde närmast efter nyromantikens fall, fortsattes också Aftonbladets angrepp, ehuru dessa nu togo formen af »opartisk historieskrifning». Värkningarna af denna hätska partikritik fortfara ännu. »Lycksalighetens ö», Sveriges måhända skönaste dikt, läses så godt som alls icke, det blixtrande kvicka och blodiga skämtet med Hyperboreernas republik förklaras fortfarande vara grundligt misslyckadt, och Atterbom är en bortglömd författare, som en gång för alla hallstämplats såsom obegriplig och tråkig; från denna förkastelsedom öfver nyromantiken har man endast undantagit Geijer och Stag-

Digitized by Google

nelius — Geijer, emedan han bröt med nyromantiken och gick öfver till liberalismen, Stagnelius, emedan han ej tillhörde fosforistkretsen samt därför, ohistoriskt nog, icke räknades till nyromantiken.

Emellertid var det ett faktum, som man hade svårt att komma från: denna så hatade nyromantik hade dock besegrat den gamla skolan. Den närmaste uppgiften blef därför att visa, att icke ens detta var riktigt. Utvägarna voro naturligen två: antingen kunde man visa, att det i Sverige existerat en s. k. »äktromantik» redan före nyromantiken, som således egentligen blott förstört denna fagra, men tyvärr allt för litet observerade planta, eller också kunde man ådagalägga, att det icke varit nyromantiken, som slagit den gamla skolan till marken, utan i stället en annan skola, som det i så fall gälde att upptäcka. Egendomligt nog försökte man bägge utvägarna, ehuru de egentligen borde hafva uteslutit hvarandra. Men då plöjningen i »äktromantikens» fält gaf en allt för klen äring, nedlade man det hufvudsakliga arbetet på den andra uppgiften. Och förfaringssättet var här utstakadt af ämnets egen natur. Man skulle upptäcka en litterär skola, åt hvilken man kunde tilldela nyromantikens alla förtjänster, under det att man däremot ädelmodigt nog lät nyromantiken behålla alla fel och öfverdrifter samt särskildt strök under alla förlöpningar, som Atterbom och hans kamrater under sina första slyngelår låtit komma sig till last. Sedan detta arbete var undanstökadt, var det öfriga mer än enkelt: det var naturligtvis denna nyupptäckta skola som besegrat »akademisterna» (d. v. s. den stackars Wallmark, som icke ens var medlem af Svenska Aka-

Digitized by Google

demien), och den enda förtjänst, man kunnat tillmäta nyromantiken, hade, äfven den, således vid en »kritisk» pröfning visat sig vara en chimère.

På jakt efter denna nya skola var man nog lycklig att finna icke blott en, utan t. o. m. två, och uppgifterna äro därför något sväfvande rörande denna falang af segrare, åt hvilka man rättvisligen bör tilldöma priset i den litterära tornejen. Än har man kallat segervinnarne »neutrer», än »göter». Men så vida dessa icke äro alldeles identiska, får man väl nöja sig med endera. Då det vidare torde få anses såsom ett nödvändigt requisitum för en litterär skola, att denna har ett gemensamt positivt program, som förenar alla dess medlemmar, så måste man medgifva, att redan namnet »neutrer» ej är fullt lämpligt, ty den omständigheten, att en samling författare *icke* sällat sig till ettdera af två kämpande partier, innebär ju alls icke, att de själfva förenat sig till ett tredje parti. Något gemensamt program för detta förmodade parti har man häller icke lyckats uppvisa; aldrig uppträdde de samfält, och många af dem, man velat föra till denna författargrupp, stå i alla väsentliga punkter på nyromantikens eller den gamla skolans grund.

»Neutrumskolan» har därför just icke lyckats att slå igenom, och jag anser det också öfverflödigt att här uppehålla mig vid den, utan vill i stället öfvergå till neutrernas kolleger eller »göterna», och frågar då: ***har det någonsin funnits en »götisk skola» i vår vitterhet?***

Att det funnits ett »Götiskt förbund» är obestridligt. Som bekant konstituerades det 11 februari 1811, men dess syfte var alls icke litterärt, och de flesta

Digitized by Google

medlemmarne stodo alldeles utanför vitterheten, voro löjtnanter, unga ämbetsmän o. s. v., mest från Värmland. Så synnerligen långt från sanningen torde man därför icke komma, om man helt enkelt karaktäriserar förbundet såsom ett »Värmlandsgille», i hvilket dock äfven »utländingar» kunde intagas. För så vidt man kan tala om ett annat syfte än det för de flesta ordnar och sällskap gemensamma, var detta närmast antikvariskt, så till vida som medlemmarna voro »ovillkorligen förpliktade till forskning i de gamla göters sagor och häfder», men öfver deras antikvariska fantasier hvilar icke så litet af omedveten komik. Redan stadgandet, att hvarje förbundsbroder nödvändigt måste taga namn efter någon gammal hedning, hvilade, som det tyckes, på någon besynnerlig föreställning om, att »de gamla göters frihetssinne, mannamod och redliga sinne» utdött med kristendomen. Men mest karaktäristisk för det hela är onekligen följande paragraf i förbundets stadgar: »Sedan göterna stämma hållit, förblifva de hos hvarandra i god välfägnad framtage då en hvar sitt dryckeshorn, fylle och tömme det på ärligt sätt. Därvid sjunges det bekanta kvädet: Göterna fordomdags drucko ur horn etc., då hvar och en ur den iskänkta Bragebägaren dricker förbundets välgångsskål.»

Litterärt sedt hade förbundet ingenting att betyda, och majoriteten af medlemmarna voro illiterata. »Förbundet» har därför ej häller kunnat användas såsom segrande part i den vittra fejden, och man har i stället nöjt sig med att ur detta afsöndra dem, som voro litterärt värksamma, d. v. s. Tegnér, Geijer och Ling samt såsom dii minorum

Digitized by Google

gentium Beskow, Nicander, Afzelius, Gumælius m. fl. För enkelhetens skull kunna vi lämna de senare ur räkningen och nöja oss med de förra. Vi kunna då spörja: har man litteraturhistoriskt rätt att sammanföra de tre förstnämnda till en s. k. götisk skola? Frågan kan ses ur många synpunkter, men ur hvilken man än skådar den, måste svaret utfalla nekande.

* * *

Att göterna ej tillhörde den gamla skolan är visserligen sant. Dess vapendragare Wallmark förnekade bestämdt det nationellas betydelse i vitterheten, och äfven Leopold och Blom voro afgjorda fiender till »gotomanien», ehuru de sedermera, till svar på de artigheter, med hvilka Tegnér uppvaktade dem, så mycket som möjligt insockrade sina betänkligheter.

Nyromantikerna däremot ogillade alls icke tanken att söka återupplifva den fornnordiska poesien och sågo i »Iduna», göternas organ, blott en vapenbroder. Redan i 1811 års januarihäfte af Fosforos hade Atterbom, således före Idunas utgifvande, t. o. m. före Götiska förbundets stiftande, publicerat den i fornnordiskt stil hållna dikten Skaldarmal, försedd med en utförlig kommentar i nordisk mytologi, och ungefär samtidigt med Geijers och Afzelius' upplaga af de svenska folkvisorna (1814—1817) utgaf Atterbom en liknande samling, Nordmannaharpan (1816). Svårligen kunde man hysa högre föreställningar än Atterbom om denna götiska poesi: »Skulle, säger han i kommentaren till Skaldarmal, ej poesiens ideala prin-

Digitized by Google

cip hafva framträdt kraftigare i Svithiod än i Hellas? Ej våra urfäders vishet och skaldekonst, uppvuxen under samma himmel som vi och på samma Nords oföränderliga grund, vara oss närmare än någon annan, från främmad söder förvärfvad?» Och vid denna uppfattning förblef han stående. Jag behöfver blott erinra om hans ypperliga, i Siare och Skalder intagna öfversättning af vissa Edda-sånger. Iduna hälsades ock med förtjusning: »Hon är då icke längre blott en lycklig dröm — utbrister Atterbom i sin anmälan i Fosforos — den profetia, som ljudade i vårt *Skaldarmal* om nordiska lifvets återvändande till tanken och sången, och den uppmaning till Sveriges snillen, som yttrades där och på flera ställen i samma tidskrift, har ändtligen icke skett förgäfves. Ett götiskt förbund har lagt sin lejonklo i dagen och med Idunas första häfte berättigat sina läsare till de djärfvaste förhoppningar om svenska konstens och fornhäfdernas framtid». I septemberhäftet af Fosforos skref Sondén en hänförd, i fornnordisk stil hållen hälsningssång till Iduna, och i sina bref dela Hammarsköld och Livijn denna förtjusning. Ännu 1819 — i sin efterskrift till »Svenska Vitterheten» — betraktar Hammarsköld göter och nyromantiker såsom bundsförvandter: »den entusiastiska värma, med hvilken utgifvarne af Fosforos och Iduna störtade sig in på de af dem brutna banor, har ganska hastigt afsvalnat och gifvit rum för en viss flegmatisk slapphet och liknöjdhet», men då han sedermera klagade öfver, att »den så kallade nya skolans ledamöter» började gå skilda vägar, gaf detta Palmblad anledning att skrifva till honom: »Hvar finnes väl all denna söndring mellan

Digitized by Google

Idunister, Fosforister, Upsala- och Stockholmsskolor annat än i din egen fantasi?» Så litet var man då ännu medveten om, att Fosforos och Iduna representerade några olika litterära riktningar, och ej häller den gamla skolans män tyckas hafva gjort någon skillnad på fosforister och idunister. Åtminstone berättar Geijer själf, att han i Svenska Akademien ansågs »såsom anförare för hela den nya sekten».

Skulle emellertid de båda organen hafva representerat olika litterära skolor, hade de respektive medarbetarne naturligtvis ej kunnat arbeta i hvarandras tidskrifter, lika litet som Atterbom kunnat skrifva i Journalen eller Wallmark i Fosforos. Men nu finna vi, att göter och nyromantiker helt fredligt skrifva i hvarandras tidskrifter. Göten Ling publicerade sin dikt *Kärleken* i den af Hammarsköld utgifna *Läsning i hvarjehanda*, och i *Lyceum* läste man hans *Gylfe* och hans *Pilgrimen*. På samma sätt var Geijer en flitig medarbetare både i *Svensk litteraturtidning* och Atterboms *Poetisk kalender*, där han bl. a. införde *Den lille kolargossen*. Omvändt skrefvo både Atterbom och Hammarsköld i *Iduna;* i fjärde häftet skref Atterbom en *Krigssång*, i det andra meddelade Hammarsköld en beskrifning på ett manuskript af Snorres Edda och i det femte skref han en recension af Rühs' arbete om den isländska poesien.

* * *

Men vi kunna gå frågan vidare in på lifvet. För att man skall kunna tala om en litterär skola, fordras onekligen, att dess medlemmar hafva ett bestämdt pro-

Digitized by Google

gram rörande lifvets och särskildt litteraturens viktigaste frågor. Men något dylikt program hade göterna icke. I alla väsentliga frågor stodo Geijer och Tegnér på en motsatt ståndpunkt, och om de än icke öppet uppträdde emot hvarandra, förfäktade de dock diametralt motsatta åsikter — man behöfver blott erinra sig de båda jubeltalen 1817; i sitt tal förhärligar Geijer den samtida reaktionen, som Tegnér däremot lidelsefullt anfaller. I politiken voro de för öfrigt ständigt antipoder. Då Geijer var reaktionär, var Tegnér liberal, då Tegnér sedermera blef konservativ, öfvergick Geijer till liberalismen. I religiöst afseende var Tegnér en afgjord rationalist och hyste både ovilja och förakt för den nya filosofien, som uppträdde med anspråk på att bevisa kristendomens hufvuddogmer. Geijer däremot var en djupt religiös natur och en ifrig anhängare af den samtida tyska filosofien. I rent poetiskt afseende voro de ej häller vapenbröder. Geijers diktning var, som strax skall visas, väsentligen nyromantisk, Tegnér däremot stod i många punkter den gamla skolan ganska nära. Endast däri voro de hvarandra lika, att båda afskydde 1700-talets krassa nyttighetsläror och att båda beundrade den fornnordiska poesien samt ville, i ny gestalt, återuppväcka denna. Men i båda dessa afseenden stämde de öfverens med nyromantikerna, och detta är således ej tillräckligt att konstituera en litterär skola; aldra minst har man rätt att till en skola sammanföra författare, hvilka i nästan alla viktigare frågor stodo på fullt motsatta ståndpunkter.

Tegnér kan helt enkelt ej räknas till något parti alls, och han var alldeles för lättrörlig, för litet dis-

Digitized by Google

ciplinerad för att kunna behålla rättningen i ett litterärt kompani. Han var sin egen »skola» och kunde väl hafva anhängare, som till det yttre efterhärmade hans stil och later, men längre än till den yttre likheten kunde ingen af dem höja sig. Aldraminst kan man se partikamrater i den impressionistiske, skeptiske Tegnér och Ling, denne gotomaniens »ståndaktige tennsoldat», som likaledes var fullkomligt ensam i sin »skola». Af de öfriga »göterna» voro några, såsom Afzelius och Gumælius, nyromantiker, andra, såsom den ganska obetydliga Nicander, utan något utprägladt litterärt program, och hvad den främste af dem beträffar, eller Geijer, var han — före 1838 — i allt väsentligt nyromantiker, ehuru en man med hans stolta självhärskarelater icke direkt ville låta mönstra in sig i Atterboms regemente. I alla väsentliga punkter var hans litterära program det samma som nyromantikernas. Han hyllade deras reaktionära åsikter i politiken, och den s. k. »historiska skolan», hvars chef Geijer var, kan näppeligen anses som något annat än den nyromantiska skolan såsom ett politiskt parti; åtminstone återfinnas alla nyromantikerna under denna fana. I sitt hat mot upplysningstidehvarfvets materialism, i sin starka religiositet och i sitt svärmeri för tysk filosofi stodo de ock på samma ståndpunkt. Naturligtvis funnos i detta fall olikheter — äfven frånsedt den filosofiska begåfningen — mellan t. ex. Geijer och Atterbom, men knapt större än mellan Atterbom och Palmblad eller Atterbom och Hammarsköld. Och att Geijers dikter värkligen äro nyromantiska, har man nu tämligen allmänt börjat inse. Redan i förkärleken för sydländska vers-

Digitized by Google

former är Geijer en fullblodsromantiker — äfven då han behandlar rent nordiska ämnen begagnar han sig af terziner (i *Karl XII*) eller af ottave rime (*Svegder*, *Giukungarnes fall*). Och dikter som *Bärgsmannen*, *Idunas äpplen*, *Brages harpa*, *Svegder* m. fl. äro till hela sin anda rent nyromantiska.

Och slutligen kan man fråga: hvarifrån kom väl väckelsen till hela detta götiska svärmeri? Utan alla förbindelser med den äldre svenska litteraturen var denna nygötiska poesi icke. Under vår stormaktstid hade man gjort bekantskap med den då nyupptäckta isländska fornlitteraturen, som man ansåg vara gemensamt nordisk och därför benämnde »götisk». En mängd isländska sagor, mest från den isländska litteraturens förfallsperiod, öfversattes då till svenska, ehuru endast ett fåtal af dem befordrades till trycket, och man behöfver blott läsa katalogerna öfver flera af våra adliga bibliotek för att finna, huru oerhördt populära dessa isländska sagor voro i slutet af 1600- och början af 1700-talet. Att öfversättningarne förblefvo otryckta bevisar intet, då också för öfrigt den ojämförligt största delen af den tidens romanlitteratur endast cirkulerade i handskrift — man tyckes ännu hafva dragit sig för att utgifva penningar till ren nöjesläsning, godt om tid hade man också på landet, och man föredrog därför att skrifva af en dylik »roligheтsbok», äfven när den var tryckt. Men utan öfverdrift kan man påstå, att den isländska sagan helt enkelt *var* den karolinska tidens roman. Vår första till trycket befordrade originalroman, Mörks och Törngrens Adalrik och Göthilda, spelar också inom den götiska forntiden, och så väl denna roman som Vere-

Digitized by Google

lius' Hervarar saga och Björners Kämpadater voro ända in på 1800-talet en på landsbygden omtyckt läsning, från hvilken både Tegnér och Atterbom hämtade sina första intryck. Här fanns således en strömfåra, som förenade Olof Rudbecks tid med Geijers.

Men själfva *väckelsen* till en ny-götisk riktning fick man icke från detta håll. Äfven i Tyskland fanns en rörelse, som i viss mån var likartad med den svenska Rudbeckianismen. Tacitus' Germania hade där gifvit väckelsen till ett fantastiskt svärmeri för den tyska forntiden, för Arminius' och Thusneldas dagar, och dessa fantasier spegla sig också i 1600-talets tyska romaner — af Lohenstein m. fl. — som mycket ofta behandla denna tid. Liksom i Sverige stannade väl denna rörelse af äfven i Tyskland, men på 1700-talet fick den ny fart genom tvänne nya litterära upptäckter. Dels gjorde man då i Tyskland bekantskap med den isländska Eddan, som utkom i tysk öfversättning, dels kom då från England den stora Ossian-strömningen, och alla dessa tre impulser, från Tacitus och Lohenstein, från Eddan och Ossian, förenade sig i Klopstocks diktning. Från denna gick den starka nationella strömningen öfver till Sturm und Drang samt nyromantiken. Men den nyromantiker, som särskildt tog upp denna sida af programmet var Oehlenschläger; 1802 utkommo hans första mera betydande fornnordiska dikter, Hakon Jarls död och Guldhornene. Och det var från honom, således från den danska *nyromantiken*, som Tegnér och Ling mottogo väckelsen.

Denna nyromantiskt »götiska» strömning träffade nu i Sverige på den inhemska, aldrig fullt utdöda,

Digitized by Google

utan från Rudbecks dagar fortlefvande goticismen, och så uppstod den rörelsen, som man med orätt gifvit namn af den götiska skolan — med orätt, så vida man därmed menat en mot nyromantiken fientlig riktning inom litteraturen. I själfva värket är denna blott en art af nyromantik. Sanna förhållandet är, att den fejd, som vid århundradets början utbröt, endast fördes mellan tvänne litterära skolor, nyromantikerna och den franska smakens anhängare, och att det utom dessa litterära skolor fanns åtskilliga författare, hvilka icke tillhörde någotdera partiet, men å den andra sidan icke utgjorde någon organiserad skola. Af dessa var det egentligen blott Tegnér, som ingrep i striden, men det betydelsefulla i hans inlägg bör ej sökas i något så oväsentligt som hans försvar för den nordiska mytologiens berättigande i nysvensk diktning. I den punkten existerade för öfrigt ingen motsats mellan honom och den nyromantiska skolan. Vikten ligger i stället därpå, att Tegnér gjorde front mot nyromantikens hela världsåskådning, ehuru man numera — då stridens hetta är förbi — visserligen ej får anse, att Tegnér var den, som satt inne med all rätt, nyromantiken med all orätt.

Digitized by Google

Digitized by Google

Arbeten af Henrik Schück.

På *Hugo Gebers förlag* ha utkommit:

Världslitteraturens Historia.

Första delen: **Antiken.**
Pris häft. 12 kr., inb. i cloth 15 kr., d:o i kalfskinn 18 kr.
Andra delen: **Den israelitiska litteraturen.**
Första afdeln. Häft. 5 kr. Andra afdeln. Häft 4: 25.

Illustrerad Svensk Litteraturhistoria.

Första delen:
(Andra delen af Prof. Karl Warburg.)
Sveriges litteratur till frihetstidens början.
Pris häft. 9 kr., inb. i cloth 12 kr., d:o i kalfskinn 15: 50.

Svensk Litteraturhistoria.

Första bandet:
Medeltiden och Reformationen.
Pris häft. 9 kr., eleg. inb. 12 kr.

Ur gamla papper.

Populära kulturhistoriska uppsatser. Fem delar.
Pris: Del I & II à 2: 50; III—V à 2: 75.

Olaus Petri.

Pris 1: 25.

William Shakspere,

hans lif och verksamhet.
En historisk framställning.
Godtköpsupplaga. Häftad 4 kronor, inbunden 5: 50.

Ur en resandes anteckningar.

Första samlingen.
Pris 2: 75.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WIDENER
BOOK DUE
AUG 22 1987
CANCELLED
2380490
AUG 5 1987

Digitized by Google

Digitized by Google